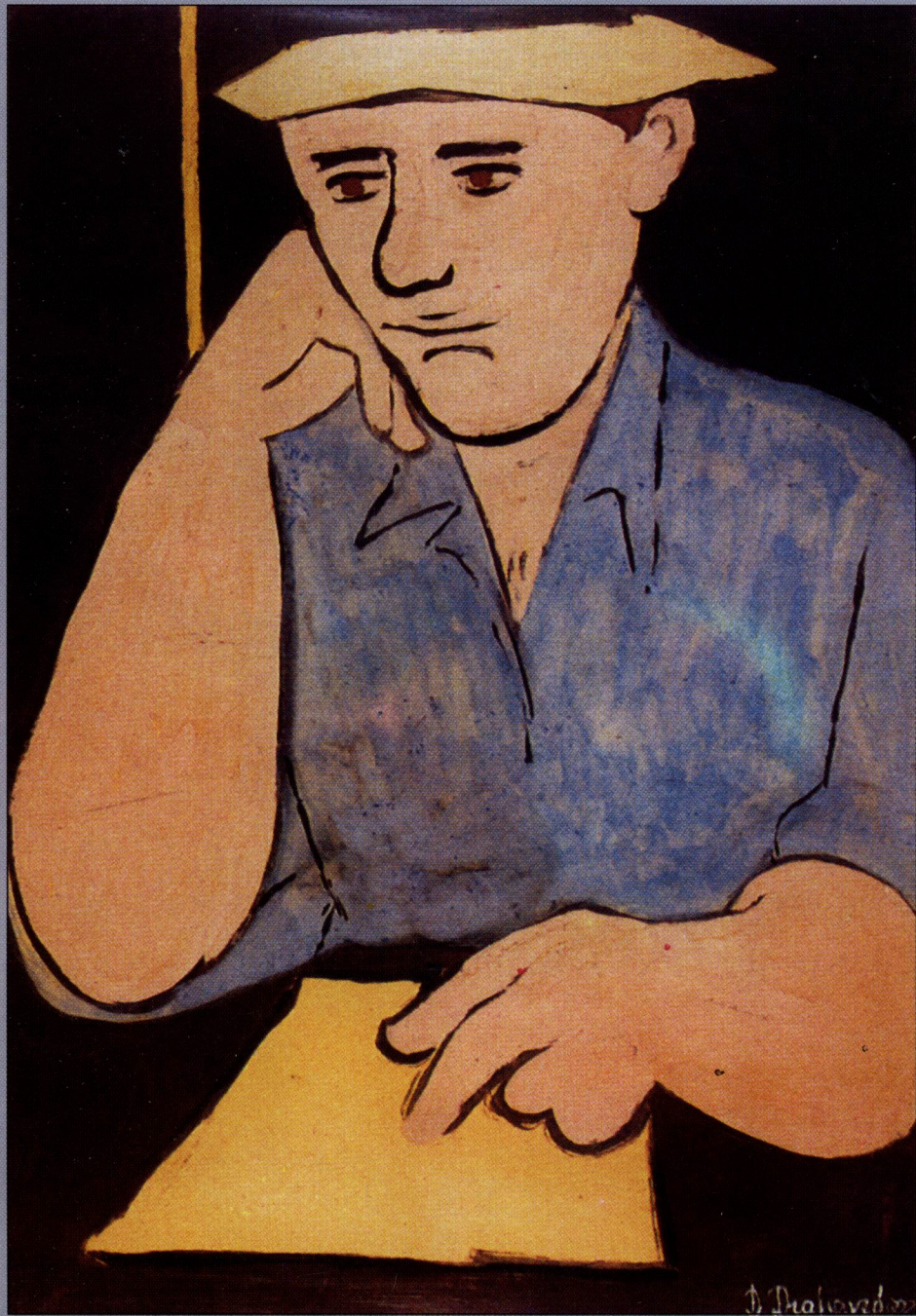

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Σταύρος Λιβαδάς, Διαπλοκή γύρω από τό γράμμα δέλτα • Ευστράτιος ό Κρης, Ημαρτημένων και δαιμονικών διόρθωσις • Άγγελος Έλεφάντης, Τί θά φάμε; • Γιώργος Φαράκλας, Έπιβίωση και έπανάσταση • Λεωνίδας Λουλούδης, «Κοινωνία τής διακινδύνευσης» • Νίκος Παλαμίκος, Η πόλη τής αντιπαροχής • Γεωργία Πετράκη, Η ταξική ανάλυση ως πολιτικό διακύβευμα • Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Η Λότε του Τόμας Μάν • Γιάννης Δάλλας, Δρόμοι και παράδρομοι προς μιά ποιητική κοινή • Κώστας Βούλγαρης, Άριστου Καμαρινού: Ο Έμφύλιος στην Πελοπόννησο • Γιώργος Μπλάνας, Μάρκου Μέσκου: Ψιλόβροχο • Γιάννης Κουβαράς, Δημήτρη Πορφύρη: Noam York • Γιάννης Παπαθεοδώρου, Τά Ιστορικά.

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Νοέμβριος 2000 • τεύχος 82 • δρχ. 1000.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2000
τεύχος 82 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Έτησια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη
Έτησια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες
Έτησια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
e-mail: poliths@x-treme.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Σταῦρος Λιβαδάς, Διλήμματα (περί τό) δέλτα:
Διαπλοκή, διαφθορά, διαπλοκολογία, δημόσιο
ἦθος, δημόσιος χώρος, δημοκρατία.....5
Εὐστράτιος ὁ Κρής, Ἡμαρτημένων καί
καί δαιμονικῶν διόρθωσις.....9

Άγγελος Έλεφάντης, Τί θά φᾶμε;.....11
Γιῶργος Φαράκλας, Ἐπιβίωση καί ἐπανάσταση.....14
Λεωνίδας Λουλούδης, «GMOs»: Ὁ «ἀμερικανικός
παράγων» κατασκευάζει τήν εὐρωπαϊκή
«κοινωνία τῆς διακινδύνευσης».....18
Νίκος Παπαμίχος, «Ἡ μεταπολεμική πόλη»,
πόλη τῆς ἀντιπαροχῆς.....30
Γεωργία Πετράκη, Ἡ ταξική ἀνάλυση ὡς
πολιτικό διακύβευμα.....34
Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Ἡ Λότε τοῦ Τόμας Μάν
καί τά ὄρια τῆς εἰρωνικῆς νεωτερικότητος.....40

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Γιάννης Δάλλας, Δρόμοι καί παράδρομοι
πρός μιᾶ ποιητική κοινή.....50
Κώστας Βούλγαρης, Ἀρίστος Καμαρινός,
Ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος στήν Πελοπόννησο,
1946-1949.....54
Γιῶργος Μπλάνας, Μάρκου Μέσκου,
Ψιλόδροχο.....58
Γιάννης Κουβαράς, Δημήτρης Πορφύρης,
Noam York.....59
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Τά Ἱστορικά.....61
Ἐπί τῆς τελευταίας ἐκδόσεως.....63

Ἐξώφυλλο: Διαμαντής Διαμαντόπουλος, Τό θαλασσί
πουκάμισο (1940)

Διλήμματα (περί τό) δέλτα:

Διαπλοκή, διαφθορά, διαπλοκολογία, δημόσιο ἦθος, δημόσιος χῶρος, δημοκρατία

Ὁ τρόμος ἀπό τήν ἐπιδρομή τῶν τρελῶν ἀγελάδων, ὁ φόβος γιά τά μελ-
λούμενα νά μᾶς συμβοῦν ἀπο τήν αἰφνίδια (;) ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος παγκο-
σμίως, ἡ ἀγωνία γιά τό ποιός πλανητάρχης θά ἐκλεγεῖ ἀπό τήν ὑπό χρο-
νική προθεσμία χειρομαντική προσπάθεια διαγνώσεως τῆς βουλήσεως τοῦ λα-
οῦ τῆς Φλόριντα, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν εὐτραφῶν διαχειριστῶν τοῦ πολιτισμοῦ
μας, τά δισεκατομμύρια πού χαρίζει στόν τέως ἄνακτα ὁ νεοελληνικός ἀντι-
βασιλικός τσαμπουκάς, ἡ αἰφνίδια μεταστροφή τῶν ἀρμοδίων τῆς ΔΟΕ, πού
στάματησε τίς κίτρινες κάρτες καί τά βλέπει ὅλα ρόδινα περί τό 2004 εὐθύς
μόλις ὁ «ἡμέτερος» κ. Ρομέρο ἐπιλέγεται ὡς ἀνάδοχος τῶν τηλεοπτικῶν
τῆς Ὀλυμπιάδας, αὐτά κυρίως τά θέματα περιόρισαν κάπως τίς τελευταῖες
μέρες τόν πολύ θόρυβο καί τά πολλά τηλεοπτικά παράθυρα μέ τίς ἀναφορές
στά σκάνδαλα καί τή διαπλοκή, τή λεγόμενη διαπλοκολογία.

Ὡστόσο αὐτή ἡ συγκυριακή ὑποχώρηση δέν σημαίνει πῶς τό θέμα παρῆλ-
θε, πολύ δέ περισσότερο πῶς ἐξαλείφθηκαν οἱ λόγοι πού τό κάνουν νά ὑπάρ-
χει, νά ἐπανέρχεται κάθε τόσο στήν πρώτη γραμμὴ τῆς δημοσιότητας καί
νά κυριαρχεῖ στήν πολιτική μας ζωὴ.

Ἄλλωστε, μέ ἐξαίρεση ἀπρόβλεπτα γεγονότα μέ ιδιαίτερα μεγάλες συνέ-
πειες —βλέπε Σάμινα— ἡ διαπλοκολογία εἶναι μία «συζήτηση» ἔξωθεν ἐπι-
βαλλόμενη, ἓνα «κλίμα» ἄνωθεν καλλιεργούμενο στήν κοινὴ γνώμη, κάθε φο-
ρὰ πού ἐπίκειται ἡ μοιρασιά κάποιας «πίτας» συσχετιζόμενης μέ τόν δημό-
σιο κορβανά. Παλιότερα ἀφοροῦσε τήν ἐκχώρηση ραδιοφώνου καί τηλεόρα-
σης σέ ἰδιῶτες καί εἰδικότερα στοὺς ἐκδότες τοῦ Τύπου. Σήμερα σχετίζεται
μέ τήν κατανομή τῶν κονδυλίων τοῦ Γ' Κοινοτικοῦ Πλαισίου Στήριξης, τά
ἔργα τῆς Ὀλυμπιάδας, τό ἐξοπλιστικό πρόγραμμα τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων,
τίς ἰδιωτικοποιήσεις στίς τηλεπικοινωνίες καί τήν ἐνέργεια, τήν ὀργάνωση
καί διαχείριση τοῦ (τυπικά κρατικοῦ) τζόγου, τήν ψηφιακὴ τηλεόραση.

Αὐτὴ ἡ «συζήτηση» καί τό «κλίμα» ἀναδεικνύονται ἐπίσης ἐσχάτως στό
ἀπαραίτητο «περιβάλλον» μέσα στό ὁποῖο ἐπιχειροῦνται (καί πραγματο-
ποιοῦνται) οἱ πολιτικές ἀνακατατάξεις καί μεταβολές, ἡ διαδικασία μετάβα-
σης ἀπό τό κοινωνικὸ στό νεοφιλελεύθερο κράτος, ἡ διαμόρφωση τῶν νέων

οικονομικά (καί πολιτικά) ἰσχυρῶν πόλων, ἡ ἀλλαγὴ τῶν συσχετισμῶν, ἢ ἡ ἐπικράτηση κάποιων συμφερόντων σέ βάρος ἄλλων τινῶν.

Μέσα στήν πνιγηρὴ ἀτμόσφαιρα καταγγελιῶν γιά σκάνδαλα καί διαπλοκές πραγματοποιήθηκαν τά τελευταῖα χρόνια ἡ πτώση τοῦ ΠΑΣΟΚ τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου, ἡ ἀνοδος καί ἡ πτώση τῆς Ν.Δ. τοῦ Μητσοτάκη, ἡ ἀνοδος ἐκ νέου τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία, ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ Σημίτη ἀπὸ τόν Καραμανλὴ σήμερα.

Ἐν ὀνόματι τῆς ἐξάλειψης τοῦ σκοτεινοῦ ἀντικειμένου τοῦ πόθου, τοῦ εὐτραφοῦς, ὑπερμεγέθους καί παμφάγου δημόσιου τομέα γύρω ἀπὸ τόν ὁποῖο βυσοδομοῦσαν «ἡμέτεροι», κομματικὴ καί κρατικὴ γραφειοκρατία, ἰδεολογικοποιήθηκε καί ἀνάχθηκε σέ πανάκεια ὁ πλέον ἀκραῖος νεοφιλευθερισμός, ἀσκήθηκαν παντοειδεῖς πιέσεις πρὸς τὴν (ἐκάστοτε) πολιτικὴ ἐξουσία καί τούς ὑπευθύνους τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν γιά τὴν ἐκχώρηση μέ χαριστικούς ὅρους στό ἰδιωτικὸ κεφάλαιο νευραλγικῶν κρατικῶν τομέων ἄσκησης οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν δραστηριοτήτων, τὴν ἐκχώρηση μέ (ἐπίσης πολλές φορές χαριστικούς ὅρους), σέ ἰδιῶτες, τῆς κρατικῆς περιουσίας, τῆ συνταξὴ φωτογραφικῶν νόμων καί χαριστικῶν πράξεων, τῆ συναψὴ ἐπαχθῶν γιά τό δημόσιο συμβάσεων πού ἀφοροῦν κρατικές προμήθειες, ἐκτέλεση ἔργων ἢ παντός εἴδους παραχωρήσεις δημόσιας περιουσίας ἢ προνομίων πρὸς ἰδιωτικὴ ἐκμετάλλευση μέ ἀνταποδοτικὰ ὀφέλη.

Μέσα σέ ἀνάλογο «κλίμα» ἐπιχειροῦνται οἱ ἀλλαγές συσχετισμῶν μέσα στό μπλόκ τῶν οἰκονομικῶν ἰσχυρῶν, ἢ ἴδια κουβέντα «φουντώνει» ὅταν ὁ Κόκκαλης, ὁ Λαμπράκης, ὁ Μπόμπολας καί ἄλλοι ἐπίδοξοι ἀνερχόμενοι ἀπὸ τά νέα τζάκια προερχόμενοι, συνασπισμένοι σέ μπλόκ ἢ μεμονωμένα, ἀναλόγως τοῦ θέματος καί τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων, διεκδικοῦν προνόμια, ἐπιδιώκουν ν' αὐξήσουν τὴ δύναμή τους, προσπαθοῦν νά ρίξουν τούς ἄλλους, ἀπαιτοῦν νά ξαναμοιραστεῖ ἡ τράπουλα στήν πρώτη εὐκαιρία, πού εὐνοεῖ (ἢ νομίζουν πὼς εὐνοεῖ) ἀνακατατάξεις.

Κάνοντας αὐτές τίς ἀναφορές δέν ὑπαινίσσομαι —κάθε ἄλλο μάλιστα— πὼς ὅλα αὐτά, οἱ διαπλοκές καί τά σκάνδαλα, εἶναι κατασκευές, ψευδεῖς εἰκόνες, ἀποπροσανατολιστικές θεωρίες. Δέν θά μπορούσε ἄλλωστε νά συντηρεῖται καί νά ἐπαναφέρεται κατὰ καιροῦς στό προσκῆνιο ἓνα παρόμοιο σκηνικό, ἂν ἦταν ὅλα ἓνας μύθος, κουβέντες στὸν ἀέρα, σκανδαλοθηρικές φαντασιώσεις. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καπνὸς χωρὶς φωτιά.

Προφανῶς ὑπάρχει διαπλοκὴ, δηλαδή σχέσεις καί συναλλαγές πέραν αὐτῶν πού ἐπιβάλλει ὁ θεσμικὸς ρόλος τοῦ καθένα, μεταξύ οἰκονομικῶν ἰσχυρῶν καί ἀσκούντων πολιτικὴ ἐξουσία ἢ διοίκηση μέ στόχους ἰδιοτελεῖς καθὼς καί πο-

λιτικές καί οικονομικές ἀποφάσεις πρὸς ἀμοιβαῖο συμφέρον. Ὅπως καί διαφθορά, δηλαδή μία γενικευμένη, ἐκτεταμένη, κοινωνικοποιημένη, ἐκδοχή τῆς διαπλοκῆς σ' ὅλη τὴν πυραμίδα τῶν κρατικῶν θεσμῶν μεταξύ ἀσκούντων τὴ διαχείριση καί ἀπλοῦ πολίτη, ἐπίσης ὑπάρχει. Μὲ μία ἔννοια διαπλοκή καί διαφθορά βρίσκονται σὲ στενὴ ἀλληλεξάρτηση, σὲ ἀλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Ἡ διαπλοκή ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας, τὸ ὑπέρτατο στάδιο τῆς διαφθορᾶς.

Λόγοι γενικότεροι, πολιτικοί, ἰδεολογικοί, πολιτιστικοί, ἀλλὰ καί ἡ συγκυρία τῆς σύμπτωσης τῆς περιόδου ἀνθῆσης τοῦ φαινομένου ἐν Ἑλλάδι μὲ τὴν (εἰκοσαετὴ σχεδόν) ὑπαρξὴ τοῦ ΠΑΣΟΚ στὴν ἐξουσία, μπορεῖ νὰ δώσουν μιὰν αἰτιολόγησι γιὰ τὴν ἔκτασι καί τὸ βάθος του. Συνοπτικά καί σχηματικά (χωρὶς καμμία πρόθεσι συστηματικῆς καταγραφῆς ἢ αἰτιολόγησις, ἀλλὰ ὡς ἐνδείξεις γιὰ νὰ μὴ χάνεται τὸ νῆμα τῆς ἰδεολογικοπολιτικῆς συνέχειας) θ' ἀναφέρω ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους πού συνέτειναν στὴν ἀνθῆσι τοῦ φαινομένου στὸν τόπο μας.

Ἡ στενὴ σχέση οἰκονομίας καί πολιτικῆς στίς συνθήκες τοῦ μονόπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς παγκοσμιοποίησης καί ἡ αὔξησι τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῆς οἰκονομίας ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ ἢ ἰδεολογικὴ καί πολιτικὴ ἐπικράτησι τοῦ καπιταλισμοῦ ἔναντι τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί ἡ συνακόλουθη ὑποχώρησι τῆς ἐπίδρασις τῶν ἰδεῶν καί ἀξιῶν τῆς ἀριστερᾶς ἢ ἀλλαγὴ στό περιεχόμενον καί τὴ μορφή τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ἢ μετάβασι ἀπὸ τὴ δημοκρατία τῆς συμμετοχῆς στὴ δημοκρατία τῆς συναίνεσις καί τῆς ἀνοχῆς ἢ μετατροπὴ τῆς πολιτικῆς σὲ ἐπάγγελμα καί τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη σὲ ἐπαγγελματία πολιτικό ἢ συγκυρία τῆς πασοκικῆς διακυβέρνησις, ἢ ἀνοδος τῶν «μὴ προνομιούχων» στὴν ἐξουσία, σύνθημα τοῦ ὁποῦ μίᾳ σημαντικῆ διάστασι ἀπετέλεσε ὁ μύχιος ἢ ὁ μολογημένος πόθος ν' ἀποκτήσουν καί οἱ «μὴ προνομιούχοι» προνόμια ἢ διαρκῆς ἐρωτοτροπία τοῦ ἀείμνηστου Α. Παπανδρέου μὲ ἕναν τρόπο διακυβέρνησις πού παράκαμπε θεσμούς καί ἐλέγχους, ἕνα διαρκῆς φλέρτ μὲ τὴν ἀνομία ἢ νομιμοποίηση καί κοινωνικοποίηση τῆς μίζας κατὰ τὴν ἄσκησι τῆς (κάθε) ἐξουσίας καί διοίκησις, μὲ τὴ ρήσι τοῦ Α. Παπανδρέου (στὴν ὑπόθεσι δωροδοκίας του τότε διοικητῆ τῆς ΔΕΗ Δ. Μαυράκη) «ἐπιτρέπουμε νὰ κάνει στὸν ἑαυτό του ἕνα δωράκι ἀλλὰ ὄχι καί 500 ἑκατομμύρια» ἢ ἐνίσχυσι τοῦ βάρους τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ τοῦ Α. Παπανδρέου εἴτε μὲ τὴν ἀποδυνάμωσι θεσμῶν ὅπως ἡ προεδρία τῆς δημοκρατίας, ἢ Βουλὴ κ.λ.π., εἴτε μὲ τὴν ἀδιαφορία στὴν ἐνίσχυσι ἢ τὴν ἄρνησι θεσμοθέτησις μηχανισμῶν ἐλέγχου τὸ μεγάλο εἰδικὸ βᾶρος πού ἀπέκτησαν θεσμοὶ καί πρό-

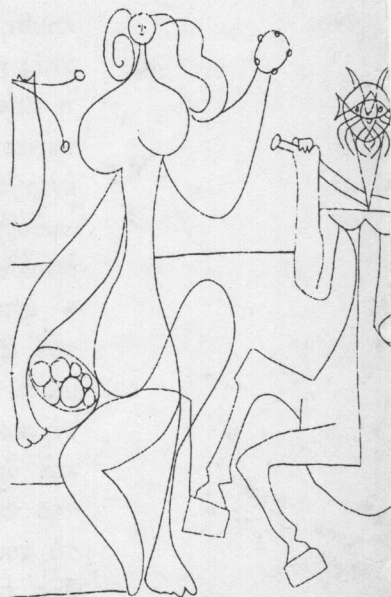
σωπα (ὅπως ἡ κομματική νομενκλατούρα καί οἱ συνδικαλιστές) μέ τόν τρόπο πού ἀσκοῦνταν ἡ ἐξουσία, ἡ χαλάρωση τοῦ δημοσίου ἤθους, ἡ γενίκευση τοῦ κυνισμοῦ στήν καθημερινή πρακτική, καί τίς ἐπιλογές τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἐπικράτηση γενικότερα, νέων ἀξιών πού νομιμοποιοῦν καί ἀναπαράγουν τή διαφθορά καί (συνακόλουθα) τή διαπλοκή.

Πῶς λειτουργεῖ μέσα σ' αὐτή τήν κατάσταση ἡ διαπλοκολογία καί σκανδαλολογία, ἡ ὁποία φαίνεται πῶς προωθεῖται καί ἐκτρέφεται ἀπό τούς ἴδιους τούς πρωταγωνιστές καί τούς ἀρχιτέκτονες τῆς διαπλοκῆς;

Ἡ συνεχῆς διαπλοκολογία καί σκανδαλολογία, πριμοδοτεῖ μία μονοδιάστατη ἀνάγνωση τῶν πολιτικῶν γεγονότων, μία συνωμοσιακή θεώρηση τῶν ἐξελίξεων, μίαν ἀπεχθῆ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς ὡς ἕναν ἀκατάπαυστο διαδρομισμό καί μιά ἀέναη ἴντριγκα. Μέσα σ' αὐτό τόν ἰσοπεδωτισμό καί τήν αὐθαίρετη γενίκευση μπερδεύεται τό γεγονός μέ τήν πλαστή κατασκευή, ἡ πραγματικότητα μέ τήν εἰκονική ἐκδοχή της, ἡ ἀλήθεια μέ τό ψέμα. Εὐνοοῦνται ἀγοραῖες ἀντιλήψεις πού θέλουν «ὄλους νά τά παίρνουν», καλλιεργεῖται τό δέος ἀπέναντι στή δύναμη τῶν ἰσχυρῶν, διαφημίζεται καί μεγεθύνεται ἡ φήμη τῆς παντοδυναμίας τους, ἐνθαρρύνεται ὁ ἐνδοτισμός στίς διαθέσεις τους, βρίσκει γόνιμο ἔδαφος μιά ἀντίληψη πολιτικῆς πού δέν θέλει τόν ἐνεργό πολίτη, ἀλλά τόν ἐπαγγελματία πολιτικό, πού (λογικά πλέον) ἐνδιαφέρεται πρωταρχικά γιά τό πολιτικό του ἱματζ καί γενικότερα γιά τήν «πάρτη του», ἀποθαρρύνεται ἡ συλλογικότητα, ἐνθαρρύνεται ἡ ἀποχή καί ἡ ιδιώτευση, περιφρονεῖται κάθε ἔννοια δημοσίου ἤθους. Ἔτσι ἡ διαπλοκολογία γίνεται βασικός μηχανισμός ἐνίσχυσης τῆς διαπλοκῆς.

Ἄν κάπως ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, ἄν προέχει τό ἐρώτημα (ἄν καί) ποιά διέξοδος, (ἄν καί) ποιά ἀντιστροφή μπορεῖ νά ὑπάρξει σ' αὐτό τό κλίμα καί αὐτή τήν κατάσταση, ἡ ἀπάντηση δέν μπορεῖ ν' ἀναζητηθεῖ παρά μόνο στήν ἐπαναφορά καί ἐνίσχυση τοῦ δημοσίου ἤθους ὡς βασικῆς/κοινωνικῆς ἀξίας, στήν παιδεία, στήν ἐνδυνάμωση τοῦ δημόσιου χώρου, στή διεύρυνση τῶν θεσμῶν συμμετοχῆς καί ἐλέγχων, στήν προάσπιση τῆς ἀξιοκρατίας, τῆς ἰσονομίας.

Ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Κηληδόνης: Λέμε ὄχι στή διαφθορά, τή διαπλοκή καί τή διαπλοκολογία. Λέμε νάί στό δημόσιο ἤθος, τόν δημόσιο χῶρο, τή δημοκρατία.

Σταῦρος Λιβαδάς

Ἡμαρτημένων καί δαιμονικῶν διόρθωσις

Ἄξιότιμε κύριε Ἐκδότα τοῦ Πολίτη

Δαιμονική ἀσφαλῶς χεῖρ, ἀόρατος πλὴν ὅμως πανίσχυρος, ἐξηγεῖ τὰ συντελεσθέντα καί τυπωθέντα εἰς τό τελευταῖον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ. Διότι μόνον δαιμονική συνέργεια ἐξηγεῖ τήν ἀπάλειψιν τοῦ ὀνόματος τοῦ καθηγητοῦ Χρήστου Λούκου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἀληθής καί μόνος συγγραφέας τοῦ ἄρθρου —καί τοῦ βιβλίου— *Πεθαίνοντας στή Σύρον τόν 19ο αἰώνα*. Πλὴν ὅμως ὁ ἀδηφάγος δαίμων, καταβροχθίσας τό ὄνομα, μή κορεσθεῖς, προχώρησε ἔτι περαιτέρω, ἀποδίδων τό ἐν λόγῳ ἄρθρον εἰς τρίτον πρόσωπον ὑπό τήν ἐπωνυμίαν «Στρατῆς Μπουρνάζος». Ἀπέδωκεν οὕτως ὁ πανίσχυρος δαίμων (ἤ, ὀρθότερον, ἡ δαιμόνισσα, διότι κατά ἀσφαλεῖς πληροφορίας θήλυ τυγχάνει τό φύλον τοῦ δαίμονος) τήν μελέτη γνωστοῦ καθηγητοῦ, εἰδικῶς περί τῶν διαθηκῶν καί τῆς Σύρου ἐπί σειρά ἐτῶν ἐνδιατρίβοντος, εἰς τρίτον ὅστις οὐδέ καθηγητής οὐδέ ἀναγνώστης —πόσο μᾶλλον μελετητής— διαθηκῶν πώποτε ὑπῆρξε, ἡ μόνη δέ αὐτοῦ σχέσηισ μετὰ τῆς νήσου Σύρου περιορίζεται εἰς τήν ἀνάγνωσιν σχετικῶν πονημάτων — ὡς ἡ *Ψυχολογία Συριανοῦ συζύγου ἢ ὁ Ὀδηγός Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ἐρμουπόλεως*.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, τόν δαίμονα τά μάλα ἐμεμφόμενην, ἐτοιμαζόμενος ἵνα τά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ ἐπισκεφθῶ, μέ σκοπόν ὅπως εἰς ὑμᾶς μέν, ἐλλογιμώματε κύριε Ἐκδότα, τά σέβη μου ὑποβάλω, τοὺς δαιμόνους δέ καί δαιμονίσσας ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλάβω καί τόν ἀναγκαῖον ψόγον αὐτοῖς ἀποδώσω.

Πλὴν ὅμως, κατόπιν συζητήσεως μετ' ἐνίων φίλων, ἀνδρῶν σοφῶν καί γεραρῶν τῆς γλώσσης διορθωτῶν, τήν γνώμην μετέβαλον. Ὑπέδειξαν γάρ αὐτοί ὅτι ὁ ἡμέτερος δαίμων μᾶλλον ἀγαθός ἐστί, ἐνθυμίζοντες εἰς ἐμέ παλαιότερους καί πολύ φοβεροτέρους δαίμονας, ὡς ἐκεῖνον τόν πονηρόν βρετανόν τοῦ ἔτους 1535: διεισδύσας γάρ —φρίξον ἤλιε!— εἰς αὐτήν τούτη τήν Ἁγίαν Γραφήν, εἰς τόν 90όν Ψαλμόν, τήν φράσιν «Οὐ φοβηθήσῃ ἀπό φόβου νυκτερινοῦ» μετέτρεψε εἰς «Οὐ φοβηθήσῃ ἀπό κορέου νυκτερινοῦ»· ἔκτοτε δέ ἡ ἔκδοσις κατέστη γνωστή ἀνά τήν ὑφήλιον ὡς «Ἁγία Γραφή τοῦ κορέου». Ἄλλος δαίμων, βρετανός ἐπίσης, τόν ἐπόμενον αἰώνα, ζηλώσας τήν δόξαν τοῦ συναδέλφου του, διεισδύσας καί αὐτός λάθρα εἰς τήν Βίβλον, εἰς τὰς Δέκα Ἐντολάς, μίαν μόνον λέξιν —τό ἀρνητικόν μόριον «οὐ»— ἀπά-

λειψεν, μετατρέψας οὕτω τὸν λόγον τοῦ Κυρίου σέ δαιμονικήν καί πρὸς ἀκολασίαν προτροπήν. Διότι ἀντὶ τοῦ θεοπνεύστου «Οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ κλέψεις» ἐτυπώθη: «Οὐ φονεύσεις, μοιχεύσεις, οὐ κλέψεις». Γνωστὴ καὶ αὐτὴ ἔκτοτε ὡς «Ἁγία Γραφή τοῦ Μοιχοῦ» ἐκτίθεται σήμερον εἰς περίοπτον θέσιν ἐν τῷ Βρετανικῷ Μουσείῳ, ἀνεωγμένη εἰς τὸ ἐπίμαχον σημεῖον.

Καθ' ὅτι δέ ἡ δράσις τοῦ ἡμετέρου Ἑλληνοῦ δαίμονος εἰς τὰ ὀνόματα ἐνετοπίσθη, ἐνεθύμισαν οἱ φίλοι καὶ ἕτερα περιστατικά δαιμονικῆς μετονομασίας, ἐκ τῶν ὁποίων κορυφαῖο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀφηγεῖται ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης, στόν Μπρουσό:

«Ἕνας κάποιος κ. Κολοκούτρας —ὡς πρὸς τὸ δεύτερο συνθετικὸ δέν εἶμαι πολὺ βέβαιος— ἀποφεύγοντας τὸ κακόηχο, θέλησε νὰ ἀλλάξει τὸ ὄνομά του στό κλασικὸ Καλλικρατίδας καὶ προκάλεσε σχετικὸ βασιλικὸ διάταγμα. Τὸ διάταγμα ὅμως ὅπως τυπώθηκε στήν κυβερνητικὴ ἐφημερίδα εἶτε ἀπὸ λάθος ἀνάλογο μέ ἐκεῖνο πού ἀλλάξε τὸν μεγαλόσταυρο σέ μεγάλο ποῦρο εἶτε ἀπὸ πονηριά τοῦ ψηφιοδέτη, ἀντὶ νὰ καλυτερέψει δείνωσε τὴν ὑπόθεσις σοβαρά, γιατί σημείωνε τὸ ὄνομα ὄχι ἐπὶ τὸ καλοηχότερο Καλλικρατίδας παρὰ ἐπὶ τὸ πολὺ ἡχηρότερο Κολοκρατίδης».

Μετά ταῦτα, ἀξιότιμε κύριε Ἐκδότα, προτείνω ὅπως οὐχί ψόγον, ἀλλὰ μᾶλλον θυμίαμα ἀναπέμφωμεν τῷ δαίμονι (ἢ τῇ δαιμονίσει) διὰ τὴν —πολὺ ἀθωότερα, θά συμφωνήσετε— δράση τους.

Μετά τιμῆς
Εὐστράτιος ὁ Κρής

Τὸ κείμενο *Πεθαίνοντας στή Σύρο τόν 19ο αἰώνα* —προδημοσίευση ἀπὸ ὁμότιτλη μελέτη πού κυκλοφορεῖ ἀπὸ τίς Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης— πού δημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ Πολίτη εἶναι τοῦ Χρήστου Λούκου καὶ ὄχι τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου, ὅπως ἐκ παραδρομῆς γράφτηκε.

Στό κείμενο γιά τόν Θεοβάντες τοῦ Δημήτρη Φιλιππῆ τοῦ προηγούμενου τεύχους ἔγιναν ἐκ παραδρομῆς τὰ ἐξῆς λάθη: α) ἡ συγγραφέας τῆς μελέτης πού ἀναφέρεται στήν σημ. 5 δέν εἶναι ἡ Λουκία Δρούλια ἀλλά ἡ Ἄννα Ταμπάκη. β) Στήν σημ. 12 ἡ ἐκδοσις τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι τοῦ 1882 καὶ ὄχι τοῦ 1892. γ) Στήν σημ. 16 καὶ μέσα στήν παρένθεσις (1550-1945) ἀντὶ τῆς χρονολογίας νὰ διαβαστεῖ From the Fifteenth Century to the end of World War II.

ΤΙ ΘΑ ΦΑΜΕ;

του Άγγελου Έλεφάντη*

Γνωρίζουμε παιδιόθεν ότι όταν οι άνθρωποι τρω-
με όσπρια, και ιδίως φασόλια, από την έσχατη
απόληξη του πεπτικού σωλήνος εκπέμπουν, κα-
τά τη χώνεψη, διάφορα δύσοσμα αέρια, με βροντώδη
τρόπο συνήθως. Σε παλιότερες, άλλ' όχι παμπάλαιες,
έποχές, όταν η όσπριοφαγία ήταν κύρια διατροφική
συνήθεια, αυτές τις βροντώδεις εκπομπές δεν τις θεω-
ρούσαν άμαρτία και άπρέπεια. Αντίθετα, έδιναν λαθή
σε άστειμούς και ανώδυνα χάχανα σε βάρος του περ-
δομένου που διασκέδαζαν την όμηγυρη. Όμως, τώρα
πιά τό πέρδεσθαι δεν είναι κομψό πράγμα: σύμφωνα
με τά νέα πολιτισμικά μας ήθη άπαγορεύεται σίς κοι-
νωνικές συναναστροφές, τό πράγμα άπάδει προς τούς
καλούς τρόπους, δεν είναι κομψό. Μάλιστα περδομέ-
νη ή νύφη σχολάει τό γάμο. Πέφτει πολλή καταπίεση
στό σπίτι και στό σχολείο για νά αποβληθεί αυτή ή
φυσική μέν αλλά άντικοινωνική άνάγκη. Τό ξεφούσκω-

Οι Άμερικανοί στη διεθνή συνδιάσκεψη της Χάγης
για τό κλίμα πρότειναν τή δημιουργία νέων δασών τά
όποια θά άπορροφήσουν τις άνεπιθύμητες ποσότητες
διοξειδίου του άνθρακα και θά τούς άπαλλάξουν από
τήν ύποχρέωση νά μειώσουν τις δικές τους εκπομπές.
Οι Άμερικανοί άντιπρόσωποι παρουσίασαν στη Χάγη
και άλλες ιδέες που συνάντησαν είτε τήν όργή είτε τά
γέλια των ύπολοίπων συνέδρων: τήν καλλιέργεια ειδι-
κών σπόρων που θά άπορροφούν τό διοξείδιο του
άνθρακα ή τήν έφαρμογή ενός ειδικού προγράμματος
διατροφής των προβάτων, των χοίρων και των αγελά-
δων που θά μειώσει τις ποσότητες μεθανίου που εκπέ-
μπουν. Και, φυσικά, προσπάθησαν νά προωθήσουν
τήν έννοια της άγορās «πιστώσεων άνθρακα» από
χώρες όπως ή Ρωσία και ή Ούκρανία, που έχουν
έκπληρώσει άναγκαστικά τις ποσοτώσεις του Κιότο,
λόγω της οικονομικής τους κατάρρευσης.

Οι έφημερίδες

μα επισύρει όχι μόνο σκώμματα αλλά συνιστά ήθική
απαξίωση, είναι χωριατιά.

Στό σχολείο μάθαμε ότι τό δυσώδες των εκπεμπομέ-
νων αερίων οφείλεται στό μεθάνιο, τό περιεχόμενο και
σε όλα τά ψυχανθή, μεταξύ των όποιων οι φασίολοι.
Κρυφογελάγαμε στό σχετικό μάθημα της χημείας, ως
άδολοι και άμόρφωτοι, δεν συναισθανόμασταν τή βα-
ρύτητα αυτής της ιδιότητας του φασιόλου και του με-
θανίου, δεν φρίτταμε με τις συνέπειες. Κι αυτό γιατί
ό καθηγητής δεν ήξερε, προφανώς, νά μās πει ότι ή
τρύπα του όζοντος οφείλεται και σίς πορδές ανθρω-
πων και αιγοπροβάτων, ούτε ότι μιά από τις σοβαρό-
τατες πρακτικές εφαρμογές που θά προστάτευαν τή
ζωή πάνω στον πλανήτη θά ήταν τά αιγοπρόδατα, οι
χοίροι και τά γελάδια νά μάθουν νά μήν τρώνε ψυ-
χανθή που τούς άρέσουν πολύ και χάρη σ' αυτά πα-
χαίνουν πολύ, ώστε νά μήν πέρδονται, νά μειωθούν
συνεπώς οι εκπεμπόμενες στους αιθέρες ποσότητες με-
θανίου, τό όποιον ευθύνεται για τήν αύξηση της θερ-
μοκρασίας του πλανήτη και ή όποία, με τή σειρά της,

* Αναδημοσίευση από τά «Ενθέματα» της Αύγης 26/11/
2000.

είναι υπεύθυνη για τις σκηνές 'Αποκαλύψεως που αναμένονται τα προσεχή πενήντα χρόνια επί Γης.

Η «αφέλεια» της πρότασης των 'Αμερικανών ειδημόνων στη Χάγη περί περιορισμού του εκπεμπομένου από τα αίγοπρόδατα, τους χοίρους και τα βοοειδή μεθανίου είναι προφανής. Δεν είναι καν τό φύλλο συκής με τό όποιο θά προσπαθοῦσαν νά καλύψουν τήν άκρατη ιδιοτελείά τους και τήν άλαξονεία τους προκειμένου νά διατηρήσουν τις ύψηλότερες στόν κόσμο έκπομπές, λόγω καύσεων, διοξειδίου του άνθρακος (μόνες οι ΗΠΑ εκπέμπουν πάνω από τό 25% του συνολικώς στόν κόσμο παραγομένου διοξειδίου του άνθρακος). Τούτη όμως ή ιδιοτελεία δεν είναι τίποτε άλλο από τό συμφέρον ενός παραγωγικού μοντέλου, καπιταλιστικού έν προκειμένου, που δεν όρρωδει πρό ούδενός. Διότι οι ΗΠΑ, όπως και οι 'Ιάπωνες και οι Εύρωπαίοι (που έν πολλοίς καλύπτονται πίσω από τήν αναλγησία των 'Αμερικανών με τό ύπόρητο έπιχείρημα ότι, άφου «αυτοί» δεν συναινούν στη μείωση των καύσεων, είναι άνώφελη, σέ έπίπεδο πλανήτη, ή δική μας μείωση) άν μείωναν τις βλαβερές εκπομπές, θά μειωνόταν αντίστοιχα ή παραγωγή, άρα τά κέρδη, ή ευημερία, ή δύναμη και ή έξουσία. Όμως τούτο τό καπιταλιστικό παραγωγικό μοντέλο επιβάλλει και ένα μοντέλο κατανώλωσης. Διότι ή όποιαδήποτε παραγωγή μόνον στόν κύκλο της κυκλοφορίας και της κατανώλωσης άξιοποιείται. Είναι άχρηστα, οικονομικώς, τά προϊόντα όταν δεν περνούν στό κύκλωμα της διανομής και από εκεί στους καταναλωτές που θά τά πληρώσουν. Χωρίς τήν τελική πληρωμή από τους καταναλωτές ή τή βάση προσδοκία κατανώλυσής τους τά έμπορεύματα δεν θά παράγονταν.

Όπως ξέρουμε, όμως, από τις στοιχειώδεις γνώσεις πολιτικής οικονομίας, πότε είναι ή παραγωγή, ή προσφορά (κυρίως αυτή) που επιβάλλει τό είδος των προς κατανώλωση έμπορευμάτων, άκόμη και τόν ρυθμό κατανώλωσης διαρκών αγαθών άνεξαρτήτως της φυσιολογικής τους φθοράς, και πότε (σπανίως) είναι ή ζήτηση που έχει τό πάνω χέρι. Αυτά είναι ζητήματα περίπλοκα και ύπακούουν σέ πολλές κοινωνικές, ψυχολογικές, οικονομικές και πολιτιστικές παραμέτρους. Η ιστορία όλων των κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών για τά ζητήματα αυτά έχει γνωρίσει διάφορες περιπέτειες και συγκρούσεις, που συχνά έφταναν ως τις έννοπλες συρράξεις.

Είναι ή πρώτη φορά όμως που ή άνθρωπότητα βρίσκεται μπροστά σέ άντικειμενικά άδιέξοδα, πιο σωστά μπροστά σέ άδιέξοδα που έχει δημιουργήσει τό κυρίαρχο παραγωγικό (καπιταλιστικό) μοντέλο και που θέτουν σέ κίνδυνο όχι τή μία ή τήν άλλη ομάδα συμφερόντων, όχι τά συμφέροντα της μιάς ή της άλλης χώρας, αλλά τήν ίδια τή ζωή. Υπήρξε μία παρόμοια περίπτωση στό πρόσφατο παρελθόν με τόν κίνδυνο έκρηξης πυρηνικού πολέμου, γιατί οι νικητές σέ έναν τέτοιο πόλεμο δεν θά είχαν νά χαρούν και νά νέμονται παρά τήν εικόνα ενός άπέραντου νεκροταφείου.

Ό πόλεμος όμως αυτός, παρά τούς γιγαντιαίους πυρηνικούς έξοπλισμούς, δεν έλαβε χώρα· υπήρξε μόνο ως ένδεχόμενο, ως άπειλή που δεν πραγματοποιήθηκε – άν και ό κίνδυνος δεν έχει άποτραπεί τελεσίδικα.

Αντίθετα, οι συνέπειες από τήν αύξηση της θερμοκρασίας της Γης δεν είναι ένα ένδεχόμενο, κάτι που μπορεί νά γίνει ή νά μή γίνει, αλλά βεβαιότητα. Μόνο που ό χρονικός τους όρίζοντας είναι σχετικά άσαφής, θολώνει μέσα στην άχλύ του άπώτερου μέλλοντος, ενός μέλλοντος που τό θεωρούμε πολύ μακρινό ως προς τό παρόν μας. Είναι κάπως σαν νά μήν άφορά τόν παροντικό έαυτό μας. Καλυπτόμαστε μέσα σέ ένα, έν κυριολεξία, στρουθοκαμηλισμό. Ωστόσο όταν χτίζουμε ένα σπίτι, όταν κατασκευάζεται ένα εργοστάσιο, ένα λιμάνι, ένα άεροδρόμιο, ένας αυτοκινητόδρομος, άκόμη και όταν αγοράζουμε ένα ψυγείο, όλα ταυτα δεν έχουν τόν ίδιο χρονικό όρίζοντα με ένα μπλουζάκι που τό πετάμε τή δεύτερη έβδομάδα. Τά αγαθά αυτά, δρόμοι, σπίτια, λιμάνια κλπ., ενώ έχουν έναν μεγάλο χρονικό όρίζοντα, ώστόσο ό όρίζοντάς τους δεν χάνεται στά βάθη του μέλλοντος. Η χρονικότητά τους είναι συγκεκριμένη, μετρήσιμη με τόν ανθρώπινο χρόνο, είναι παροντική, και ως προβλέπουμε ότι ή χρήση τους και ή χρησιμότητά τους θά διαρκέσουν τά έπόμενα είκοσι, τριάντα, πενήντα χρόνια. Είμαστε αυτοπροσώπως μέσα σ' αυτά τά είκοσι, τριάντα, πενήντα χρόνια· δεν άνασηκάνουμε άνέμελα τούς ώμους, δεν θεωρούμε ότι τό βάρος θά τό σηκώσουν κάποιες έπόμενες γενιές. Έμεις οι παρόντες θά σηκώσουμε τό βάρος, τις συνέπειες, τις ώφέλειες, τό κόστος, τις ζημιές. Τά έπόμενα είκοσι, τριάντα, πενήντα χρόνια, για τούς περισσότερους έν ζωή άνθρώπους, είναι έγγύτερα από τό προσδόκιμο όριο ζωής. Και, έπομένως, γνοιαζόμαστε για τό τί θά γίνει σ' αυτά τά χρόνια, χρόνια πολλά, αλλά της δικής μας ζωής.

Παρά ταυτα, δεν ύπάρχει ή ίδια έγνοια για όλα τά μελλούμενα. Υπάρχουν όρισμένα που, ένω συμβαίνουν μπροστά στά μάτια μας και ένω οι δυσάρεστες συνέπειές τους είναι διαγνώσιμες και προβλέψιμες, δεν μάς πιάνουν από τό λαμό. Ωσπου «ξαφνικά» έρχονται τά άδιέξοδα, πυκνώνουν. Άδιέξοδα που, ένω τά δημιουργησαν συγκεκριμένα συμφέροντα και μία όρισμένοι τύπου όργάνωση της κοινωνικής ζωής, πλήττουν τις ίδιες τις προϋποθέσεις της ζωής. Τά καταστροφικά αυτά πλήγματα δεν είναι ένδεχόμενα, δεν είναι άποκνήματα δημοσιογραφικής καταστροφολογίας ή (έπιστημονικής) φαντασίας, αλλά είναι και βέβαια και όρατά. Και ώστόσο θά έλεγε κανείς ότι οι κοινωνίες «άδιαφορούν», πλην εκείνων των «συνήθως ένδιαφερομένων και άνησυχων» πολιτών που όμως, συνήθως, ό λόγος τους δεν μοιάζει νά είναι δραστικός, δεν διαπερνά τήν κοινωνική άδράνεια.

Οι έφημερίδες αυτόν τόν καιρό, παρά τόν φλύαρο και άνεκδοτολογικό χαρακτήρα των δημοσιευμάτων τους, έχουν δώσει πλούσια τροφή, που θά μπορούσε νά προβληματίσει τόν οιονδήποτε πολίτη σχετικά με

δύο κορυφαίες ἀπειλές. Τή μία τήν κατανόμασα κί-
λας: εἶναι ἡ αὔξησις τῆς θερμοκρασίας τοῦ πλανήτη
πού μέσα στά ἐπόμενα πενήντα χρόνια ἀνατρέπει
ἄρδην τούς ἴδιους τούς ὄρους τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ἔχει νά
κάνει μέ τό νερό, τόν ἄερα, τήν ἀπερήμωση τεράστιων
ἐκτάσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου, τόν καταποντισμό
τεράστιων παραθαλάσσιων ἐκτάσεων, τό κρύο, τή ζέ-
στη, τή χλωρίδα, τήν πανίδα, τίς ἀσθένειες. Πρόκειται
γιά κρίσιμα προβλήματα ζωῆς πού γιά τήν ὥρα, καί
στήν καλύτερη περίπτωση, ἀφήνονται στή δικαιοδοσία
διαβουλευσεων σκοτεινῶν πολιτικῶν ἐπιτελείων καί
ἀνήμπορων ἢ ἐν διατεταγμένη ὑπηρεσία ἐμπειρογνω-
μόνων, στό Κιότο ἢ τή Χάγη, καί πού γιά νά γιαντρε-
τεῖ τό κακό προτείνουν μέτρα ἀλυσιτελή καί «ἀφελή»,
ὅπως ἐκεῖνες οἱ πορδές πού θά ἔβαφαν τ' αὐγά.

Τό ἄλλο, πῶς ἄμεσο, πῶς καθημερινό, εἶναι ἡ διατά-
ραξη τῆς διατροφικῆς ἀλυσίδας: τρελές ἀγελάδες, με-
ταλλαγμένα εἶδη, μολυσμένα ἢ ὁρμονοῦχα εἶδη. Ἡ τρο-
φή, τό φαῖ, ἀπό μέσον ἐπιβίωσης καί ἀπόλαυσης γί-
νεται ἀπειλή, φόβος, ἄγχος, κίνδυνος ἀρρώστιας καί
θανάτου. Ἴδού τό σύγχρονο ἐρώτημα: τί νά φᾶμε; Πολ-
λά ἀπό τά ἐδέσματα, καί ἰδιαίτερα τά κρέατα ἀλλά
καί τά ψάρια καί τά ὀπωροκηπευτικά, ἐπῆραν τή θέ-
ση τῶν ὑπέροχων καρπῶν στό μαρτύριο τοῦ μυθικοῦ
Ταντάλου πού, ἐνῶ πεινοῦσε καί διψοῦσε ἀφόρητα
ἐκεῖ στά Τάρταρα πού τόν εἶχαν ρίξει γιά τίς ἀμαρτίες
του, μόλις πῆγαινε νά φάει καί νά πιεῖ οἱ καρποί
ἐφευγαν ψηλά καί τό νερό χανόταν μπροστά στά πό-
δια του. Κάπως ἔτσι γίνεται ἡ πάει νά γίνει καί μέ
τούς ἀνθρώπους τῶν ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν: μᾶς
ἀρέσουν τά ψάρια, τά κρέατα, τά πουλερικά, τά ὀπω-
ροκηπευτικά, τά ἔχουμε τόσο συνηθίσει, ἀλλά μέ τά
νέα πού μᾶς ἤρθαν «ξαφνικά» αἰσθανόμαστε νά μᾶς
ἀπειλοῦν, τά φοβόμαστε.

Στίς διατροφικές συνήθειες τῆς συντριπτικῆς πλειο-
ψηφίας τῶν ἀνθρώπων τό κρέας κατέχει κεντρική θέ-
ση, μεσημέρι-βράδυ κρέας, ἐκτός ἀπό τούς ὀλίγους ρέ-
κτες τῆς χορτοφαγίας. Ὅποτε ἡ παραδοσιακή κτηνο-
τροφία μέ τά λιπόσαρκα αἰγοπρόβατα, τίς ἀγελάδες
πού δέν προσφέρουν παραπάνω ἀπό 100 μέ 150 κιλά
κρέατος, μέ τίς ἀλιανάρες κότες, δέν χορταίνουν τά
λαίμαργα γιά κρέας στόματα. Τό ἴδιο γίνεται μέ τά
ψάρια: τά πελάγη, τά ψαροκάικα καί τά παραγάδια
δέν φέρνουν ψάρια γιά τό τραπέζι ὅλου τοῦ κόσμου.
Γι' αὐτό, στή μεγάλη ζήτηση κρέατος, ψαριῶν καί
ὀπωρολαχανικῶν, πού ἡ εὐμάρεια τήν κάνει ὀλοένα
καί μεγαλύτερη, ἀπάντησε ἡ μεγάλη βιομηχανική πα-
ραγωγή. Ἡ μεγάλη καί καπιταλιστική παραγωγή ἐπέ-
βαλε ἕνα καταναλωτικό μοντέλο πού βασίζεται στή με-
γάλη κατανάλωση κρέατος, τόσο πολύ πού ἡ διαδικα-
σία νά μοιάζει ἀναντίστρεπτη. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, γιά
παράδειγμα, ἀκόμη καί οἱ «μεσοστρωματικοί», τή δε-
καετία τοῦ '50 τρώγαμε κρέας μιά φορά τήν ἐβδομά-
δα. Οἱ ἄλλοι, οἱ πολλοί, Χριστούγεννα καί Πάσχα.

Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα καθάριζε ἡ φασολάδα καί ὁ μπα-
καλιάρος. Σήμερα εἴμαστε στήν πρώτη γραμμή μεταξύ
τῶν Εὐρωπαίων στήν κατανάλωση κρέατος – νομίζω
ὅτι ἔχουμε ξεπεράσει καί τούς Γάλλους. Κι αὐτό τό
μοντέλο κατανάλωσης μοιάζει ἀναντίστρεπτο, γιατί οἱ
πάντες θά βίωναν τή μείωση τῆς κατανάλωσης κρέα-
τος ὡς ἀποπτώχευση, δυστυχία, ὑποχώρηση στίς ζοφε-
ρές ἐποχές τῆς Κατοχῆς καί τῆς μιζερίας.

Λέγεται ὅτι τό περιβάλλον ἐκδικεῖται, ἡ φύση ἐκδι-
κεῖται. Ὅχι, τό περιβάλλον καί ἡ φύση δέν ἔχουν αἰ-
σθήματα, δέν κάνουν ὑπολογισμούς. Ἡ ἱστορία τῆς φύ-
σης ἔχει καί παγετώνες καί κατακλυσμούς καί ἀπερη-
μώσεις καί χολέρες καί καταποντισμούς καί σεισμούς
καί ἐξαφάνιση ἐκατομμυρίων εἰδῶν χωρῆς ὁ ἄνθρωπος
νά βάλει τό δακτυλάκι του ἀντίθετα, ἔτρεμε καί ὁ
ἴδιος, καί τρέμει, ἐνῶ ἡ φύση εἶναι ἀνάγητη καί ἀσυ-
γκίνητη. Ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἐκδικούμαστε. Καί ἂν σή-
μερα ὑπάρχει «ἐκδίκηση», αὐτή δέν εἶναι ἡ ἐκδίκηση
τῆς γυφτιάς, ἀλλά ἡ ποιηή πού ἐπιβάλλει τό κεφάλαιο,
μιά ποιηή εἰς βάρος καί τῶν ἰδιῶν τῶν κεφαλαιοκρα-
τῶν. Ἐπαναλαμβάνω: ἡ τρομακτική αὔξησις τῆς ζήτη-
σης κρέατος δέν μπορεῖ νά ικανοποιηθεῖ παρά ἀπό
ζῶα πού παράγουν πέντε-δέκα φορές περισσότερο ἀπό
τά «παραδοσιακά». Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται εἴτε μέ τά
ἐπικίνδυνα κρεατάλευρα, τίς ὁρμόνες, τά ἀντιβιοτικά,
τά μηχανέλαια –καί μποροῦν νά ἐξευρεθοῦν ἄπειρα
τά παχυντικά– εἴτε μέ τά μεταλλαγμένα ζῶα, φυτά
καί ζωοτροφές. Ἄλλά τώρα ξέρουμε: μπροστά βαθύ
καί πίσω ρέμα. Καί τά μεταλλαγμένα καί τά κρεατά-
λευρα εἶναι κίνδυνος, ἀπειλή.

Τί κάνουμε, λοιπόν; Τί τρώμε; Ὅλοι, πιστεύω, οἱ
ἀριστεροί θά προσυπογράφαμε τά μέτρα ἐλέγχου,
ὑγιεινῆς κλπ., ὅλα τά μέτρα πού προτείνονται γιά τή
διασφάλιση τῆς υἰείας τοῦ κόσμου καί τή μὴ διατά-
ραξη τῆς διατροφικῆς ἀλυσίδας. Προσωπικῶς θά προ-
σπεύγομαι ἀκόμη καί ἐκεῖνα τά μέτρα πού προτείνουν
οἱ εἰδικοί καί πού μοιάζουν ὑπερβολικά καί ἐπιζημία
στή λαϊκή κατανάλωση, τή βιομηχανία, τούς ἐμπόρους,
τούς χασάπηδες. Ἄλλά μέ τήν ὑπάρχουσα ὑψηλή ζή-
τηση, πού εἶναι πλέον ὄχι ἀπλή διατροφική ἀνάγκη
ἀλλά συστατικό στοιχεῖο τοῦ τρόπου ζωῆς, τοῦ πολι-
τισμοῦ μας, τελικά τί θά γίνει; Θά ἦταν γελοῖο, βέ-
βαια, νά προπαγανδίζουμε, προσκοπικά, τή χορτοφα-
γία καί τή φασολάδα. Θά εἶχε τόσα ἀποτελέσματα ὅσο
καί διαπρύσιες καταδίκες τῆς αὐτοκίνησης καί τοῦ
αὐτοκινήτου. Τά ὀριακά προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ
δέν ὑπάγονται, νομίζω, σέ ρυθμίσεις, προγράμματα καί
μέτρα. Δέν «ἐπιλύονται» ἀπό τά καθέκαστα ὑπουργεῖα
Πολιτισμοῦ, πολιτιστικές ἐπιτροπές, Πολιτιστικές
Ὀλυμπιάδες, «ἐνημερώσεις» καί ἡμερίδες πού ὁργανώ-
νουν οἱ ἐκπολιτιστές. Ἄλλά ὁ πολιτισμός καί οἱ τρό-
ποι ζωῆς δέν μπορεῖ νά εἶναι πορεία μέσα στή νύχτα.
Εἶναι τό κατ' ἐξοχήν θέμα τῆς πολιτικῆς καί τῶν πο-
λιτῶν. Ὁμόρριζες οἱ λέξεις.

ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

του Γιώργου Φαράκλα

Η αλλαγή του κλίματος άρχισε. Δεν πρέπει να υπήρξε άλλη κοινωνία που ν' αδιαφορεί τόσο πολύ για την τύχη των απογόνων της. Κατά τα άλλα δείχνει κυρίως ευαισθησία σε ζητήματα σεβασμού των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων. Δεν ενδιαφέρεται πιά για ζητήματα τρόπου παραγωγής των υλικών αγαθών. Ενδιαφέρεται μόνο, με ιεροτελεστικό σχεδόν τρόπο, για ζητήματα «περιβάλλοντος», δηλαδή συλλογικής επιβίωσης. Έχει αντιστρέψει τις λογικές προτεραιότητες. Τό μαρτυρεί κι η λέξη «περιβάλλον»: η φύση δεν μπορεί να νοείται ως περιβάλλον της κοινωνίας, από αυτήν εξαρτάται η κοινωνία, τόσο για να παράγει όσο και για ν' αναπαράγεται. Είναι φύση, με την άλλη έννοια ότι δεν υπάρχει κάτι έξω από τη φύση, ότι «φύση» είναι μιά άλλη λέξη για τό σύμπαν.

Με τέτοιες προτεραιότητες, προβλέπεται να πεθάνουμε με τή θαυμάσια ικανοποίηση ότι θά εξασκούμε τό θρήσκευμά μας ελεύθερα σε μιά οικονομία που μᾶς επιτρέπει να διαλέξουμε ἂν θά πάρουμε Ἄουντι ἢ Μερσεντές, ἄρκει νά ἔχουμε τά χρήματα. Ὅμως, γιά νά ὑπάρχουν πολιτισμοί, πρέπει νά ὑπάρχει παραγωγή ἀγαθῶν γιά νά παράγονται αὐτά, πρέπει νά μπορούμε νά ζήσουμε. Ἡ ἱεράρχηση τῶν προβλημάτων φαίνεται σαφής. Προβλήματα προκύπτουν πάντα ὅταν ξεχνᾶμε τήν ἐξάρτηση τοῦ ἐξατημένου ὄρου: ἡ θρησκεία, λ.χ., προϋποθέτει τήν οἰκονομία. Μ' αὐτή τήν ἐννοια εἶναι «ἐποικοδομημά» της. Ἀλλά ἡ οἰκονομία προϋποθέτει μέ τή σειρά της τήν οἰκολογία, εἶναι «ἐποικοδομημα» τῶν φυσικῶν συνθηκῶν πού ἐπιτρέπουν σέ πρωτεύοντα ὄντα σάν ἐμᾶς νά ὑπάρχουν».

Ἡ ὀλιστική ἐμπειρία

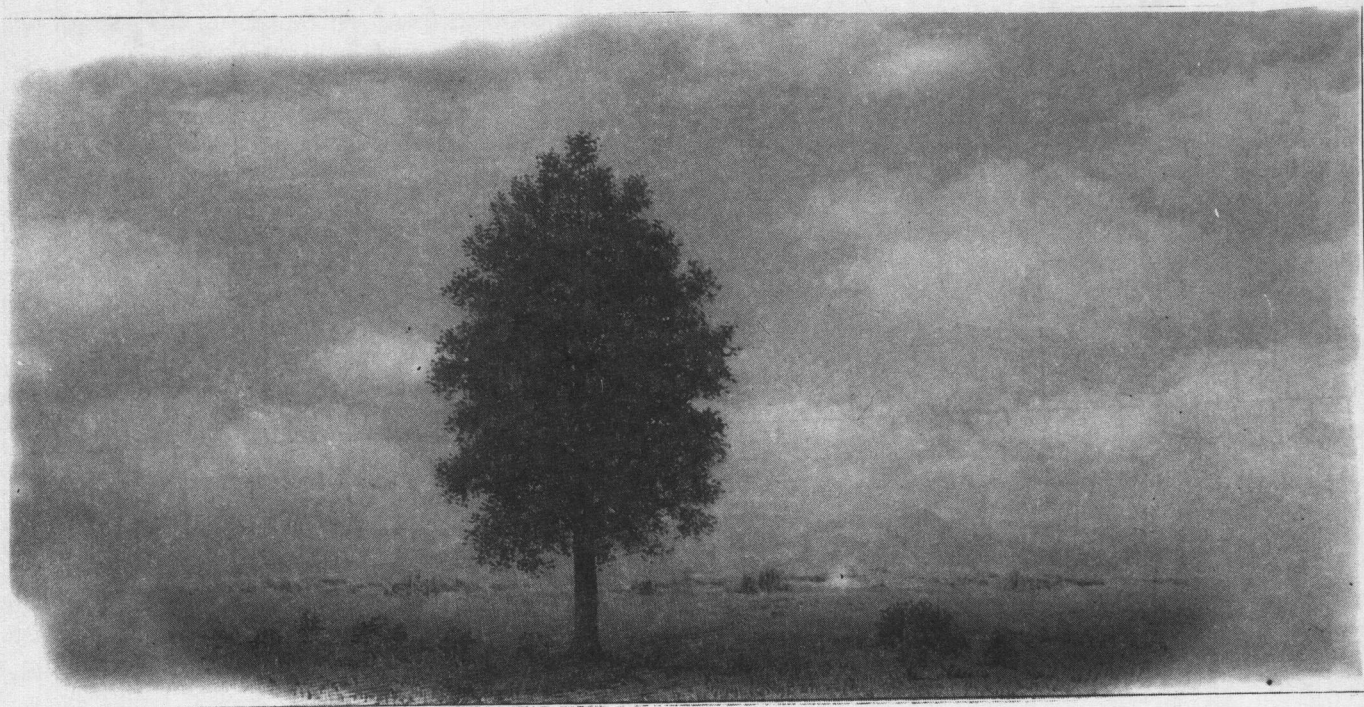
Ἐπειδή οἱ φασίστες σκέφτονται μέ ὄρους ὀλότητας, ἔρχεται κάποιος καί λέει: μή σκέφτεστε μέ ὄρους ὀλότητας, εἶναι ὀλοκληρωτικό. Λές κι ἡ συνεπαγωγή εἶναι ἀντιστρέψιμη, κι ἐπειδή θά σκεφθεῖς κάτι σφαιρικά, θά γίνεις καί φασίστας. – Ἀπ' τήν ἄλλη, ἐπειδή οἱ φιλελεύθεροι σκέφτονται μέ ὄρους ἀτόμων, ἔρχεται ἕνας ἄλλος καί λέει: μή σκέφτεστε μέ ὄρους ἰδιωτικῶν-δημοσίου κλπ., εἶναι κεφαλαιοκρατικό. Λές καί ἡ συνεπαγωγή ἀντιστρέφεται πάλι: ὅτι ἅμα σκεφθεῖς τό καλό τῶν ἀτόμων θά γίνεις καί ὀπαδός της ἐλεύθερης ἀγορᾶς.

Οἱ δύο ἀπόψεις εἶναι προφανῶς ψευδεῖς. Τό ὄλον ἀπαρτίζεται ἀπό άτομα καί οἱ ἀτομικές συμπεριφορές ἔχουν συνολικά ἀποτελέσματα. Ὅμως ξέρουμε πιά πολύ ὅτι ὁ ὀλισμός εἶναι ψευδής, καί λιγότερο ὅτι ὁ ἀτομικισμός εἶναι ψευδής. Φταίει τό γεγονός ὅτι ἡ ἱστορική ἐμπειρία μᾶς ἀπέδειξε ἀναντίρρητα τό ψεῦδος τῆς ὀλιστικής, ἀλλά ὄχι καί τῆς ἀτομικιστικῆς θέσης. Κι αὐτό ἐγκυμονεῖ κινδύνους.

Ἡ ἱστορική ἐμπειρία μᾶς ἔδειξε μέ κάθε λεπτομέρεια τό αὐτονόητο, ὅτι τό ὄλον ἀπαρτίζεται ἀπό άτομα, ὅτι λ.χ. μιά κοινωνία σοσιαλιστική σφαιρικά ἀλλά ὄχι γιά τά μέλη της, ἀπλῶς δέν εἶναι σοσιαλιστική. Ὅμως ἡ αὐτοκριτική τῶν πρώην «ὀλιστῶν» ἀριστερῶν εἶναι σάν νά τοῦς παρέδωσε δεμένους χειροπόδαρα στόν δεξιό «ἀτομικισμό» (ὄχι ὄλους: οἱ ἄλλοι, ἐλλείψει αὐτοκριτικῆς, μετακινοῦνται παγκοσμίως, ἄλλοι γοργά ἄλλοι ἄργά, πάντως ὑπνοβατώντας, ἀπό τόν ὀλισμό τῆς τάξης πρὸς ἐκεῖνον τοῦ ἔθνους).

Δέν ἔχει ἀκόμη προκύψει ἡ ἐμπειρία ἐκεῖνη πού θά μᾶς ἀποδείξει μέ ἐντελῶς ἀναντίρρητο τρόπο τό ἄλλο αὐτονόητο: ὅτι οἱ ἀτομικές συμπεριφορές ἔχουν ὀλικά ἀποτελέσματα, ὅτι τά άτομα μποροῦν νά συμπεριφέρονται λογικά ἀπό μιά δική τους σκοπιά, κι αὐτό νά ἔχει σφαιρικά καταστροφικές ἐπιπτώσεις. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία ἐκεῖνη πού θά μᾶς ὑποχρεώσει νά καταξιώσουμε τήν ὀλιστική σκέψη χωρίς τήν παραμικρή ἐπιφύλαξη ἀναγγέλλεται ἀπό καιρό, ἀλλά τώρα ἄρχισε νά διαφαίνεται καθαρότερα ἡ ἔλευσή της. Μιλῶ γιά τήν καταστροφή τῶν ὄρων ἐπιβίωσης τῆς ἀνθρωπότητας –καί ὄχι μόνον αὐτῆς.

Στό σχῆμα τοῦ Μάρξ, οἱ ἐργάτες δέν ἦσαν μόνο μιά κοινωνική τάξη, ἦταν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν *συμφερόντων τῆς ἀνθρωπότητας*. Θά ἀρνοῦνταν τίς ἀτομικές στοχοθεσίες, πού ἔχουν ὀλέθρια ἀποτελέσματα γιά ὄλους, ὄχι μόνο γιά τοῦς ἰδίους. Δηλαδή θ' ἀπελευθέρωναν τοῦς πάντες ἀπό τόν προαιώνιο κύκλο τῆς κυριαρχίας καί τῆς ὑποτελείας. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ κύκλος αὐτός εἶναι φρικτός, γιατί ἡ καλή ζωή ἀπαιτεῖ προφανῶς νά μήν καταπιέξεσαι, ἀλλά καί νά μήν καταπιέζεσαι. – Τό ὅτι οἱ προλετάριοι δέν ἀνταποκρίθηκαν ὡς τώρα ἐπιτυχῶς σέ μιά τέτοια ἀποστολή δέν σημαίνει ὅτι τά ἐνδιαφέροντα τῆς ἀνθρωπότητας ἐπαψαν νά ὑπάρχουν! Τό βασικό ἀπ' αὐτά τά συμφέροντα εἶναι βέβαια ἡ ἐπιβίωσή της. Ἄρα πρέπει νά ἀλλάξει ἐπα-

ναστατικά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο παράγουμε ἀγαθά, πού δέν εἶναι παρά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο σχετιζόμεστε πρὸς τήν ὑπόλοιπη φύση. Καί αὐτή ἡ ἐπαναστατική ἀλλαγὴ θά πρέπει νά ἔχει σοσιαλιστικό χαρακτήρα, ἀφοῦ θά πρέπει ν' ἀποφασίζουμε συλλογικά γιά τή συνολική παραγωγή μας. – Αὐτός ὁ σοσιαλιστικός χαρακτήρας τῆς ἀλλαγῆς, δέν ξέρω πῶς ἀκριβῶς θά ἐκφράζεται, ἀλλά πάντως ξέρω ὅτι δέν θά ἔχει καμία σχέση μέ τό σοβιετικό πρότυπο, ἀφοῦ ἡ Σοβιετική Ἐνωση ἄφησε πίσω της μιά ἀπό τίς πιό μολυσμένες περιοχές στόν κόσμο.

Ἀλήθεια, εἶναι μεγάλη ἀτυχία πού ἔχει καταχωρηθεῖ στίς συνειδήσεις ὡς «σοσιαλισμός» μιά μορφή οικονομίας ἡ ὁποία, πέραν ὅλων τῶν ἐλλειμμάτων της σέ πραγματική δημοκρατικότητα –ἀλλά βέβαια αὐτό δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀνεξέλεγκτη μόλυνση–, κατέστρεψε τούς ὄρους συλλογικῆς ἐπιβίωσης σέ τέτοιο ἀπίστευτο βαθμό!

Τό ζήτημα εἶναι σαφές: ἂν δέν ἀλλάξουμε τρόπο παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, σέ ἓνα ἱστορικά σύντομο χρονικό διάστημα, οἱ ἀνώτερες μορφές ζωῆς θά πάψουν νά ὑπάρχουν στήν γῆ. Τριάντα ἐπιστήμονες ἐκπόνησαν μιά ἔρευνα γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, διαβάσαμε στόν Τύπο, καί προέδλεψαν ὅτι σέ πενήντα χρόνια ἡ Ἑλλάδα θά μοιάζει μέ Αἴγυπτο κι ἡ Γερμανία μέ Ἑλλάδα. Ἡ πρόβλεψη ὑπῆρχε ἀπό καιρό, τώρα ἀπλῶς ἀπέκτησε χρονολογία. Μποροῦμε λοιπόν μέ ἀσφάλεια νά προβλέψουμε, ὅτι μετά ἀπό κάποιες δεκαετίες ἀκόμη –δέν ἔχει σημασία πόσες ἀκριβῶς, σέ ἱστορική κλίμακα θά εἶναι σίγουρα λίγες– ἡ ζωὴ θά γίνεῖ ἀδύνατη στή γῆ (ὄχι γιά τούς μικροοργανισμούς,

μόνο πού αὐτοί εἶναι μιά ὄχι τόσο ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἐμβίων γιά πρωτεύοντα θηλαστικά σάν ἐμᾶς).²

Στό μεταξύ ξέρουμε τί θά συμβεῖ. Θά λιώσουν οἱ πάγοι, θ' ἀνέβουν οἱ θάλασσες, θά πνιγοῦν ἡ Ὀλλανδία, τό Μπαγκλαντές, ἡ Πολυνησία, ὁ Πειραιᾶς, ἡ Θεσσαλονίκη, τό Ρέθυμνο καί μερικές ἄλλες χαμηλές στεριές, ἡ γεωργική παραγωγή θά πέσει, τό γλυκό νερό θά μειωθεῖ στίς πυκνοκατοικημένες εὐκρατες ζῶνες. Θά πεινάσουμε καί θά διψάσουμε.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου λήψης συλλογικῶν ἀποφάσεων

Ἡ κεφαλαιοκρατία συνδυάζει τήν ὀρθολογικότητα τῶν ἀτομικῶν ἀποφάσεων μέ τόν πλήρη ἀνορθολογισμό τῶν συνολικῶν ἀποφάσεων. Τό νά καίς ἓνα δάσος γιά νά κτίσεις ἓνα σπίτι εἶναι ἀτομικά ὀρθολογικό, ἀλλά τό νά πεθαίνεις ἀπό ἀσφυξία καί δίψα μέσα σ' ἓνα ὑπέροχο πλήρως ἐξοπλισμένο σπίτι δέν εἶναι ὀρθολογική ἐπιλογή. Κι ὅμως ἡ δεύτερη ἐπιλογή περιέχεται στήν πρώτη νά κάψεις τό δάσος. Ἡ ὀρθολογική ἐπιλογή καταλήγει μέ πολύ ἀπλό τρόπο σ' ἓνα δεσμευτικό συμπέρασμα, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ ὅμως νά υλοποιηθεῖ –καί τό πρόβλημα εἶναι γιατί.

Ὁ γάλλος φιλόσοφος Μισέλ Σέρ ἔγραφε πρὶν δέκα χρόνια ὅτι ἡ ὑπερβολική ζέστη τοῦ 1988-89 μποροῦσε νά ἐξηγηθεῖ ὡς φυσιολογική διακύμανση καί, ἐξ ἴσου, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου τοῦ θερμοκηπίου. Ἀφοῦ ὅμως πρέπει «νά προνοήσουμε καί ν' ἀποφασίσουμε», συνεχίζει, πρέπει «νά στοιχηματίσουμε, ἀφοῦ καί

τά πρότυπά μας συνηγοροῦν ὑπὲρ τῶν δύο ἀντίθετων θέσεων». Ἄν ποῦμε ὅτι δέν φταίμε ἐμεῖς, τότε, ἂν «τύχει καί κερδίσουμε, δέν κερδίζουμε τίποτα, ἡ ἱστορία συνεχίζεται σάν πρῶτα· ἂν ὅμως χάσουμε, τά χάνουμε ὅλα, γιατί μία ἐνδεχόμενη καταστροφή μᾶς βρίσκει ἀπροετοιμαστούς». Ἄν ὅμως ποῦμε «ὅτι φταίμε ἐμεῖς», τότε, «ἂν χάσουμε, δέν χάνουμε τίποτα· ἂν ὅμως κερδίσουμε, κερδίζουμε τά πάντα: παραμένουμε οἱ πρωτεργάτες τῆς ἱστορίας. Τίποτα ἢ ἀπώλεια ἀπό τὴν μία, κέρδος ἢ τίποτα ἀπό τὴν ἄλλη: αὐτό σκορπᾶ κάθε ἀμφιβολία». – Πρέπει λοιπόν νά ἐπιλέξουμε τὸ δεύτερο, νά ἀποφασίσουμε ὅτι φταίει ἡ μόλυνση γιὰ τὸν ζεστό χειμῶνα.

Ναί ἀλλὰ «τοῦτο τὸ κλασικὸ ἐπιχείρημα ἰσχύει ὅταν ἓνα ἀτομικὸ ὑποκείμενο ἐπιλέγει καθ' ἑαυτὸ τίς πράξεις του, τὴ ζωὴ του, τὸν προορισμό του, τοὺς ἐσχατοὺς σκοποὺς του», ἐνῶ «ὅταν τὸ ὑποκείμενο πού καλεῖται ν' ἀποφασίσει συγκαλεῖ, πέρα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐθνῶν, τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἴδια, τὸ ἐπιχείρημα καταλήγει μὲν πάντα στὸ ἴδιο συμπέρασμα, ἀλλὰ στερεῖται ἄμεσης ἐφαρμογῆς», γιατί μένει νά συγκροτηθεῖ τὸ μόνον ὑποκείμενο πού μπορεῖ ν' ἀποφασίσει γιὰ τὸ σφαιρικὸ ἀντικείμενο: αὐτὸ τὸ «πρωτόγνωρο, ὀλικὸ ὑποκείμενο, ἡ ἀνθρωπότητα».³

Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νά ἐπιβιώσει ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι ν' ἀποφασίζει συλλογικά. Ἄρα ν' ἀλλάξει τρόπο παραγωγῆς. Γιατί ὁ τρόπος παραγωγῆς εἶναι καί ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μεταχειριζόμαστε τὴν ὑπόλοιπη φύση, καί, βέβαια, ὁ τρόπος λήψης ἀποφάσεων. Ὁποῖος ἐλέγχει τὴν παραγωγή, ἐλέγχει τά πάντα, ἀφοῦ χωρὶς παραγωγή ὅποιονδήποτε ἀγαθῶν δέν θά ὑπῆρχαν καί τά ὑπόλοιπα ἀνθρώπινα φαινόμενα. Ἀπλὰ αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα προφανές ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὄρους βιολογικῆς ἐπιβίωσης, ἀφοῦ εἶναι ἡλίου φαεινότερο πῶς μόνον ὁ συλλογικὸς ἐλεγχὸς τῆς ὑλικῆς εἰδικῆ παραγωγῆς θά μπορούσε ν' ἀποτρέψει τὴ συντέλεια τοῦ βιοκόσμου, γιατί αὐτὸ θά σήμαινε ὅτι μπορεῖ νά καταστρωθεῖ μία ὀλισθητικὴ στρατηγικὴ, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνολικῶν κινδύνων, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τῶν δῆθεν ὀρθολογικῶν στοχοθεσιῶν τῶν ἀτομικῶν ὠφελιμιστῶν, πού ὀδηγοῦν στὴν καταστροφὴ.

Σοσιαλισμὸς ἢ βαρβαρότητα

Ἡ ὑπέρβαση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας εἶναι πολὺ λιγότερο σημαντικὴ προκειμένου γιὰ τὴν προστασία τῶν πολιτιστικῶν μειονοτήτων παρά γιὰ τὴν οἰκολογικὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Κι εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ ζήτημα, ὅπου πρέπει κυρίως νά τεθεῖ, σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τίθεται μόνον φραστικά. Ποιὸς θά βομβαρδίσει τίς βιομηχανικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς χώρας πού ρυπαίνει περισσότερο τὸν κόσμον, τῶν ΗΠΑ; Κανείς, μ' ὅλο πού ἓνας βομβαρτισμὸς βιομηχανιῶν θά εἶχε πολὺ περισσότερο νόημα σὲ μιά τέτοια περίπτωση, παρά μὲ σκοπὸ τὴν ὑπεράσπιση μιᾶς κατατρεγμέ-

νης μειονότητας, ὅπως συνέβη μὲ τὸν βομβαρτισμὸ τῶν ἀντίστοιχων ἐγκαταστάσεων τῆς Σερβίας...

Ἦδη πρὶν τριάντα χρόνια μιά ἀνεπίσημη ἔκθεση γιὰ τὸν ΟΗΕ ἀναρωτιόταν: «πῶς μποροῦν νά συνδυασθοῦν ἡ οὐσιαστικὴ ἐνότητα καί ἀλληλεξάρτηση τῆς βίωσης μὲ τὴν αὐξημένη συνείδηση τῶν ἐκατὸν τριάντα καί πάνω κυβερνήσεων, ὅτι κατέχουν μιά χωριστὴ κυριαρχία;».⁴ Πάντως ὄχι διὰ τῆς ἐπιβολῆς μιᾶς μεγάλης δυνάμεις, πού ἴσα ἴσα ἔχει δείξει ὅτι νοιάζεται ἐλάχιστα γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ πλανήτη μὲ τὴν ἀρνητικὴ τῆς στάση στίς διάφορες παγκόσμιες συνδιασκέψεις.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς ἔκθεσης προέβλεπαν ἀπὸ τότε ὅτι «οὔτε ἓνα μεμονωμένο ἔθνος οὔτε ἓστω μιά ομάδα ἐθνῶν μπορεῖ νά ὑπερβῆ μόνη τὸν τραγικὸ καί ἀξάνομο χωρισμὸ τῶν πλούσιων λαῶν τοῦ Βορρᾶ καί τῶν φτωχῶν τοῦ Νότου... Κανένα ἔθνος... δέν μπορεῖ ν' ἀποφύγει τοὺς κινδύνους πού γεννοῦν ὁ ἀπαράδεκτος πατερναλισμὸς τῶν μὲν καί ἡ γεμάτη μίσος ἀρνηση τῶν δέ». Καί εὐλόγως κατέληξαν στὴ διάζευξη: «στὸ ἐξῆς ἡ διεθνὴς πολιτικὴ θά ἀναγκασθεῖ εἴτε νά πάει πρὸς μιά συστηματικότερη κατανομὴ τοῦ πλούτου... εἴτε νά θυθισθεῖ στίς ταραχές καί στὴν ἀναρχία».⁵

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ παλιὰ διάζευξη σοσιαλισμὸς ἢ βαρβαρότητα –κι ἂς μὴν ἔλεγαν τὴν ἀνακατανομὴ τοῦ πλούτου σοσιαλισμὸ, βέβαια. Αὐτὴ ἡ διάζευξη εἶναι, γιὰ οἰκολογικοὺς ζωτικὸς λόγους, πιὸ ἐπίκαιρη σήμερα ἀπὸ ποτέ, κι ἂς φαίνεται πολὺ μακρὺς ὁ δρόμος μέχρι τὴ συνειδητοποίησής της.

Ἐδῶ θέλω νά διευκρινίσω τρία αὐτονόητα πράγματα.

Πρῶτον, εἶναι προφανές ὅτι ἡ στάση τῶν ΗΠΑ δέν ὑπαγορεύεται ἀπὸ καμία κακοήθεια τοῦ λαοῦ ἢ τῶν κυβερνῶντων, ἀλλ' ἀπὸ δομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συστήματος, πού ἐπιβάλλονται ἐφ' ὅσον ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἰσχύοντος τρόπου παραγωγῆς ὡς καλοῦ ἢ ἔστω ἀναπόφευκτου ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι πρέπει τὰ κράτη νά ὑποταχθοῦν στίς οἰονεῖ φυσικῆς ἐπιταγῆς του. Δέν ἔχει νόημα καμιά δαιμονοποίηση τῶν Ἀμερικανῶν, καμιά συνωμοσιολογία κοκ. Ἄν ἡ Ἑλλάς ἦταν ἡ παγκόσμια κεφαλαιοκρατικὴ δύναμη τῆς ἐποχῆς, δέν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι θ' ἀκολουθοῦσε πάνω κάτω τὴν ἴδια πολιτικὴ.

Δεύτερον, τὸ ἂν θά βρεθοῦν ἄλλου εἶδους βιομηχανίες, πού δέν θά ἀπειλοῦν τὴν ζωὴ (ὄχι τὸ «περιβάλλον»), ἢ δέν θά βρεθοῦν τέτοιες βιομηχανίες, ὅποτε, γιὰ νά μὴν πεθάνουμε, θά μειώσουμε τίς ἀξιώσεις μας, αὐτὸ εἶναι ἓνα πραγματολογικὸ θέμα πού δέν μπορεῖ νά συζητηθεῖ τώρα, εἰ μὴ μόνον καθαρὰ ἰδεολογικά. – Ἡ ἀνθρωπότητα θά τὸ λύσει ἀφοῦ κατορθώσει ν' ἀποφασίσει ὡς τέτοια, συλλογικά.

Δέν ἔχει νόημα νά κατηγοροῦνται ὡς ρομαντικοὶ ἔχθροί τῆς προόδου ὅσοι ἐξετάζουν τὸ ἐνδεχόμενο νά

μειωθεί ή να σταματήσει ή βιομηχανική ανάπτυξη, αν δέν βρεθούν εναλλακτικοί τρόποι παραγωγής σε καθαρά τεχνικό επίπεδο. Η επιβίωση της ανθρωπότητας είναι προφανέστατα ένα κατ'έξοχην όρθολογικό κριτήριο απόφασης, κι ως έχει εν τέλει αυτή ως περιεχόμενο την άρση της βιομηχανικής ανάπτυξης! Η βιομηχανική πρόοδος συνδέεται πολλαπλῶς αλλά πάντα μόνον ἔμμεσα μ'αυτό πού οἱ Διαφωτιστές ὄρισαν ὡς μοναδικό δυνατό νόημα τῆς «ἱστορίας»: τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἠθική χειραφέτησή του ἀπ' ὅλους τοῦς ὑπαρκτούς καί φαντασιακοῦς δαίμονές του. Ἡ «πρόοδος» καμία ἄμεση σχέση δέν ἔχει μέ τήν «ἀνάπτυξη».

Τρίτον, ἡ οἰκολογική διεκδίκηση μπορεῖ μέν νά κατεβαίνει μέ δικά της σχήματα στόν πολιτικό στίβο, κι ἔτσι νά συσπειρώνει περισσότερο κόσμο ἀπό μιά πύο δεσμευτική διεκδίκηση ἀλλαγῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη καλά κάνουν καί ὑπάρχουν οἰκολόγοι, ἀκόμη καί ἀπολιτικοί οἰκολόγοι ἐπικαλούμενοι τά καλά αἰσθήματα τῶν ἐπιχειρηματιῶν... Ὅμως εἶναι προφανές ὅτι χωρίς ἕνα τέτοιο σοσιαλιστικό σχέδιο ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας, τό μόνο πού μποροῦμε νά προσδοκοῦμε εἶναι νά ἐπιβραδυνθεῖ ἡ ἴδια πορεία, ἄρα νά φθάσουμε στό ἴδιο τέλος, λίγο ἀργότερα.

Ἄν δέν παλέψουμε ἐναντία στόν ἴδιο τόν θανατηφόρο προσανατολισμό τῆς «προόδου», τότε, μάλιστα, θά δοῦμε ἀγῶνες γιά ἐπιβίωση τῶν ἐθνῶν καί τῶν ἀτόμων, ἐνώ ὀλωνῶν ἡ ζωή θά φουραίνει. Τότε θά δικαιωθοῦν προβλέψεις σάν τοῦ Κονδύλη,⁶ πού θεωροῦσε τόν ἀγῶνα γιά τά ἐνδιαφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος κοροϊδία, ἀπάτη ἢ αὐταπάτη γιά ἀφελεῖς, ἐξ ὀρισμοῦ χαμένη ὑπόθεση.

Ὅμως ἡ συγκυρία γιά τόν σοσιαλισμό δέν εἶναι καλή. Παλιότερα εἶχαμε τό σκιάχτρο τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», τώρα ἔχουμε τό φάντασμά του, πού ἀποδεικνύεται ἴσως καί πύο ἰσχυρό. – Ἀλήθεια, εἶναι μιά μακάβρια «εἰρωνία τῆς ἱστορίας», ὅπως ἔλεγαν παλιά, ὅτι ὁ σοσιαλισμός ὡς σχέδιο γιά τήν ὀργάνωση τῶν πολιτειῶν ἔχει σχεδόν ἐξαφανιστεῖ ἀπό τίς συνειδήσεις τήν ὥρα ἀκριβῶς πού γίνεται κατ'έξοχην ἀναγκαῖος –κατ'έξοχην γιατί οἱ φόνοι ἀπό τοῦς ἐκμεταλλευτές, τοῦς ρατσιστές, τοῦς ἐθνικιστές, τοῦς ψευδεπίγραφους κομμουνιστές, τοῦς ὑπερασπιστές τοῦ δήθεν ἐλευθεροκόσμου, ὡς καί ἡ γενοκτονία τῶν Ἑβραίων, τῶν Ταιγάνων, τῶν Ἀρμενίων, τῶν Χούτου, κοκ., ὅλες μαζί εἶναι περίπου ἀμελητέα συμβάντα μπρός στόν θάνατο ὀλων ἐξ αἰτίας ἐνός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγῆς...

1. Βλ. *Γαῖοραμα* 37, Μάιος-Ιούνιος 2000, σ. 156 κ.ε.

2. Ἡ «ὑπόθεση Γαῖα» ὀδηγεῖ στό χαρμόσυνο συμπέρασμα, ὅτι σχεδόν καμιά μορφή μόλυνσης δέν μπορεῖ νά καταστρέψει τήν ζωή, ἀφοῦ θά μείνουν οἱ μικροοργανισμοί. Βλ. J.E. Lovelock, *Gai*, 1979, γαλλική μτφρ. *La Terre est un être vivant* (1986), Flammarion, Παρίσι 1993.

3. M. Serres, *Le contrat naturel* (1990), Flammarion, Παρίσι 1992, σ. 16, 19· θά δημοσιευθεῖ σύντομα, μτφρ. ἀπό τίς Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης.

4. B. Ward-R. Dubos, 1972, γαλλ. μτφρ. *Nous n'avons qu'une terre*, Denoel, Παρίσι 1972, σειρά «J'ai lu», 1974, σ. 406.

5. Ὁ.π., σ. 411-412.

6. Βλ. Π. Κονδύλης, *Ἀπό τόν 20ό στόν 21ο αἰῶνα*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1998.

«GMOs»:

Ο «ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ» ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΕΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ»¹

του Λεωνίδα Λουλούδη

Όργανώνοντας το Γιουράσικ Πάρκ

Ο Μάικλ Κράιτον δέν είναι πολύ γνωστός στην Ελλάδα. Όχι, πάντως, όσο ένα από τα έργα του, το «Πάρκο των δεινοσαύρων» ή αλλιώς το πασίγνωστο, σέ μικρούς και μεγάλους, από την, κατά Στίβεν Σπίλμπεργκ, μεταφορά του στον κινηματογράφο: «Jurassic Park». Οι εκατοντάδες εκατομμυρίων θεατές του αν δέν διασκεδάσαν τόσο πολύ μέ την εύφάνταστη παρουσία των «προϊστορικών τεράτων» θά είχαν, ίσως, την εύκαιρία νά διαπιστώσουν ότι ο Κράιτον, απόφοιτος τής ιατρικής σχολής του Χάρβαρντ, δέν είχε γράψει απλώς ένα διασκεδαστικό έργο για μέγала, έστω, παιδιά. Αντίθετα, πίσω από τίς διασκεδαστικές περιπέτειες, διατύπωνε, ήδη από τό 1990, μιά ιδιαίτερα ανησυχητική προφητεία για τό μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών. Καί δέν αναφέρομαι τόσο στην παραδειγματικά εκλαϊκευμένη θεωρία του χάους την οποία ένσωματώνει στην πλοκή του έργου: «Η θεωρία του χάους λέει δύο πράγματα. Πρώτο, ότι τά σύνθετα συστήματα, όπως ο καιρός, έχουν μιά ύποκείμενη τάξη. Δεύτερο, λέει τό αντίστροφο – ότι τά απλά συστήματα μπορούν νά παράγουν σύνθετη συμπεριφορά». Αναφέρομαι σέ όσα ή επινόηση του «Γιουράσικ Πάρκ» μάς ύποχρεώνει νά σκεφτούμε, και κυρίως ένα: γιατί ή επανάσταση τής βιοτεχνολογίας διαφέρει από τίς παλιότερες επιστημονικές αλλαγές. Μās τό εξηγεί στον πρόλογό του. Διαφέρει, λέει, για τρεις λόγους.

«Πρώτο, είναι πλατιά δεδομένη... μόνο στην Αμερική, ή βιοτεχνολογική έρευνα εφαρμόζεται σέ περισσότερα από δύο χιλιάδες εργαστήρια. Πεντακόσιοι οργανισμοί ξοδεύουν πέντε εκατομμύρια δολάρια τό χρόνο σ' αυτή την τεχνολογία. Δεύτερο,

τό μεγαλύτερο μέρος τής έρευνας αυτής γίνεται άπερίσκεπτα και επίπολαιο. Προσπάθειες για νά διακρίνονται καλύτερα μέσα στα ποτάμια, τετραγώνια δένδρα για εύκολότερη ύλοτομία κ.τλ. Τρίτο, ή εργασία είναι άνεξέλεγκτη. Κανένας δέν την επιβλέπει. Δέν ύπάρχουν νόμοι νά τή ρυθμίσουν. Δέν ύπάρχει συνεπής κυβερνητική πολιτική στην Αμερική ή όπουδήποτε άλλου στον κόσμο... Αλλά τό πιο ανησυχητικό είναι τό γεγονός ότι ανάμεσα στους ίδιους τούς επιστήμονες δέν ύπάρχουν κέρδεροι... ύπάρχουν έλάχιστοι μοριακοί βιολόγοι και ακόμα λιγότερα έρευνητικά ένστιτούτα χωρίς έμπορικές σχέσεις. Ο παλιός καλός καιρός έχει περάσει. Η γενετική έρευνα συνεχίζεται μέ πολύ πιο άχαλίνωτο ρυθμό από πριν. Αλλά γίνεται κρυφά, βιαστικά και μέ σκοπό τό κέρδος».²

Υπερβολές ενός τερατολόγου συγγραφέα επιστημονικής φαντασίας; Ακούμε τόσα τρομολαγνικά και έσχατολογικά σενάρια για τό «τέλος του κόσμου» ώστε δέν θά είχα μεγάλη αντίρρηση νά δεχθώ ότι ο Κράιτον ύπερβάλλει. Έρχονται, όμως, και άλλα έγκυρότερα όνόματα νά προσυπογράψουν τίς ανησυχίες του. Πρόσφατα, κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα, από τίς πολύ προσεγμένες εκδόσεις «Σύναμμα», τό βιβλίο (σχεδόν τής ίδιας έποχής, 1991) ενός «μύθου» τής σύγχρονης γενετικής πληθυσμών, τής πληθυσμιακής βιολογίας

1. Ανακοίνωση στή διήμερη «Συζήτηση για τούς Γενετικώς Τροποποιημένους Οργανισμούς». Δίκτυο Οικολογικών Οργανώσεων, Καβάλα 17-18/11/2000. Ο συγγραφέας είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2. Μ. Crichton, *Τό Πάρκο των δεινοσαύρων*, Bell 1992.

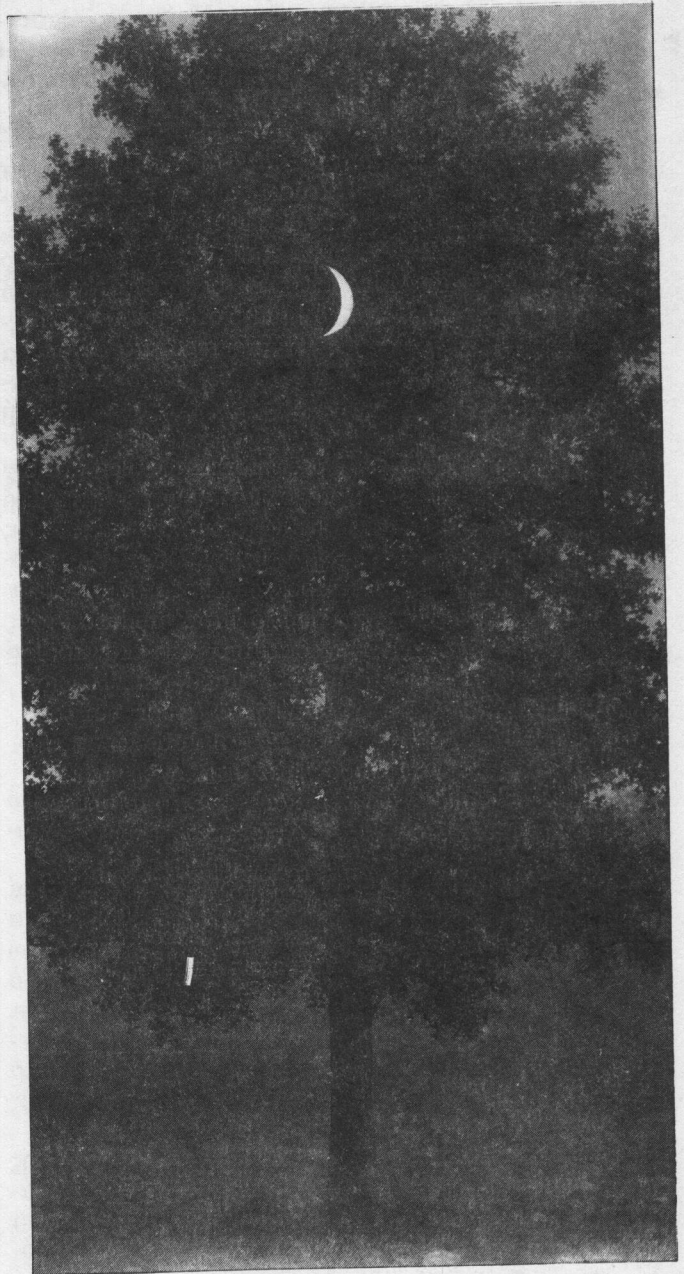
καί τῆς Ἐξελικτικῆς, τοῦ Ἀμερικανοῦ Ρίτσαρντ Λεβοντίν (Richard Lewontin).³ Ἀναφερόμενος στά ἐρευνητικά προγράμματα προσδιορισμοῦ τῆς ἀλληλουχίας τοῦ ἀνθρωπίνου γονιδιώματος, γράφει:

«Ἡ συμμετοχή καί ὁ ἔλεγχος ἑνός ἐρευνητικοῦ προγράμματος πολλῶν δισεκατομμυρίων δολλαρίων διαρκείας 30 ἢ 50 ἐτῶν πού περιλαμβάνει τήν καθημερινή ἐργασία χιλιάδων τεχνικῶν καί ἐπιστημόνων σέ χαμηλότερες θέσεις ἀποτελεῖ ἐξαιρετικά ἐλκυστική προοπτική γιά ἕνα φιλοδόξο βιολόγο. Ἔτσι θά δημιουργηθοῦν μεγαλειώδεις καριέρες. Θά δοθοῦν βραβεῖα Νόμπελ. Θά προσφερθοῦν τιμητικές διακρίσεις. Σημαντικές ἀθροιστικές καί τεράστιες ἐργαστηριακές ὑποδομές θά τεθοῦν στή διάθεση ἐκείνων πού ἐλέγχουν αὐτό τό πρόγραμμα... Ἀπό τοῦς μοριακοῦς βιολόγους πού διδάσκουν σέ πανεπιστήμια, πολλοί εἶναι ἐπίσης βασικοί ἐρευνητές ἢ μέτοχοι σέ βιοτεχνολογικές ἐταιρεῖες... Στό πρόγραμμα προσδιορισμοῦ τῆς ἀλληλουχίας τοῦ ἀνθρωπίνου γονιδιώματος βλέπουμε μιά πτυχή τῆς βιολογικῆς ἐπιστήμης γιά τήν ὁποία κανεῖς δέν μιλά συχνά καί εἶναι ἴσως ἡ πλέον μυθοποιημένη. Ἐνῶ λέγεται ὅτι ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀνακάλυψη γιά τή φύση τῆς ζωῆς, κρύβει συχνά ἀπλές ἐμπορικές σχέσεις πού προσφέρουν ἰσχυρότατη ὠθηση στήν καθοδήγηση καί τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας».

Τά ἴδια, πάνω-κάτω, μᾶς ἐπιβεβαιώνει, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὁ Φρανσουά Γκρό (François Grosz), ἀκαδημαϊκός, καθηγητής στό College de France καί στό Ἰνστιτούτο Παστέρ, ἐπιστημονικός σύμβουλος τῶν πρωθυπουργῶν Μωρουά καί Φαμπιούς, ἐπί προεδρίας Μιττεράν. Ὁ Γκρό ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ ἀμερικανική ἐμπειρία δείχνει τό δρόμο

«μᾶς νέας ὀργανωτικῆς δομῆς, πού συνδέει τόν πανεπιστημιακό χῶρο μέ τόν κόσμον τῶν ἐπιχειρήσεων: τίς καινοτομικές (start-up) ἐπιχειρήσεις. Μεταξὺ τοῦ 1977 καί τοῦ 1984 εἶδαμε πολύ συχνά μεγάλους ἐρευνητές, συνήθως πολύ γνωστούς στόν κλάδο τους σέ θεωρητικό ἐπίπεδο, νά ἀναλαμβάνουν πρωτοβουλίες –πράγμα σπάνιο μέχρι τότε– καί νά ἀποφασίζουν νά δημιουργήσουν προσωπικές ἐπιχειρήσεις ἢ τουλάχιστον νά γίνουν κύριοι ἐμπνευστές τους. Τέτοια παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ περιπτώσεις τοῦ Βάλτερ Γκίλμπερτ (Walter Gilbert) καί τοῦ Νταϊβιντ Μπάλτιμορ (David Baltimore) στίς ΗΠΑ (καί οἱ δύο ἐρευνητές ἔχουν βραβευθεῖ μέ Νόμπελ) ἀλλά καί τοῦ φημισμένου μοριακοῦ βιολόγου Σάρλ Βάισεμαν (Charles Weismann), πού ἐργάζεται στό Polytechnicum τῆς Ζυρίχης».⁴

Πρόταξα αὐτά τά ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ὄχι γιά νά ἐπικαλεσθῶ τή συνηγορία ὀρισμένων διασήμων ἢ ἔγκυρων προσωπικοτήτων σέ ἀπόψεις πού θά ἀναπτύξω στή συνέχεια ἀλλά γιά νά δείξω ὅτι μέ ἀσυνήθιστη εὐθυβολία, μιά δεκαετία πρὶν (ὅλα αὐτά τά βιβλία ἐκδόθηκαν στήν τετραετία 1989-1991), προβλέπουν αὐτό τοῦ ὁποίου εἴμαστε ἐμεῖς μάρτυρες, στήν αὐγή τῆς ἐπόμενης δεκαετίας. Ἡ βιολογία, ἡ ἐπιστήμη τῆς ζωῆς

ἢ ἔστω ἕνας κλάδος τῆς, ἡ λεγόμενη βιοτεχνολογία, σήμερα, ὅταν περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε, διεισδύει ἐπιτυχῶς στά «ἐνδότερα» τοῦ μυστικοῦ τῆς ζωῆς, εἶναι συνταυτισμένος μέ ἔξωθεν τῆς ἐπιστήμης ἐπιβαλλόμενες ἱεραρχήσεις: τό χρῆμα, τό κεφάλαιο, τήν ἐπένδυση, τό κέρδος, τήν ἐπιχειρηματικότητα, μέ μία λέξη,

3. R. Lewontin, *Ἡ Βιολογία ὡς ἰδεολογία: Τό δόγμα τοῦ DNA*, Σύνταγμα, 1999.

4. F. Grosz, *Ὁ πολιτισμός τοῦ Γονιδίου*, Κάτοπτρο 1995, τῆς ἐπίσης ἐνδιαφέρουσας σειρᾶς «Ὁρίζοντες τῆς Ἐπιστήμης».

τήν «ἀγορά» ὡς ἀφετηρία καί κατάληξη τῆς ἐπιστημονικῆς καινοτομίας. Μὲ αὐτὸ δὲν ὑπονοῶ ὅτι ἓνα ἄλλο οἰκονομικο-κοινωνικό σύστημα, γιὰ παράδειγμα ὁ σοσιαλισμός, θὰ ἀπεξαρτητοποιῶσε, αὐτομάτως, τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνολογίας ἀπὸ τὶς δικές του οἰκονομικο-κοινωνικές καί, ἐν τέλει, ἰδεολογικές ἀξίες. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐμπειρία ἔδειξε, μὲ ἀκραίο παράδειγμα τὴν περίφημη ὑπόθεση Λυσένκο στὴν ΕΣΣΔ, τόσο διδακτικά ἰστορημένη ἀπὸ τὸν Ντομνίκ Λεκούρ στό ὁμώνυμο ἔργο του, τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο. Αὐτὸ πού προσπαθῶ νὰ πῶ εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλληλεξάρτηση «ἀγορᾶς» καί βιοτεχνολογίας μὲ σαφὴ κυριαρχία τῆς πρώτης ἐπὶ τῆς δευτέρας, σὲ μιά, κατὰ τὸν Φρανσουά Γκρό, «νέα ὀργανωτικὴ δομὴ», ἐνέχει τὴ δικὴ τῆς δυναμικὴ σημασία τὴν ὁποία πρέπει νὰ διαχωρίσουμε ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη συζήτηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς βιοτεχνολογίας στὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνία, τὸ περιβάλλον, τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων. Γιατί πρέπει; Μὰ καί ἀπλῶς γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ «ὀργανωτικὴ δομὴ» προηγείται καί οἱ λεγόμενες «ἐπιπτώσεις» ἔπονται. Ἡ μὲ ἄλλη διατύπωση, γιατί πολλές ἀπὸ τὶς «ἐπιπτώσεις» παράγονται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη καί ὄχι ἄλλη «ὀργανωτικὴ δομὴ».

Ἢ Ὄταν οἱ ἐπιστήμονες κοιμοῦνται ἤσυχος

Συνεπῶς μὲ τὴ βιοτεχνολογία δὲν ἰσχύει ἀπλῶς, αὐτὸ πού λέει ὁ Ζάκ Ελίλ (Jacques Ellul), ὅτι, δηλαδή, κάθε τεχνικὴ πρόοδος εἶναι πάντα διαφοροῦμενη:

«Ὁρισμένα ἀποτελέσματα εἶναι ἀναμενόμενα καί εὐπρόσδεκτα. Ἀλλὰ ὑπάρχουν πάντα δευτερεύοντα ἀποτελέσματα πού δὲν εἶχαν προβλεφθεῖ καί πού δὲν ἦταν δυνατόν νὰ προβλεφτοῦν ἐξ ὀρισμοῦ στό ἀρχικό στάδιο τῆς ἐκάστοτε τεχνικῆς προόδου. Αὐτὴ ἡ μὴ προβλεψιμότητα προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ προβλεψιμότητα θεωρεῖ δεδομένη μιά πλήρη δυνατότητα πειραματισμοῦ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀδιανόητο».

Ἡ βιοτεχνολογία, ἐπιπροσθέτως, στὴ σημερινὴ τῆς καινοτομικὴ ἀνάπτυξη, τὴν ἴδια στιγμή πού, ὅπως κάθε τεχνικὴ πρόοδος παράγει, ἐν μέρει, ἀπρόβλεπτα ἀποτελέσματα, ὑποτάσσεται πλήρως στὸν κυρίαρχο λόγο τῆς ἐδραιωμένης μορφῆς σχέσεων πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ἐξουσίας. Τὸ ἐρώτημα εἶναι, συνεπῶς, ὄχι «ποιὸς κάνει κουμάντο» σὲ αὐτὴ τὴ νέα «ὀργανωτικὴ δομὴ» τῆς βιοτεχνολογικῆς ἐπανάστασης, διότι ἡ προαναφερθεῖσα σχέση ὑποταγῆς δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας. Τὸ καίριο ἐρώτημα εἶναι, μὲ δεδομένη αὐτὴ τὴν ἀσυμμετρία δύναμης, ποιά εἶναι ἡ ἐπίπτωση τῆς στὴ διαδικασία καί τὴν παραγωγή τοῦ βιοτεχνολογικοῦ προϊόντος. Ἔνα παράδειγμα, ἴσως, ἀποσαφηνίσει περισσότερο τὴν κρισιμότητα αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρονικά τοῦ ἱστορικοῦ ἐπιτεύγματος παραγωγῆς τοῦ πρώτου θηλαστικοῦ-κλῶνου προερχομένου ἀπὸ ἐνῆλικα κύτταρα, τῆς πασιγνώστης «Ντόλλυ» (Ἰούλιος τοῦ 1995), ἡ συγγραφέας

Τζίνα Κολάτα (Gina Kollata)⁵ παραθέτει ἀποσπάσματα συνομιλιῶν τῆς μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τῆς «Ντόλλυ», τὸν Σκωτζέξο ἐμβρυολόγο Γιάν Βίλμουτ (Ian Wilmut) τοῦ Ἰνστιτούτου Roslin. Σὲ ὅλο τὸ βιβλίο ὁ Βίλμουτ δὲν παύει νὰ ἐπαναλαμβάνει ὅτι οἱ ἠθικές πλευρές τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας του δὲν τὸν ἀφοροῦν. Σὲ μιά ἀπὸ τὶς πολλές ἀναφορές του στό ζήτημα λέει:

«Δὲν εἶμαι ἀνόητος. Ξέρω τί ἐνοχλεῖ τὸν κόσμο γύρω ἀπὸ αὐτό. Καταλαβαίνω γιατί ξαφνικά ὁ κόσμος βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα μου. Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι ἡ δουλειά μου. Ἦταν πάντοτε ἡ δουλειά μου καί δὲν ἔχει τίποτε νὰ κάνει μὲ τὸν κλωνισμό ἀνθρώπων ὄντων. Δὲν κρύβομαι πίσω ἀπὸ αὐτὸ πού κάνω, ἂν αὐτὸ θέλετε νὰ μάθετε. Κοιμᾶμαι πολὺ ἤσυχος» (σ. 21).

Εἶναι, ὅμως, αὐτὴ ὅλη ἡ ἀλήθεια του; Μερικές σελίδες πῶ κατῶ (192-193), ὅμως, ἡ συγγραφέας συνομιλεῖ μὲ τὸν Βίλμουτ, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔχει ἔρθει στὴ Νέα ὸρκη (Ἰούνιο τοῦ 1996), νὰ συζητήσει μὲ ἐπενδυτές οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονταν νὰ διερευνήσουν τὶς δυνατότητες χρήσης τοῦ κλωνισμοῦ γιὰ τὴ δημιουργία ἀγελάδων ἀπρόσβλητων ἀπὸ τὴ νόσο τῶν τρελῶν ἀγελάδων.

Ἢ Ὁ «Βίλμουτ», γράφει ἡ Κολάτα, «μοῦ εἶπε ὅτι ἔχει καταστρώσει ἓνα σχέδιο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν καταιγισμό τῶν ἐρωτήσεων πού δέχεται γιὰ τὰ ἠθικά ζητήματα τοῦ κλωνισμοῦ ἐνηλίκων καί, εἰδικότερα, ἐνηλίκων ἀνθρώπων. Προσπαθοῦσε νὰ ἐπιτύχει αὐτὸ πού ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε «marketing», μὲ τὸ ὁποῖο ἐννοοῦσε τὴν προσεκτικὴ ἐπιλογή τῶν λόγων του ὥστε νὰ ἀποφύγει νὰ εἰσέλθει σὲ ἠθικολογικές συζητήσεις περὶ κλωνισμοῦ ἀνθρώπων. Ὁ φόβος του ἦταν ὅτι ἐπειδὴ ὁ ἴδιος αὐτοπροσδιορίζεται ὡς μὴ Χριστιανός, τὰ ἐπιχειρήματα του θὰ ἐβάλλοντο γιὰ αὐτὸ πού ὁ ἴδιος ἦταν, τὶς πεποιθήσεις του, ἢ «τὴν ἔλλειψη αὐτῶν» μοῦ εἶπε. Ἦθελε νὰ χαράξει μιά λεπτὴ γραμμὴ ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ἐνθαρρύνει τὸν κλωνισμό ἀνθρώπων ἀλλὰ, συγχρόνως, νὰ μὴν ἐνθαρρύνει μιά πολὺ εὐρεία ἀπαγόρευση τοῦ κλωνισμοῦ ἢ ὁποῖα, ἐνδεχομένως, θὰ σταματοῦσε σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἔτσι, συνέχισε, «εἶπε στὸν ἑαυτὸ του νὰ μὴν παρασυρθεῖ σὲ συζητήσεις ἐπὶ τοῦ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὁ κλωνισμός». Στὴν προσπάθειά του νὰ γλυτώσει ἀπὸ αὐτὲς τὶς «πιέσεις» ὁ Βίλμουτ ἐξομολογεῖται ὅτι τὴν καλύτερη βοήθεια πῆρε ἀπὸ ἓνα εἰδικὸ τῶν δημοσίων σχέσεων, ὁποῖος τοῦ εἶπε: «Πες ὅτι ἔχεις βγεῖ νὰ περπατήσεις μιά γκρίζα, μίξερη μέρα, ἀνεβαίνεις ἓνα λόφο, εἶσαι κουρασμένος καί σκέφτεσαι, «Γιατί νὰ πάρει ὁ διάβολος τὸ κάνω αὐτό;» Μετὰ γυρνᾶς πίσω σπῆτι, κάνεις ἓνας ντοῦς καί λές, «Εἶναι πράγματι ὑπέροχο». Αὐτὸ εἶναι». Καί ὁ Βίλμουτ τελειώνει γιὰ τὴν ἐξομολόγησή του ὡς ἐξῆς: «Ὁ Θεός νὰ μὲ βοηθήσει, εἶναι σκληρό. Ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τί φανταστικὴ εὐκαρία μοῦ δίνεται».

Νομίζω, ότι τό περιστατικό είναι εξαιρετικά ύποστηρικτικό για όσα θέλω να επιστήσω εδώ την προσοχή. Ποιά είναι αυτά; Άς πάρουμε τά σημεία του μονολόγου αυτού του μεγάλου επιστήμονα με τή λογική σειρά έκφορās τους. Κατ' άρχήν άποστασιοποιείται από τή συνολική σημασία αυτού που κάνει. Γι' αυτόν είναι «ή δουλειά του» που δέν έχει να κάνει τίποτε με τόν «κλωνισμό ανθρώπων». Έτσι, λέει, «κοιμάμαι ήσυχος», άδιαφορώντας γι' αυτούς που βρίσκονται «έξω από τήν πόρτα του». Στή συνέχεια, μόλις ένα χρόνο από τήν επιστημονική του έπιτυχία, βρίσκεται στην Άμερική μιλώντας με «έπενδυτές», προκειμένου να λύσει συγκεκριμένο τεχνολογικό πρόβλημα μεγάλης πολιτικής σημασίας (τή νόσο των «τρελών άγελάδων») διά του κλωνισμού. Ομολογεί ότι δέχεται «πίεσεις» για τή γενικότερη σημασία «της δουλειάς του». Έτσι, όργανώνας marketing προκειμένου να διαπραγματευθεί τή «δουλειά του» με οικονομικούς παράγοντες και χαράσει στρατηγική «λεπτής γραμμής» μεταξύ κλωνισμού άγελάδων και ανθρώπων χωρίς να παρασύρεται σέ γενικές συζητήσεις περί κλωνισμού. Τέλος, πείθεται από ειδικό της επικοινωνίας να χαιρείται τή ζωής του ως έχει και, αν και άθεος, επικαλείται τόν... θεό για τά περαιτέρω. Ο Μπρούνο Λατούρ (Bruno Latour)⁶ θά πρέπει να αισθάνεται πλήρως δικαιωμένος με τή «λογική» Βίλμουτ. Αυτός δέν έδειξε ότι ό διαχωρισμός της κοινωνίας από τή φύση, του ανθρώπου από τό πράγμα, της επιστήμης από τήν κουλτούρα ούδέποτε υπήρξε παρά τίς περί του αντιθέτου αντιλήψεις των μοντέρνων; Μάρκετινγκ, έπενδυτές, πιέσεις, δημόσιες σχέσεις, λεπτές γραμμές μεταξύ κοινωνικής άνοχής και άπαγόρευσης, χρηματοδότηση αντιμετώπισης πολιτικών κρίσεων (έπιδημία ΝΤΑ) διά της επιστήμης και της τεχνολογίας. Όλα αυτά τί σχέση έχουν με ό,τι ό Βίλμουτ άποκαλεί «ή δουλειά μου» και έννοει «ή έπιστήμη μου»; Καμία και μεγάλη είναι ή άπάντηση. Καμία, όταν τόν σκεφτόμαστε να δουλεύει επί 23 χρόνια από τίς 9 π.μ. μέχρι τίς 6 μ.μ., ως άκόμη ένας έπιστήμονας σέ ένα γνωστό έρευνητικό ίδρυμα κάπου στην σκατσέζικη ύπαιθρο. Μέχρι τίς 5 ή ώρα τό άπόγευμα της 5ης Ίουλίου 1996 (όταν γεννήθηκε ή Ντόλλυ). Μεγάλη, όταν, αυτό που όνομάζει «δουλειά μου», άφορā, έκτοτε, τήν παγκόσμια οικονομία και κοινωνία, τήν κουλτούρα όλόκληρης της ανθρωπότητας: όταν ή δουλειά του είναι, ένδεχομένως, με μιά έννοια, ή άφετηρία μās νέας κουλτούρας της ανθρωπότητας. Όσα μένουν για τόν ίδιο είναι ή χαρά της δημιουργίας και ή δίστομη μάχαιρα της έπιτυχίας, στοιχεία της προσωπικής του ιστορίας που δέν μās ένδιαφέρει. Αυτό που οίγουρα δέν άφορā αυτόν αλλά όλους μās είναι ό,τι μέχρι τότε άποκαλούσε «ή δουλειά μου». Και αυτό είναι ή άδιαίρετως έννοποιημένη βιοηθική, ιδεολογική, επιστημονική, τεχνολογική, οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική σημασία του κλωνισμού σέ ένα κόσμο που κυριαρχείται από τό αναγωγικό λεξι-

λόγιο της «άγορās»: έπενδύσεις, κέρδος, marketing, κόστος-όφελος κ.τ.λ.

Μιά έννοχλητική συζήτηση

Συνιστά αυτό ένα κοινωνικό ζήτημα καθολικής σημασίας από μόνο του άξιο διερεύνησης ή όχι; Και αν ναι, τότε γιατί αυτή ή συζήτηση δέν γίνεται αλλά αντίθετα ή συζήτηση εστιάζεται μονότονα και, έν πολλοίς άδιέξοδα, στίς «φιλοσοφικές» όψεις, με τόν μανδύα της «βιοηθικής» ή στίς «τεχνικές», με τόν μανδύα των «έπιπτώσεων» στην ύγεια, τό περιβάλλον, τήν οικονομία. Όψεις άκρως ένδιαφερούσες αλλά, έντέλει, μερικευμένες και συχνά περιοριστικές του συνολικού προβλήματος. Ένα τέτοιο παράδειγμα μερικευτικής θεώρησης έχει γίνει με έπιτυχία από τόν Ρ. Στράουγκαν (R. Straughan).⁷ Τήν θεωρώ έπιτυχή γιατί αντιμετώπιζει ένα πραγματικό πρόβλημα. Τήν ήθελιμένη ή άθέλητη σύγχυση «βιοηθικών» και «οικονομικο-τεχνικών» ή «περιβαλλοντικών» άνησυχιών στην συζήτηση περί Γενετικής Τροποποιημένων Όργανισμών (έφεξής ΓΤΟ). Ο Στράουγκαν στην μελέτη του, τήν όποία ειρήσθω έν παρόδω έχει χρηματοδοτήσει ή πολυεθνική ICI seeds, διακρίνει τίς έπιφυλάξεις έναντίον της βιοτεχνολογίας φυτών σέ «έσωτερικές» (intrinsic) και «έξωτερικές» (extrinsic). Στην «έσωτερική» θεώρηση ή βιοτεχνολογία είναι άπορριπτέα αυτή καθ' έαυτή, στην «έξωτερική» είναι άπορριπτέα λόγω των συνεπειών της. Έτσι, κατά τόν Στράουγκαν, ή κριτική της βιοτεχνολογίας ως πράξης θεολογικά βλάσφημης, παραδιάζουσας τή φύση, άναγωγιστικής και άντι-ολιστικής δέν μπορεί να συγγέεται και, πάντως, καθιστά περιττή τή συζήτηση για τίς συνέπειες της στην εύγονική, τή δημόσια ύγεια και ασφάλεια, τό περιβάλλον και τήν άγροτική οικονομία. Πράγματι, δέν παράγει νόημα, για να πάρουμε ένα ένδεικτικό παράδειγμα, ή συζήτηση μεταξύ ενός βαθειά θρησκευόμενου ή ενός άκτιβιστή της βαθιάς οικολογίας με έναν άγνωστομιστή υπέρμαχο της μηχανιστικής περί φύσεως αντίληψης, περί των συνεπειών των ΓΤΟ στό περιβάλλον. Πρόκειται για διάλογο κουφών. Η πρόταση Στράουγκαν δείχνει μέν τήν έξοδο από τό πρόβλημα αλλά αφήνοντας τό πίσω άλλοτο. Είναι ούδέτερη ή μερίκευση τήν όποία προτείνει; Η πρόκειται για μεθοδευμένη διολίσθηση της άδιαίρετης πολιτικής σημασίας μιάς επιστημονικής/τεχνολογικής καινοτομίας σέ μη πολιτικές (άκόμα και όταν μιλούν για οικονομικο-κοινωνικές έπιπτώσεις), διαχειριστικές,

5. Gina Kollata Clone, *The road to Dolly and the path ahead*, Penguin Books 1997.

6. Bruno Latour, *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι*, Σύνταγμα, 1991.

7. R. Straughan, «Ethics, morality and crop biotechnology. Intrinsic and extrinsic concerns about consequences», περιοδικό *Outlook on Agriculture*, Vol. 24, No. 3+4, 1996.

θά έλεγα, περιοχές συζητήσεων και διαπραγματεύσεων ώστε να καταστεί αναπόδραστη ή υιοθέτηση των εφαρμογών της από την κοινωνία; Τό ερώτημα δέν είναι θεωρητικό. Άν δεχθούμε ότι υπάρχει αυτή ή «οργανωτική αρχή» οικονομικών και επιστημονικών συμφερόντων, για την οποία μίλησα παραπάνω, είναι προφανές ότι τά σχέδια της έχουν έκκολαφθεί στό συνεκτικό πεδίο της άρνησης κάθε «έσωτερικής» άνησυχίας. Δηλαδή σέ μεγάλη και αγεφύρωτη απόσταση, όπως αποδεικνύεται τουλάχιστον στην Εύρωπαϊκή περίπτωση, από την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών/καταναλωτών. Φαίνεται, μάλιστα, ότι τόσο πολύ αποστασιοποιείται ή τελευταία από την «οργανωτική αρχή» ώστε να απαιτούνται εκτός των θεσμικών έγγυήσεων και έλέγχων, πολύπλοκα και πανάκριβα στρατηγήματα δημοσίων σχέσεων και, κάποτε, όχι σπάνια, ή χρήση βίας ώστε να γεφυρωθεί ή επικοινωνία της «οργανωτικής αρχής» μέ την κοινωνία των πολιτών/καταναλωτών και να καμφθούν οι άντιστάσεις της. Συνιστά αυτός ο εκ των άνω πειθαναγκασμός της κοινής γνώμης, άν όχι μιά διαστρέβλωση, πάντως μιά «μετάλλαξη» της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ή όχι; Αυτό τό δυσάρεστο ερώτημα νομίζω ότι συστηματικά αποφεύγεται στή συζήτηση περί ΓΤΟ διά της μερικεύσεως ή «μεταφράσεως» του σέ πρόβλημα είτε «βιοηθικό-νομικό» είτε «οικονομικο-τεχνικό». Ίσως διότι ή απάντηση του απαιτεί την κατάδυση σέ όρισμένες όχι και τόσο διαφανείς ή άοσμες όψεις της πολιτικής δημοκρατίας των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας.

«Τά γονίδια εισβάλλουν στό χωράφι»: μιά διδακτική ιστορία

Η Εύρώπη άντιμετώπισε θεσμικά την εισβολή των ΓΤΟ αρκετά ωρίς. Έτσι, τουλάχιστον, φάνηκε να πιστεύει. Εκ των ύστερων αποδείχθηκε ότι ή πρώτη αυτή θεσμική άντιμετώπιση ήταν, έπεικώς κρινόμενη, σέ σχέση μέ την πολυπλοκότητα και την επικινδυνότητα του θέματος, «πρωτόγονη». Λειτουργήσε, όμως, ανασταλτικά έναντι της εξέσου «πρωτόγονης» έπιθετικότητας των βιοτεχνολογικών εταιρειών να επιβάλλουν τά προϊόντα τους στην αγορά. Άλλά ως πάροουμε τά γεγονότα μέ τή σειρά τους. Οι πρώτες Όδηγίες της Εύρωπαϊκής Ένωσης για τή ρύθμιση του καθεστώτος άπελευθέρωσης ΓΤΟ σέ εργαστηριακό χώρο (Όδ. 219/1990) και σέ έμπορεύσιμες καλλιέργειες (Όδ. 220/1990) επέτρεψαν να έγκριθουν μέχρι 1.12.1997 περί τά 11 βιοτεχνολογικά προϊόντα. Θά χρειαστούν όκτώ όλόκληρα χρόνια μέχρι του ή Όδηγία 220 τροποποιηθεί έτσι ώστε να ύποχρεώνει την έπισημανση μέ έτικέτα όλων των ΓΤΟ πού κυκλοφορούν στό έμπόριο (Κανονισμός 1139/98 σέ άντικατάσταση του άκυρωθέντος Κάν. 1813/97, για τό ίδιο θέμα). Τόν ίδιο χρόνο θά εκδοθούν και οι Άποφάσεις: 98/292 (έμπορία κα-

λαμποκιού/ζωοτροφές της Novartis, 98/293 (έμπορία καλαμποκιού/ζωοτροφές της AgrEvo), 98/294 (καλαμπόκι/καλλιέργεια της Monsanto) και δύο Άποφάσεις για έλαιοκράμβη. Την ίδια εποχή, στην Ελλάδα ή εταιρεία Zeneca Hellas αναγκάζεται, υπό την πίεση της τοπικής κοινωνίας, να διακόψει την πρώτη πειραματική καλλιέργεια στην πεδινή Ηλεία. Δύο χρόνια αργότερα, στή χώρα μας είχαν πραγματοποιηθεί πέντε πειραματικές καλλιέργειες, ενώ είχαν απορριφθεί πάνω από 30 αίτήσεις για πειραματικές καλλιέργειες ξένων πολυεθνικών αλλά και ελληνικών εταιρειών. Ό τότε ύφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ, αρμόδιος για τό θέμα περιέγραφε τίς δυσκολίες:

«Η χώρα μās ακολουθεί την πλέον έπιφυλακτική στάση σέ σχέση τίς υπόλοιπες χώρες... αυτή ή άντίσταση δέν είναι άποτελεσματική... ακόμη και άν ή Ελλάδα (ή Αύστρία, τό Λουξεμβούργο...) άντισταθούν, τό γενετικά τροποποιημένο προϊόν μπορεί να περάσει κάλλιστα στην Ε.Ε μέσω μιās άλλης χώρας. Αυτή τή στιγμή ή Εύρώπη διχάζεται ανάμεσα σέ τέσσερις κατευθύνσεις: την άνάγκη της να προστατεύσει τους καταναλωτές, την οικονομική έπιταγή να κάνει τή βιομηχανία της άνταγωνιστική, τή διάθεση της να σεβαστεί τίς θέσεις των έθνικών κυβερνήσεων και την έπιθυμία της να διατηρήσει καλές σχέσεις μέ τίς ΗΠΑ

(ή πρακτική της Ε.Ε να δίνει μέ μεγάλη δυσκολία μεμονωμένες άδειες για κάθε προϊόν ξεχωριστά έχει έκνευρίσει πολύ την ύπερδύναμη).⁸ Από αυτή την άποψη, ή έστω και καθυστερημένη ή και άτελής (δέν περιλαμβάνει τίς ζωοτροφές) έπισημανση μέ έτικέτα των ΓΤΟ, μπορεί να θεωρηθεί μιά προσωρινή νίκη της Εύρώπης, όπως άλλωστε και ή έγκριση του Κανονισμού 258/1997 (άναφέρεται σέ τρόφιμα προερχόμενα από ΓΤΟ. Τά εν λόγω τρόφιμα άποκαλούνται «νεοφανή»). Άλλά σέ μιά άλλη συνέντευξη, μέ τίτλο: «Δέν μπορούμε να κλείσουμε τίς πόρτες στα μεταλλαγμένα», ο ύφυπουργός ύποδεικνύει τόν λόγο της θεσμικής καθυστέρησης:

«Η τεχνολογία δέν είναι κτήμα κρατών, ούτε καν άνωτάτων ιδρυμάτων, όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, μέ την πυρηνική ένέργεια. Είναι θέμα πού διαχειρίζονται πέντε ή έξι πολυεθνικές εταιρείες. Αυτό δείχνει ότι ο έλεγχος πού θά μπορούσε να άσκηθεί είναι μειωμένος. Οι δυνατότητες των δημοσίων φορέων να κάνουν έλεγχο, ακόμα και σέ οργανωμένα κράτη, είναι ελάχιστες. Οι εταιρείες αυτές δαπανούν κάθε χρόνο δισεκατομμύρια δολάρια για νέες έρευνες και ο μεταξύ τοίς άνταγωνισμός είναι πολύ σκληρός. Είναι ένα κεφάλαιο πού δέν μπορεί να τό άγνοεί κανείς».⁹

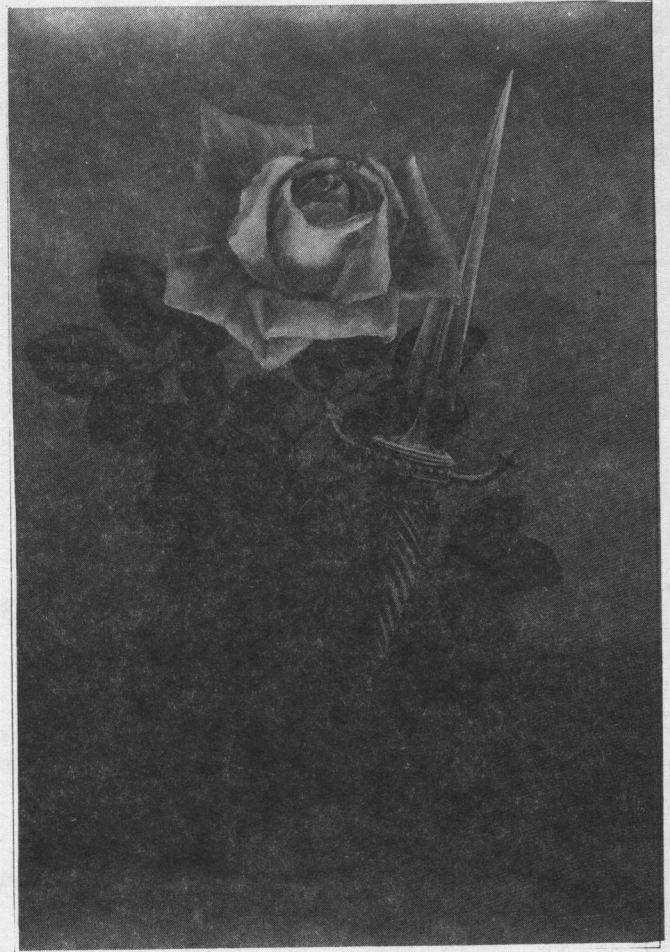
8. Έφ. Η Καθημερινή 24.1.1999.

9. Έφ. Η Έλευθεροτυπία 15.3.1999.

Λίγο αργότερα, ὁ ὑφυπουργός δηλώνει στὸν τύπο ὅτι ζήτησε ἀπὸ τοὺς συναρμόδιους ὑπουργούς νά συμφωνηθεῖ ἓνα μορατόριουμ δύο ἐτῶν (τό ὁποῖο νά ἐπεκταθεῖ καί στίς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκές χώρες), ἔτσι ὥστε στό μεταξύ

«νά ὀλοκληρωθοῦν οἱ ἀναγκαῖες τροποποιήσεις στή σχετική νομοθεσία (Ὁδ. 90/220) ἀλλά καί νά ὀργανωθοῦν καί νά βελτιωθοῦν οἱ ἐλληνικοί ἐλεγκτικοί μηχανισμοί –τά δύο ἀρμόδια ὄργανα, ἡ Γενική Γραμματεία Καταναλωτῆ καί τό Γενικό Χημεῖο τοῦ Κράτους, δέν διαθέτουν ἀκόμη τίς κατάλληλες ἐλεγκτικές μεθόδους. Ἡ μέθοδος πού χρησιμοποιοῦν εἶναι ἐξαιρετικά πολύπλοκη καί χρονοβόρα (σχεδόν ἀνεφάρμοστη)».¹⁰

Βρισκόμαστε στό 2000. Ἐχει περάσει ἓνας χρόνος ἀπὸ τήν τελευταία δήλωση τοῦ ὑφυπουργοῦ ΠΕΧΩΔΕ, ὅταν οἱ κυβερνήσεις τεσσάρων κρατῶν μελῶν, τῆς Βρετανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καί τῆς Σουηδίας παραδέχονται ἐπίσημως ὅτι ΓΤ σπόροι ἐλαοκράμβης εἰσήχθησαν, «κατά λάθος» ἀπό τόν Καναδά καί καλλιεργήθηκαν, σέ χιλιάδες στρέμματα, στίς χώρες τους. Οἱ γαλλικές καί ἀμερικανικές ἐταιρεῖες πού προμηθεύουν τή Μ. Βρετανία μέ σπόρους ἀραβοσίτου δηλώνουν ὅτι δέν μποροῦν νά ἐγγυηθοῦν ὅτι οἱ σπόροι εἶναι καθαροί καί δέν ἔχουν ὑποστῆ μετάλλαξη σέ μικρὸ ποσοστό. Σέ ἄρθρο τοῦ ἐγκυρου περιοδικοῦ *New Scientist* ἀναφέρεται ὅτι «σπόροι πού ἔχουν ὑποστῆ «μόνο μικρὴ μετάλλαξη ὕψους 1%» πωλοῦνται καί καλλιεργοῦνται σέ ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη». Ἡ ἐταιρεία *Hi Bred*, πρωτοπόρος στή σποροπαραγωγή «κανονικῶν ἀλλά καί μεταλλαγμένων σπόρων» παραδέχεται ὅτι «μιά μικρὴ ἀνάμιξη τῶν δύο τύπων σπόρων εἶναι ἀναπόφευκτη». Ἐδῶ νά ὑπενθυμίσω ὅτι στίς συζητήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἐτικέτας ἐπισημάνσης οἱ Ἀμερικανοὶ εἶχαν δηλώσει ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετοι μέ τόν διαχωρισμό –ἀπό τό χωράφι– τῶν παραγωγικῶν γραμμῶν σέ συμβατικές καί μεταλλαγμένες καλλιέργειες. Φαίνεται ὅτι εἶχε ἔρθει ἡ στιγμή καί νά ἐπιβάλλουν τήν ἄποψη τοῦς *de facto* στήν Εὐρώπη. Ἀπὸ τόν Μάρτιο τό ἐλληνικό γραφεῖο τῆς *Greenpeace* ἔχει καταγγεῖλει ὅτι καί στήν Ελλάδα, στήν Λάρισα, ἔχουν «ἀκούσια» καλλιεργηθεῖ μεταλλαγμένοι σπόροι βαμβακιοῦ.¹¹ Ἐχουν μεσολαβήσει οἱ ἐκλογές τῆς 9ης Ἀπριλίου καί στό ΥΠΕΧΩΔΕ ἔχει ἐγκατασταθεῖ νέος ὑφυπουργός ὁποῖος, μάλιστα, ἔχει διακριθεῖ ὡς ἠγετικό στέλεχος τοῦ ἐλληνικοῦ οικολογικοῦ κινήματος. Οἱ ἐλληνικές ἀρχές, ἰδιαίτερα τό Υπουργεῖο Γεωργίας, μέ μεγάλη καθυστέρηση καί συνεχεῖς παλινωδίες παραδέχονται τήν ὑπαρξή τοῦ προβλήματος. Ὅπως δηλώνει ὁ νέος ὑφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ «Οἱ γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες βαμβακιοῦ θά καταστραφοῦν καί θά ὑπάρξει πλήρης ἀποζημίωση τῶν ἀγροτῶν, μόλις ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία ἐντοπισμοῦ τῶν περιοχῶν πού ἔχουν σπαρεῖ μέ ὑποπτες σπορομερίδες». Ἡ «Ἑλλάδα», συμπληρώνει, «θά εἶχε συμφέρον νά καθυστερήσει ἢ νά ἀπαγορεύσει τήν καλλιέργεια ΓΤΟ καί

νά προωθήσει τίς ἐγχώριες μορφές γεωργίας». Συνάμα προτείνει «ζῶνες ἀπαλλαγμένες ἀπὸ καλλιέργειες ΓΤΟ... στήν Ελλάδα: μιά τέτοια ζώνη θά μπορούσε νά εἶναι ἡ Κρήτη».¹² Μετά ἀπὸ ἓνα μήνα ὁ ὑφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ δίνει περισσότερες ἐξηγήσεις. Οἱ ἐταιρεῖες, τονίζει, «ἐπαῖξαν ἄσχημο παιχνίδι. Πρῶτον διότι δέν ἔκαναν τοὺς ἐλέγχους ὡς ὀφείλαν, ὅταν εἰσήγαγαν τοὺς σπόρους, δεύτερον διότι δέν συνόδευσαν τά προϊόντα τους μέ τά ἀντίστοιχα πιστοποιητικά. Τρίτον καί κυριότερο, διότι μέ τίς δικαστικές προσφυγές καθυστέρησαν τόν ἐλεγχό γιά δύο μήνες. Ἡ εὐθύνη τους εἶναι πολύ μεγάλη. Ὑπάρχει δόλος». Ὅταν ἐρωτᾶται γιά τή θέση τῆς κυβέρνησης ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἐπιφυλακτική ἀλλά προσθέτει: «Ὑπάρχουν ὁμως μέλη τῆς κυβέρνησης καί παράγοντες τοῦ πολιτικοῦ καί ἐπιχειρηματικοῦ βίου πού εἶναι ὑπέρ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς γενετικῆς μηχανικῆς» καί προτείνει στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωσή τή δημιουργία γεωργικῶν ζωνῶν ἐλεύθερων ἀπὸ

10. Ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 1.4.1999.

11. Ἐφ. *Ἡ Ἐλευθεροτυπία* 26.5.2000.

12. Ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 13.7.2000.

ΓΤΟ, ύποδεικνύοντας ως τόπο εφαρμογής την Κρήτη «ή όποια δέν έχει βιομηχανικά φυτά σέ μεγάλη έκταση» έτσι θά «δημιουργηθεί μιά ιδιαίτερη αγορά γιά τούς καταναλωτές εκείνους πού θά ήθελαν νά διασφαλίσουν τό τί τρώνε».¹³

Είναι προφανές από την παραπάνω δήλωση ότι ή πρόταση του αρμόδιου ύφυπουργού άφενός άποδέχεται, γιά πρώτη φορά ρητά, ότι ΓΤΟ θά εισέλθουν στην έμπορευματική γεωργική παραγωγή της Ελλάδας και άφετέρου ότι αυτό θά γίνει μέ τή δημιουργία μιάς ιδιαίτερης αγοράς (πρόταση έλευθέρων ζωνών) «γιά τούς καταναλωτές εκείνους πού θά ήθελαν νά διασφαλίσουν τό τί τρώνε». Νομίζω ότι δέν άυθαιρετεί κανείς άν, έρμηνεύοντας την κυβερνητική θέση, όδηγηθεί σέ όρισμένα συμπεράσματα. Έπειδή είναι μάλλον άυτονόητο πώς δέν υπάρχουν καταναλωτές οι όποιοι δέν θά ήθελαν νά διασφαλίσουν τό τί τρώνε, ή κυβέρνηση δέχεται ότι, πρώτον, σέ κάποιους καταναλωτές ή ίδια δέν θά μπορεί νά διασφαλίζει τί θά τρώνε, δεύτερον, ότι σέ κάποιους θά διασφαλίζει τί θά τρώνε και τρίτον, μιλώντας γιά μιά «ιδιαιτερή αγορά» δέν διευκρινίζει άν αυτή θά είναι άκριβότερη ή φθηνότερη από την «κοινή αγορά» και συνεπώς άν οι περισσότεροι ή οι λιγότεροι καταναλωτές θά ξέρουν ή δέν θά ξέρουν τί τρώνε. Παράδοξες θέσεις γιά μιά σοσιαλιστική ή απλώς υπεύθυνη κυβέρνηση, άν δέν άποτελοϋν εκδήλωση της άμχανίας της ένώπιον γεγονότων τά όποια έλάχιστα κατανοεί και άκόμη λιγότερο έλέγχει πολιτικά. Άλλά είναι ώρα νά συνοψίσουμε τά πεπραγμένα μιάς δεκαετίας προστασίας του καταναλωτή στην Ευρωπαϊκή Ένωση από την «εισβολή των γονιδίων στο χωράφι», κατά την έπιτυχή έκφραση συναδέλφου μου, στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, Ν. Μπεόπουλου.¹⁴

Η Ευρωπαϊκή Ένωση πρωτοπορεί θεσμικά αλλά άργοπορεί έκτελεστικά.

Δέκα χρόνια μετά τις πρώτες θεσμικές ρυθμίσεις γιά την προστασία του καταναλωτή, από την εισαγωγή των ΓΤΟ στην έμπορευματική παραγωγή, ή Ευρωπαϊκή Ένωση εξακολουθεί νά θεομοθετεί άμυνόμενη στις έπιθετικές πρωτοβουλίες της «έκνευρισμένης ύπερδύναμης». Οι πρώτες Όδηγίες του 1990, πρόχειρες, άνεπαρκείς, έλλειπείς, δέν άποτελοϋσαν παρά τό προσωρινό φρένο στην εισβολή των ΓΤΟ στην Ευρώπη. Θά πρέπει, πάντως, νά μήν περάσει άπαρατήρητο τό γεγονός ότι οι δύο Όδηγίες 219/90 και 220/90 θέσπισαν γιά πρώτη φορά σέ ύπερεθνικό έπίπεδο την πρωτοποριακή «άρχή της προφύλαξης». Η άρχή της προφύλαξης (the precautionary principle) σύμφωνα μέ ένα grosso modo όρισμό, τόν όποιο δίνει ό ειδικός νομικός Γιώργος Μπάλιας,¹⁵ σημαίνει ότι, όταν ύπάρχει άπειλή σοβαρής ή μη άναστρέψιμης βλάβης του περιβάλλοντος ή της ύγείας του άνθρώπου, ή έπιστημονική άβεβαιότητα δέν μπορεί νά άποτελέσει λόγο γιά

την άναβολή λήψης μέτρων πρόληψης της βλάβης. Δηλαδή, γιά πρώτη φορά ή έπιστημονική άβεβαιότητα δέν άδρανοποιεί αλλά δημιουργεί ύποχρέωση γιά λήψη προληπτικών μέτρων (σημείο σημαντικό στο όποιο θά επανέλθουμε). Όπως αναφέρει ό Μπάλιας, ή εφαρμογή της άρχής της προφύλαξης στίς προναφερθείσες Όδηγίες της Ένωσης, φιλοσοφικός άπόηχος της «άρχής της εύθύνης» του Χάνς Γιόνας («νά τείνουμε εύηκοον οϋς πρós τό χειρότερο»), δέν έγινε άποδεκτή στο διεθνές έμπόριο όπου συνέχιζε νά ύπάρχει γιά πολύ μεγάλο διάστημα έλλειψη συγκεκριμένου κανονιστικού πλαισίου, κυρίως λόγω σθεναρής αντίθεσης των ΗΠΑ και της πανίσχυρης έπιρροής τους στον Παγκόσμιο Όργανισμό Έμπορίου. Τελικώς, μετά την άποτυχία της συνάντησης της Καρθαγένης (1999) γιά την ύπογραφή Πρωτοκόλλου Βιοασφάλειας, στο πλαίσιο της Σύμβασης γιά τή Βιοποικιλότητα, ή συμφωνία έπετεϋγχθη, ένα χρόνο άργότερα, στο Μόντρεαλ. Τό άντικείμενο της συμφωνίας ήταν ή πιθανή βλαπτικότητα των ΓΤΟ και ή εφαρμογή της άρχής της προφύλαξης. Αύτά ως πρós τόν —σημαντικό νομικό— τύπο ως πρós την οϋσία, όμως, την εφαρμογή, ό δρόμος άναμένεται πολύ μακρύς. Άς κρατήσουμε, όμως, τρία σημεία, τό δυσμενές κλίμα της διεθνούς πολιτικής εντός του όποίου δοκιμάζονται οι όποιες, έστω διστακτικές και ισχνές, θετικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την εισαγωγή της άρχής της προφύλαξης και την άναγώριση της έπιστημονικής άβεβαιότητας. Τό 1997, ή τροποποίηση της Όδηγίας 220 και ό Κανονισμός των «νεοφανών τροφίμων» επιβάλλουν μέν τις έτικέτες σήμανσης αλλά όταν ή αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης πλέον έχει κατακλυσθεί από «άνώνυμα» προϊόντα ΓΤΟ. Σύμφωνα μέ στοιχεία της Βρετανικής Όμοσπονδίας Τροφίμων και Ποτών, τό μεγαλύτερο τμήμα των παράγωγων σόγιας πού εισάγονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση προέρχονται από τις ΗΠΑ, όπου ή παραγωγή σόγιας περιέχει ΓΤΟ σέ όλόένα και μεγαλύτερα ποσοστά. Τό 1995, οι ΗΠΑ έξήγαγαν στην Ένωση τούς 9,7% εκατομμύρια τόννους προϊόντων σόγιας από τό σύνολο των 15 εκατομμυρίων πού κατανάλωσε ή τελευταία. Σέ ό,τι άφορά τά ποσοστά της παραγωγής πού περιείχαν ΓΤΟ, τό 1996 περιορίζονταν μόλις στο 2%, τό 1997 είχαν αύξηθεί σέ 15% και τό 1998 εκτιμώντο σέ 40%.¹⁶ Άς σημειώσει ό άνενημέρωτος καταναλωτής, δηλαδή ή μεγάλη πλειοψηφία των κατανα-

13. Έφ. Τά Νέα 19-20.8.2000.

14. Ν. Μπεόπουλου, «Τά γονίδια εισβάλλουν στο χωράφι», Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, ΕΚΚΕ (ύπό δημοσίευση).

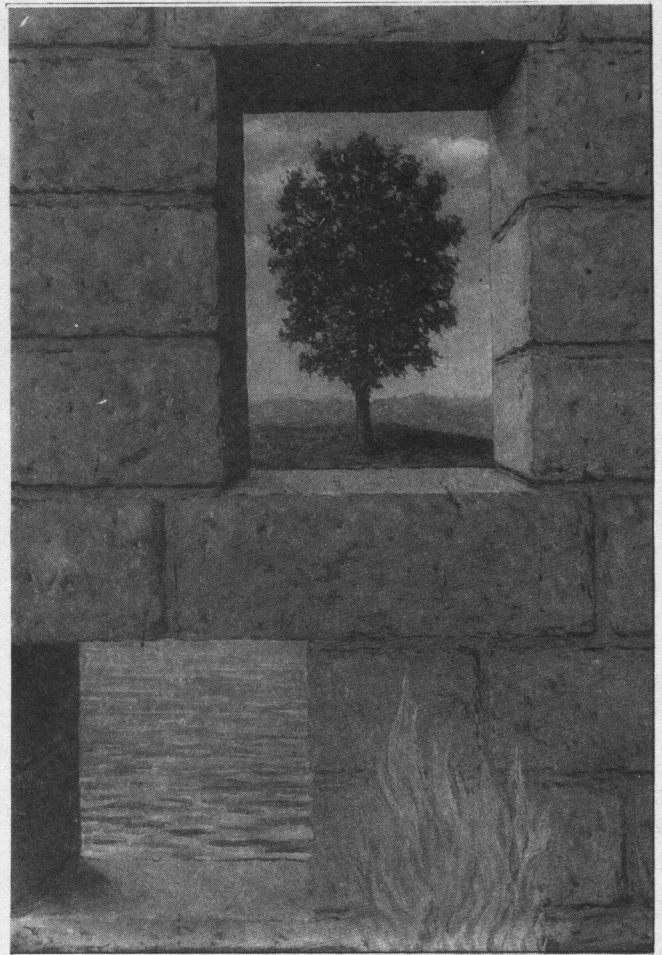
15. Γ. Μπάλιας, «Το πρωτόκολλο της Καρθαγένης γιά την πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων. Άλλαγή παραδείγματος στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος», άδημοσίευτη έργασία.

16. Έφ. Η Καθημερινή 10. 5. 1998.

λωτῶν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς, ὅτι ὅταν ἀγοράζει μπισκότα, ἀναψυκτικά διαίτης, ζυμαρικά, πίτσες, σοκολάτες, κοκτέιλ δημητριακῶν, παγωτά, ἐπεξεργασμένους ξηρούς καρπούς, μαργαρίνες, παιδικές τροφές, κατεψυγμένα τρόφιμα, μπίρες καί προμαγειρευμένα φαγητά, πίσω ἀπό τὴν «ἀθῶα» ὀνομασία, γιὰ παράδειγμα, τοῦ συστατικοῦ «λεκιθίνη E322» κρύβεται ἓνα παράγωγο ΓΤ σόγιας. Ἀλλὰ τὸ τρέξιμο τῆς θεσμικῆς ὀχύρωσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως πίσω ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς εἰσβολῆς γονιδίων, αὐτὴ τὴ φορά ὄχι στὰ «χωράφια» ἀλλὰ στὰ «πιάτα τῶν καταναλωτῶν», δὲν ἔχει τελειωμό. Ὁ θόρυβος, τὸ 1999, γιὰ τὴ τυχαία(;) ἐπιμόλυνση συμβατικῶν καλλιιεργειῶν μὲ ΓΤ καλλιέργειες (τὸ 15% τῆς φετινῆς σοδειᾶς καλαμποκιοῦ στὴν Εὐρώπη περιέχει μεταλλαγμένο ὑλικὸ θὰ καταγγεῖλει ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Greenpeace στὴν Ἰταλία, Φ. Φάμπρι) θὰ ὀδηγήσει τὴν Ἑνωσὶ στὴ θεσμοθέτηση τοῦ Κανονισμοῦ 49/2000, ὁ ὁποῖος καθορίζει μέγιστο ὄριο ἀνοχῆς τὸ ποσοστὸ 1% γιὰ τὴν τυχαία ἐπιμόλυνση συμβατικῶν συστατικῶν τροφίμων μὲ συστατικά προερχόμενα ἀπὸ ΓΤΟ καὶ τοῦ Κανονισμοῦ 50/2000, γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐπισημάνση τροφίμων μὲ πρόσθετες καὶ ἀρτυματικές ὕλες ΓΤΟ. Ἐνῶ, ἀναμένεται μέσα στὸν ἐπόμενο Δεκέμβριο ἡ ὀλοκλήρωση τῆς τροποποίησης τῆς Ὁδηγίας 90/220 (προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν δρ. Α. Μαυρίδου, στέλεχος τοῦ ΟΠΕΓΕΠ).

Καὶ στὴν Ἑλλάδα τί γίνεται θὰ ἀναρωτηθεῖ ὁ ἀναγνώστης; Ἡ ἀπάντηση ἔχει τὸ δικό της ἐνδιαφέρον.

Βεβαίως, μέχρι σήμερα (Νοέμβριος), ὅπως ἄλλωστε ἀναμενόταν ἀπὸ τοὺς στοιχειωδῶς γνωρίζοντες τὰ πράγματα, τίποτε δὲν ἐγίνε ἀπὸ ὅσα δήλωνε τὸν περασμένο Ἰούλιο (βλέπε παραπάνω) ὅτι θὰ γίνον ὁ ὑφυπουργὸς ΠΕΧΩΔΕ. Οὔτε οἱ ἐπιμολυσμένες καλλιέργειες καταστράφηκαν, οὔτε οἱ ἀγρότες ἀποζημιώθηκαν, οὔτε οἱ «δόλιες» ἐταιρεῖες τιμωρήθηκαν, οὔτε ἐντοπίσθηκαν οἱ περιοχές πού εἶχαν σπαρεῖ μὲ τὶς ὑποπτες σπορομερίδες, οὔτε, πολὺ περισσότερο, ἐξετάσθηκε τὸ ἐνδεχόμενο ὀρισμοῦ ζωνῶν ἐλεύθερων ΓΤΟ. Ἀντίθετα ἐγιναν ἄλλα, τὰ ὁποῖα κανένας ὑπουργὸς δὲν θέλει νὰ παραδεχθεῖ ἀλλὰ ὅλοι ἀνέχονται σιωπηρὰ καὶ ἀδιαμαρτύρητα. Δηλαδή τὰ ἐξῆς: «Ἐπιτρέπεται» καὶ εἰσάγονται προϊόντα πού προέρχονται ἀπὸ ΓΤ φυτὰ ὅπως σογιάλευρο, σπορέλαιο, καλαμπόκι. «Ἐπιτρέπεται» καὶ εἰσάγονται προϊόντα στὴν παραγωγή τῶν ὁποίων χρησιμοποιήθηκαν ΓΤ φυτὰ ὅπως κρέας μοσχάρσιο καὶ χορινό, γάλα ἀγελαδινό, τυριὰ κ.ά. Οἱ ισχύοντες κανονισμοὶ διακίνησης βαμβακόσπορου στὴν Ἑλλάδα ἀπαιτοῦν ἐλαχιστὴ εἰδικὴ καθαρότητα, 98%, κατὰ βάρος, χωρὶς νὰ ὑπάρχει περιορισμὸς γιὰ τὴ γενετικὴ προέλευση τῶν ὑπολοίπων. Ἐπόμενος δὲν καλύπτεται καὶ ἀναμένει τὴ ρύθμιση του τὸ πρόβλημα τῆς γενετικῆς προέλευσης καὶ τῶν σχετικῶν ὀρίων ἐπιθυμητῆς καθαρότητας τῶν σπόρων.¹⁷ Τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀνέθεσε (τώρα!) στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἀγροτικῶν Ἐρευνῶν τὴ δημιουργία ἐξειδικευμένου Ἐργαστηρίου Βιοτεχνολογίας στὸ ὁποῖο θὰ ἀναπτυχθοῦν

μέθοδοι ἐλέγχου σπόρων, ὡς πρὸς τὴ γενετικὴ τους τροποποίηση, μὲ ρυθμὸ ρουτίνας. Τέλος δὲν ἔχει ἀκουσθεῖ τίποτε περαιτέρω γιὰ τὴν καινοφανὴ συναπόφαση τῶν Ὑπουργείων Γεωργίας καὶ ΥΠΕΧΩΔΕ νὰ πωλήσουν σὲ τρίτες χώρες τὸ βαμβάκι μὲ ἐπιμόλυνση ἄνω τοῦ 1%, τὴν ὁποία ἐπέκριναν σύσσωμες ὁ Συνασπισμὸς καὶ οἱ περιβαλλοντικὲς ὀργανώσεις.¹⁸

Τί δείχνουν ὅλα αὐτά; Πολλὰ καὶ κυρίως ἓνα: Ὅτι οἱ ΓΤΟ εἰσέβαλαν στὰ «χωράφια» καὶ τὰ «πιάτα» τῶν ἀγροτῶν καὶ καταναλωτῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως πρὶν οἱ πολιτικὲς ἡγεσίες τῶν κρατῶν-μελῶν καταλάβουν τί γίνεται. Οἱ θεσμικὲς ὀχυρώσεις τὶς ὁποῖες ἀντέτειναν σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιθετικὴ εἰσβολὴ ἦταν ἀμυντικὲς, σπασμωδικὲς, ἀτελεῖς, ἀμήχανες, ἀναποτελεσματικὲς καὶ πάντοτε καθυστερημένες. Ἡ ἀνάλυση τῶν μέχρι σήμερα θεσμικῶν ρυθμίσεων τοῦ καθεστῶτος υἰοθέτησης τῶν ΓΤΟ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσὶ δείχνει

17. Π. Εὐθυμάδης, περ. *Γεωργία-Κτηνοτροφία*, τευχ. 4, 2000.

18. Ἐφ. *Ἡ Αὐγή* 13. 9. 2000.

ὅτι, ἡ τελευταία, ἀνταποκρίνεται μὲν, ὅπως-ὅπως, στίς ἐπιφυλάξεις καὶ τίς ἀνησυχίες μὲ τίς ὁποῖες ἡ Εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα. Ὁμῶς, ἡ ἀπὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ πραγματικότητα ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἀμερικανικὸς παράγοντας καὶ οἱ πολυεθνικὲς ἐπιχειρήσεις ἔχουν ἐπιβάλλει ἢ ἀκριβέστερα ἐκδιδάσει τὴ λύση σὲ αὐτὸ πού ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ Εὐρώπη θεωρεῖ καὶ συζητᾷ ὡς «πρόβλημα»: τὴν ἄνευ περιορισμῶν χρῆση τῶν ΓΤΟ στὴν πρωτογενὴ παραγωγή, τὴν μεταποίηση, τὸ ἐμπόριο. Ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση δὲν παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρὰ μὲ τὴν ἐπανάληψη τῶν γνωστῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας: ἔλλειψη ὑπευθυνότητας, ἀδιαφάνεια, ἀφόρητος ἐμπειρισμὸς καὶ αὐτοσχεδριασμός. Εἶναι ἐντελῶς ἐνδεικτικὸ ὅτι οὔτε ἡ Ἐθνικὴ Ἐπιτροπὴ Βιοηθικῆς, ἡ ὁποία ἀναγγέλθηκε μὲ τυμπανοκρουσίες τὸν Ἰούλιο τοῦ 1998 ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καὶ ἡ ὁποία θὰ ἀντικαθιστοῦσε ὅσες ὑπολειπούργησαν ἀπὸ τὸ 1992 σὲ διάφορα ὑπουργεῖα, δὲν κατάφερε μέχρι σήμερα νὰ συνεδριάσει, ἔτσι «γιά τὰ μάτια τοῦ κόσμου», γιὰ νὰ δείξει στοὺς πολίτες ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία συναισθάνεται, πιεζόμενη ἀπὸ τεράστια οικονομικά συμφέροντα τὴν ἀνάγκη μιᾶς, ἔστω ἰδεαλιστικῆς ἢ καὶ φορμαλιστικῆς «φιλοσοφικῆς» δεοντολογίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν τῆς βιοτεχνολογικῆς ἐπανάστασης. Καιρὸς, ὅμως, νὰ ἀφήσουμε τὴν οὕτως ἢ ἄλλως χασομικὴ ἑλληνικὴ περίπτωση, ἐπιστρέφοντας στὰ ἀρχικὰ ἐρωτήματα αὐτοῦ τοῦ κεμεμένου.

Οἱ δυσκολίες τοῦ νομοθέτη στὴν κοινωνία τῆς διακινδύνευσης

Ἄν κάτι θέλω νὰ ὑπογραμμίσω μὲ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἡ ἀπόσταση καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν-καταναλωτῶν ἔναντι αὐτοῦ πού ὀνόμασα εἰσαγωγικά «ὀργανωτικὴ ἀρχή» τῶν οικονομικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συμφερόντων. Τὸ ἐπειθεβαιώνει καὶ ἕνας ἐξ ὀρισμοῦ εἰδήμων, ὁ πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς Βιοηθικῆς, ὁ Γεώργιος Κουμάντος. Λέει ὁ Γ. Κουμάντος:

«εἶναι πολλὰ καὶ μεγάλα τὰ συμφέροντα πού ἐκτρέφονται ἀπὸ τίς προοπτικὲς τῆς σύγχρονης βιολογίας μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἠθελημένη συσκότιση τοῦ τοπίου ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ ὁ ἠθικὸς προβληματισμός» καὶ συνεχίζει μὲ τὴν ἀνυπερβλήτη δυσκολία τοῦ νομοθέτη: «ὥσπου νὰ γίνουν κατανοητὲς σ' ἕνα κάπως εὐρύτερο κοινὸ οἱ καινούργιες κάθε φορὰ, δυνατότητες τῆς βιοτεχνολογίας, ὥσπου νὰ συνειδητοποιηθοῦν τὰ προβλήματα, ὥσπου νὰ ἀποτιμηθοῦν οἱ ἐπιλογές, ὥσπου νὰ ἀποκρυσταλλωθοῦν οἱ ἀντιλήψεις καὶ νὰ φθάσουν στὴ θέσπιση νομικῶν κανόνων, τὰ δεδομένα ἔχουν ἤδη ἀλλάξει, τὰ προβλήματα ἔχουν πάρει καινούργια μορφή, νέες δυνατότητες προσφέρονται καὶ νέα δι-

λήμματα καθηλώνουν τὴ σκέψη —οἱ νομοθετικὲς ἐπιταγὲς ἔρχονται πάντα καθυστερημένες».¹⁹

Θὰ συμφωνοῦσα σὲ ὅλα μαζί του ἐκτός ἀπὸ ἕνα. Στὸ γεγονός ὅτι δὲν συνδέει τὴ συσκότιση τοῦ τοπίου μὲ «τὰ συμφέροντα πού ἐκτρέφονται ἀπὸ τίς προοπτικὲς τῆς σύγχρονης βιολογίας» καὶ στὴ συνέχεια μὲ τίς δυνατότητες οἱ ὁποῖες παραχωροῦνται στὸ «κάπως εὐρύτερο κοινὸ» νὰ συνειδητοποιήσῃ τὰ προβλήματα καὶ νὰ ἀποτιμήσῃ τίς ἐπιλογές ἐνώπιον τῶν ὁποίων τὸ ἔχει θέσει ἡ ἐξέλιξη τῆς βιοτεχνολογίας. Μιὰ περισσότερο πολιτικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ προσέγγιση δὲν θὰ παρέλιπε τὴν ἀσύμμετρη σχέση ἐξουσίας πού ἐξυπνοεῖ τὸ σχῆμα πού περιγράφει ὁ Γ. Κουμάντος, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ νομικοῦ.

Αὐτὴ τὴν προσέγγιση μᾶς προσφέρει ἡ θεωρητικὴ συζήτηση τὴν ὁποία ἔχει ἀνοίξει τὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ Οὐλριχ Μπέκ «Ἡ κοινωνία τοῦ ρίσκου» (1986). Εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ «δοκιμάσουμε» αὐτὴ τὴ θεωρία ἀναλύοντας, σὲ πρόσφατη ἐργασία μας²⁰ (μὲ τὴν Β. Γεωργιάδου καὶ τὸν Γ. Σταυρακάκη), ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνιολογίας, τὴ νόσο τῶν Τρελῶν Ἀγελάδων (ἐφεξῆς ΝΤΑ), ἡ ὁποία, ἀπὸ τὸ 1989 καὶ μέχρι σήμερα, κλονίζει ἐκ θεμελίων τὰ συστήματα προστασίας τῆς ὑγείας τοῦ καταναλωτῆ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Ὁ Μπέκ μᾶς λέει ὅτι τὸ «ρίσκο», ἢ ἡ «διακινδύνευση» καὶ ἡ ἀβεβαιότητα εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν κοινωνιῶν τῆς ὑστερης νεωτερικότητας. Στίς κοινωνίες αὐτές, ἀποτελεῖ ἱστορικὴ πραγματικότητα, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση παράγει συνεχῶς κινδύνους χάριν τῆς τεχνολογικῆς ἐξέλιξης καὶ, ἐν τέλει, τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Τὴ διαπιστωτικὴ θεωρία τοῦ Μπέκ μετέτρεψε σὲ προγραμματικὴ ἀρχὴ ὁ σύμβουλος τοῦ Τόνι Μπλέρ, κοινωνιολόγος Ἄντονι Γκίντενς. Ἄν καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ πρόβλεψη εἶναι ἀβέβαιη, οἱ κυβερνήσεις, ἰσχυρίζεται ὁ Γκίντενς, συγγραφέας τοῦ γνωστοῦ πολιτικοῦ μανιφέστου τῆς Κεντροαριστερᾶς «Ὁ τρίτος δρόμος»,²¹ ὀφείλουν νὰ λαμβάνουν ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες συνιστοῦν «ἄλλα στὸ σκοτάδι». Συνεπῶς, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἡ θετικιστικὴ πίστη στὴν ἀλάνθαστη ἐπιστημονικὴ πρόβλεψη ὑπαγορεύει, στὴν κοινωνία τῆς ὑστερης νεωτερικότητας, ἡ συνδεόμενη μὲ ὀρισμένες τεχνολογίες αἰχμῆς ἐπιστημονικὴ ἀβεβαιότητα, ὄχι μόνον ἀναγνωρίζεται ἀλλὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀναχαιτίζει τὴ δομικὴ ροπὴ πρὸς τὴ διακινδύνευση, μοναδικὴ διαδικασία ἡ ὁποία ἐγγυᾶται τὴ διάδοση τῆς καινοτομίας καὶ τῶν νέων εὐκαιριῶν γιὰ τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη. Φυσικά, ὁ Γκίντενς ὑποστηρίζει τὴ θεσμικὴ προστασία ἔναντι

19. Ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 22. 10. 2000.

20. Λ. Λουλούδης, Β. Γεωργιάδου, Γ. Σταυρακάκης *Φύση, Κοινωνία, Ἐπιστὴμη στὴν Ἐποχὴ τῶν «Τρελῶν Ἀγελάδων»*. Διακινδύνευση καὶ Ἀβεβαιότητα. Νεφέλη 1999

21. Α. Γκίντενς, *Ὁ Τρίτος Δρόμος*, Πόλις, 1999.

τῶν ἀναλαμβανομένων κινδύνων ἀλλά αὐτὴ δὲν θά πρέπει νὰ περιορίζει τὴν ἰκανότητα ἀνάληψης κινδύνων μὲ ἀναπτυξιακὴ δυναμικὴ. Σὲ αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο, ἡ κρίση τῆς ΝΤΑ, γιὰ τὸν Γκίντενς, δὲν εἶναι παρὰ μίᾳ τυπικῆ κατάστασι τεχνολογικῆς διακινδύνευσης (ἀλλαγὴ στὴ βιομηχανικὴ παραγωγὴ ζωοτροφῶν), σὲ κοινωνίες στὶς ὁποῖες, οὕτως ἢ ἄλλως, «ἡ φύσι δὲν εἶναι πλέον φύσι». Στὴ δική μας ἐργασία, τουλάχιστον, γιὰ τὴ ΝΤΑ (βλέπε παραπάνω), ἡ ἐμπειρικὴ ἀνάλυσι εἰδείξε ὅτι ἡ «διακινδύνευσι», ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Γκίντενς, εἶναι ἐξαιρετικὰ περιοριστικὴ, ἂν ὄχι ἀφαιρετικὴ. Δὲν παρήχθη ἡ τεχνολογικὴ καινοτομία σὲ μίᾳ πολιτικῆ καὶ θεσμικῆ αὐτονομημένη ἐπιστημονικῆ περιοχῆ «παραγωγῆς διακινδυνεύσεων». Ἀντίθετα, ἐντὸς τῆς τελευταίας διεόδουσας προγραμματικῆ καὶ μεθοδευμένα οἱ ἱεραρχημένες σκοπιμότητες, ἡ «καπιταλιστικὴ λογικὴ» τῆς νεοφιλελεύθερης πολιτικῆς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μὲ τὴν ἔμφασι στὴ συμπίεσι τοῦ κόστους παραγωγῆς ἀκόμα καὶ σὲ βάρος τῆς δημόσιας ὑγείας καὶ τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ κυρία Θάτσερ δὲν ἦταν αὐτὴ πού εἶπε ὅτι «Δὲν ὑπάρχει αὐτὸ πού λέγεται κοινωνία»; Ἐπιλέον, ἡ διαχείρισι τῆς ἀποκαλυφθείσας ἐπιστημονικῆς ἀβεβαιότητος, μετὰ τὴν ἐκδήλωσι τῆς ἀσθένειας, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς σύγκρουσις διαφορετικῶν νοσηματοδοτήσεων τῆς κρίσις. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρουσις εἶναι γνωστὸ, δυστυχῶς γιὰ τὰ θύματα ἢ τὰ ὑποψήφια θύματα τῆς ΝΤΑ. Ἡ ἀρχὴ τῆς προφύλαξις (Συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ, νέο ἀρθρο 174, παρ. 2) ἐναντι τῆς διαπιστωμένης ἐπιστημονικῆς ἀβεβαιότητος ἀναγνωρίσθη πολὺ καθυστερημένα. Μέχρι τότε, ἐπικράτησε, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς θεσμούς, μὲ τὴ συνεργασία τμημάτων τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος, ἀγροτοβιομηχανικῶν συμφερόντων, μέρους τοῦ τύπου τῶν καὶ θεσμικῶν φορέων τῆς βρετανικῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς γραφειοκρατίας, ἡ σθεναρὴ ὑπεράσπισι τῆς «ἰκανότητος ἀνάληψης κινδύνων μὲ ἀναπτυξιακὴ δυναμικὴ». Ἡ ἱστορία τῆς ΝΤΑ ὑπῆρξε τραγικὴ γι' αὐτὸ μᾶς ἀνάγκασε νὰ τὴν προσέξουμε. Στὸ φῶς τῶν πραγματολογικῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα συσώρευσε ἡ ΝΤΑ καὶ μέσω τῆς ἐιδικῆς ἀνάγνωσις τῆς θεωρίας τῶν διακινδυνεύσεων τὴν ὁποῖα ἐπιχειρήσαμε, «οἱ δυσκολίες τοῦ νομοθέτη» στὴν περίπτωσι τῆς βιοτεχνολογίας, τίς ὁποῖες ἐκθέτει ὁ Γ. Κουμάντος, μοιάζουν λιγότερο αὐτονόητες. Πράγματι, ἔχει δίκιο ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ θεσμικὴ ρύθμισι τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ὑγείας ἐπονται χρονικὰ καί, τὸ σημαντικότερο, ἀξιολογικὰ, τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάπτυξις καὶ ἰδιαίτερος τῶν τεχνολογικῶν τῆς ἐφαρμογῶν, ἐνῶ ὁλοένα συχνότερα ὁ νομοθέτης καλεῖται νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀβεβαιότητα στὰ ὄρια τοῦ «κοινωνικὰ ἀποδεκτοῦ». Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ μίᾳ ἐπιστῆμῃ ἢ ὁποῖα ἀπέναντι στὴ σιωπηλὴ φύσι, «τοῖς ἔνδον ρήμασι πειθόμενῃ», ἀποδίδει «δεδομένα», «προβλήματα», «διλήμματα», «νέες δυνατότητες» στὴν πόρτα τῆς ἀνθρωπότητος. Ὀφείλεται στὴ συνύφανσι τῶν στόχων τῆς ἐπιστῆμης, ὡς κυρίαρχης παραγωγικῆς δύνاميς καὶ συνηγεμονεύουσας ἰδεολογίας, στὴ δομὴ τῶν σχέσεων πολιτικῆς καὶ οικονομικῆς ἐξουσίας. Ὁ Φρανσουὰ Γκρό ἀποκαλεῖ αὐτὴ τὴ συνύφανσι σχέσεων ἐξουσίας «ὀργανωτικὴ ἀρχὴ» τῆς βιοτεχνολογικῆς ἢ τῆς κάθε μελλοντικῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασις αὐτῆς τῆς ἐμβέλειας. Χάρις στὸν Μπέκ καὶ ἐν μέ-

κῆς δύνاميς καὶ συνηγεμονεύουσας ἰδεολογίας, στὴ δομὴ τῶν σχέσεων πολιτικῆς καὶ οικονομικῆς ἐξουσίας. Ὁ Φρανσουὰ Γκρό ἀποκαλεῖ αὐτὴ τὴ συνύφανσι σχέσεων ἐξουσίας «ὀργανωτικὴ ἀρχὴ» τῆς βιοτεχνολογικῆς ἢ τῆς κάθε μελλοντικῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασις αὐτῆς τῆς ἐμβέλειας. Χάρις στὸν Μπέκ καὶ ἐν μέ-

ρει τόν Γκίντενς, κατανοήσαμε ότι αυτή η «οργανωτική αρχή» του Γκρό προϋποθέτει διαλεκτικά την «κοινωνία της διακινδύνευσης». Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε να αποκαλούμε τη δεύτερη, πίο όρθόδοξα ως καπιταλιστική κοινωνία (προσθέτοντας: της ύστερης νεωτερικότητας). Δέν θά είχα αντίρρηση, μέ μία παρατήρηση. Έχουν την ιδιαίτερη σημασία τους τά σημανόντα, άρκει νά μήν μάς έμποδίζουν –άν είναι δυνατόν– νά διανοηθούμε τά άενάως μεταβαλλόμενα σημανόμενα. Όπως και νά έχει, πάντως, κάτω από αυτή τή λογική, δέν είναι πιά άδύνατο νά φαντασθούμε γιατί ή άμερικανική κοινωνία, πολύ περισσότερο ώριμη «κοινωνία της διακινδύνευσης» από την Εύρωπαϊκή κοινωνία, φαίνεται νά υίοθετεί, χωρίς πολλές άντιρρήσεις, τή τεχνολογική πρόκληση τών ΓΤΟ πού τής άπευθύνει ή δική της «οργανωτική αρχή» οικονομικών και έπιστημονικών συμφερόντων.

Γιά νά επανέλθουμε στό θέμα μας, μέ όρισμένα καταληκτικά συμπεράσματα. Η άκολουθούμενη πρακτική τής εισαγωγής, τουλάχιστον σέ επίπεδο Εύρωπαϊκής Ένωσης, τών ΓΤΟ είτε μέ τή μορφή τών σπόρων έμπορευματικών καλλιεργείων είτε μέ τή μορφή τών παραγώγων αυτών τών προϊόντων, ως συστατικών σέ «νεοφανή» τρόφιμα, όπως έν συντομία τήν άφηγήθηκα, δέν άφήνει περιθώρια ψευδαισθήσεων. Οί ΓΤΟ έπιβάλλονται έκδιαστικά μέ κάθε μέσο, θεσμικό και συνήθως έξωθεσμικό ή ευθέως παράνομο, στους Εύρωπαίους καταναλωτές, δέν «υίοθετούνται», όπως άφελώς ή ιδιοτελώς φαίνεται νά πιστεύει μία άντιληψη ή όποία έπιμένει ότι είναι άνάγκη νά ένταθει ό ένήμερωτικός διάλογος στά θέματα τής «βιοηθικής» και τών «οικονομικο-περιβαλλοντικών έπιπτώσεων» τών ΓΤΟ. Διότι, δήθεν, οί Εύρωπαίοι καταναλωτές φοβούνται υπερβολικά τούς ΓΤΟ επειδή δέν γνωρίζουν περί τίνος πρόκειται. Τά γεγονότα δείχνουν ότι ή έπιβολή τών ΓΤΟ προηγείται, είναι καιρία πολιτική έπιλογή αυτής τής «οργανωτικής αρχής» οικονομικών και έπιστημονικών συμφερόντων ή όποία συναντά τήν άντίσταση μιάς άνώριμης «κοινωνίας τών διακινδυνεύσεων». Η συζήτηση περί «βιοηθικής» και «οικονομικο-περιβαλλοντικών έπιπτώσεων» τών ΓΤΟ, έπεται χρονικά, σημασιολογικά και, έν τέλει, πολιτικά. Αυτό δέν σημαίνει ότι δέν πρέπει νά γίνεται. Έκατομμύρια δολάρια δαπανώνται κάθε χρόνο, από τίς ένδιαφερόμενες πολυεθνικές εταιρείες, σέ συνέδρια, workshops, fora, εκδόσεις κ.ά. πρός χάριν τής. Για νά έκλογικευθεί, νομιμοποιηθεί, έκλαϊκρευθεί ή ήδη ειλημμένη άπόφαση. Αυτός είναι ό ούσιαστικός ρόλος τής. Είναι μιά έκστρατεία marketing, δημοσιών σχέσεων, δηλαδή τμήμα μιάς επιχειρηματικής κουλτούρας ή όποία χρησιμοποιεί ήθικά, ψυχολογικά, οικονομικά, κοινωνικά, έπιστημονικά, οικολογικά επιχειρήματα, κατά τό δοκούν για νά πουλήσει τό έμπόρεμά τής: τούς ΓΤΟ. Και είναι άστοχο αλλά και πολιτικό λάθος όταν οργανώσεις οικολόγων, περιβαλλοντιστών, καταναλωτών έμπλέκονται σέ άτέρμονες και άκαρπες συζητήσεις αυτού

του τύπου ύποβαθμίζοντας τήν πολιτική σημασία του έπιχειρούμενου έκδιασμού. Η άντίθεση στην έπικράτηση τών ΓΤΟ θά έπρεπε νά είναι πρωτίστως πολιτική, ταυτίζεται μέ τήν προάσπιση θεμελιωδών δημοκρατικών λειτουργιών και άτομικών δικαιωμάτων τά όποια κακοποιούνται βάνουσα έν όνόματι μιάς μεταφυσικής «προόδου». Όλα τά άλλα έπονται άκόμα και οί έπιπτώσεις τών ΓΤΟ στην υγεία, τό περιβάλλον, τήν άγροτική οικονομία. Άλλωστε δέν διακρίνεται για τή σοβαρότητα τών επιχειρημάτων τής αυτή ή συζήτηση. Είναι άξιοσημείωτο ότι ένας έντελώς ξεπερασμένος «ούμανισμός» τίθεται στην ύπηρεσία τής πλέον έξελιγμένης τεχνολογικής κουλτούρας. Τί έννοιά; Άντί νά μακρυγορώ έπ' αυτού, νά παραθέσω ένα πρόσφατο παράδειγμα αυτής τής τεράστιας έπιχείρησης «έξοικείωσης» τής «άπροσαρμοστης» εύρωπαϊκής κοινής γνώμης μέ τούς θαυματοποιούς ΓΤΟ.

Ύστερόγραφο

Μιά Παρασκευή του περασμένου Μαΐου (19.5.2000) τό «Forum τής Βιοτεχνολογίας» μάς προσκαλούσε σέ συζήτηση για «Τό μέλλον τής Βιοτεχνολογίας». Συνδιοργανωτές ή πρεσβεία τών ΗΠΑ και τό Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Όμιλητές έπιφανείς Έλληνες και Άμερικανοί καθηγητές τής Μοριακής Βιολογίας και Γενετικής και ή πρόεδρος του ύπο σύσταση Ένιαίου Φορέα Έλέγχου Τροφίμων. Μέ τήν εξαίρεση τής τελευταίας ή όποία ήταν μάλλον άμήχανη παρά συγκεκριμένα έλεγκτική, όλοι οί ύπόλοιποι όμιλητές, ένώπιον του Άμερικανού πρέσβη κ. Νίκολας Μπέρνς, δέν άφησαν έπιχείρημα για έπιχείρημα άμεταχειρίστο ύπέρ τής διασκέδασης τών άνησυχιών για τήν έπικείμενη άπελευθέρωση τής έμπορικής χρήσης τών ΓΤΟ. Άντίθετα υπερεθεμάτισαν στά προσδοκούμενα όφελήματα για «κάθε πικραμένο», από τούς λιμοκτονούντες Άφρικανούς, τούς δυσπραγούντες άγρότες, τούς άνιάτως άσθενείς κ.ο.κ., έως τούς καταναλωτές τούς όποιους εκνευρίζει τό «μαύρισμα τής πατάτας» μετά τήν κοπή τής και μέχρι τό τηγάρισμα. Δέν νομίζω ότι χρειαζόταν κάποια ιδιαίτερη γνώση έπικοινωνιακής πολιτικής για νά καταλάβει κανείς ότι όλα τά χρησιμοποιούμενα έπιστημονικά έπιχειρήματα άποτελούσαν σημεία μιάς καλοσχεδιασμένης έκστρατείας marketing και δημοσιών σχέσεων. Η όποία εκθέτει έπιλεκτικά και έπιφανειακά τά μειονεκτήματα του προϊόντος για νά καταστήσει άδιαφιλονίκητη τήν άξιοπιστία τών πλεονεκτημάτων του. Νά δικαιολογήσω τήν κριτική μου. Δέν έλέχθη τίποτε ή σχεδόν τίποτε για τά νομικά προβλήματα τά όποία θέτει τό προαναφερθέν άρθρο Κουμάντου ή τίς περιπέτειες και τό δυσμενές διεθνές κλίμα, μέ προεξάρχουσα τήν άντιπαλότητα και τίς έκδιαστικές πιέσεις τών ΗΠΑ, έντός του όποιου εξέλισσεται ή θεσμική όχύρωση τής προστασίας του καταναλωτή από τά ΓΤΟ στην Εύρωπαϊκή Ένωση. Μέχρι και τόν Μοντεσκιέ έπικαλέστηκε ένας όμιλητής, προερχόμενος

από τη χώρα του Προκρούστη, για να υποστηρίξει ότι «όταν δεν υπάρχει ή ανάγκη να κάνεις ένα νόμο, καλύτερα να μην κάνεις ένα νόμο». Και βέβαια κανείς δεν ασχολήθηκε με την «άρχη της προφύλαξης». Στο μείζον θέμα της βιοποικιλότητας, οι περισσότεροι καθηγητές, όντες μοριακοί βιολόγοι ή γενετιστές, επανέλαβαν κοινότοπες θέσεις εγκυκλοπαιδικού επιπέδου οι οποίες δεν ήταν ενήμερες των τελευταίων εξελίξεων στην επιστήμη της οικολογίας. Δεν τούς άδικω γιατί δεν γνώριζαν αλλά γιατί μιλούσαν σαν να γνώριζαν; Οι εξελίξεις στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ βιοποικιλότητας και λειτουργίας των οικοσυστημάτων είναι ραγδαίες την τελευταία δεκαετία. Σάν παραδειγμα αναφέρω ότι, μόλις πριν δύο χρόνια, περατώθηκε το πρώτο συναφές πανευρωπαϊκό έρευνητικό πρόγραμμα (BIODEPTH), το οποίο άρχισε το 1993, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Τζ. Λάουτον (J.H. Lawton) (Imperial College, University of London), στο οποίο συμμετείχε και ο δικός μας καθηγητής Α. Τρούμπης με την ομάδα του, του Τμήματος Περιβάλλοντος στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τα αποτελέσματα, ήδη δημοσιευμένα στην έγκριτη *Nature*, αποδεικνύουν ότι η σχέση βιοποικιλότητας και οικοσυστημάτων είναι απείρως πιο σύνθετη –ένας προκλητικός γρίφος για τους θεωρητικούς, μαθηματικούς και πειραματιστές οικολόγους– από την απλοποιημένη εικόνα την οποία χρησιμοποίησαν οι μοριακοί βιολόγοι και γενετιστές του Forum για την αντιμετώπιση του προβλήματος της βιοποικιλότητας μετά την εισαγωγή, σε μαζική παραγωγική-εμπορική κλίμακα, των ΓΤΟ. Δεν ακούσθηκε λέξη για την Κοινή Αγροτική Πολιτική, τους στόχους των συνεχών μεταρρυθμίσεων της, μετά το 1992, όταν η αγροτική ανάπτυξη ενσωματώνει σε έναίιο θεσμικό σχήμα στόχους φιλο-περιβαλλοντικούς, δίνει έμφαση στην πολυλειτουργικότητα της υπαίθρου, έπιχειρεί να ανασύρει τις «Λιγότερο Εύνοημένες Περιοχές» από την εγκατάλειψη τους, προκρίνει την ποιότητα των επώνυμων προϊόντων και τη ανάδειξη της ταυτότητας των αγροτικών τοπιών της Ευρώπης. Πώς όλα αυτά συνδέονται ή δεν συνδέονται με τη βιοτεχνολογική πρόκληση και τις προτεραιότητες τους; Αλλά, μόνο έτσι, ή συζήτηση θα αποκτούσε ενδιαφέρον για όσους ενδιαφέρονται πραγματικά για την ανάπτυξη της υπαίθρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Διότι, όπως αναφέρουν δύο από τους έγκυρότερους αναλυτές του νεωτερικού αγροτο-βιομηχανικού συμπλέγματος:

«οί ίδιες διαδικασίες (α.σ. έννοει της νέας βιοτεχνολογίας) μπορούν να ιδωθούν από διαμετρικώς αντίθετες γωνίες: ως ή αναστροφή ή επαναπροσανατολισμός του εγκατεστημένου βιομηχανικού μοντέλου υπέρ μιας περισσότερο βιώσιμης, περιβαλλοντικά-φιλικής ανάπτυξης ή σαν μια περαιτέρω επέκταση του κυρίαρχου βιομηχανικού παραδείγματος ώστε να ενσωματώσει τη μηχανική των ζώντων οργανισμών».²²

Από την άλλη μεριά, σε ένα ακροατήριο αποτελού-

μενο κυρίως από κατοίκους του αθηναϊκού κέντρου, ένδεχομένως δεν θα πολυενδιέφερε ότι, με τη νέα βιοτεχνολογία,

«ο άγρότης αποστερείται του πανάρχαιου δικαιώματος να σπέρνει τό χωράφι του με τη δική του συγκομιδή, με κίνδυνο αποσταθεροποίησης των άγροτών των αναπτυσσομένων χωρών» ή ότι «τό γονίδιο «έξολοθρευτής» θά έπιταχύνει τη διαδικασία της κάθεται ενσωμάτωσης θέτοντας τούς άγρότες υπό τόν έλεγχο του διατροφικού συμπλέγματος, από τούς σπόρους στο καλλιεργούμενο φυτό. Έτσι οί άγρότες θά βρίσκονται άσφρικτικά πιεσμένοι, από τη μία πλευρά από τις άγροχημικές βιομηχανίες πού τούς εφοδιάζουν με όλες τις εισροές, περιλαμβανομένων των σπόρων, και από την άλλη από τις μεγάλες εταιρείες διανομής πού έπιβάλλουν τις τιμές και θά μετατρέπονται όλο και περισσότερο σε άπλους εκτελεστές έμπορικων συνταγών» (N. Μπέοπουλος, ό.π.).

Όμως, αυτό σημαίνει ότι δεν θά έπρεπε να άπασχολήσει τούς όμιλητές; Δεν τούς άπασχόλησε. Αντίθετα δεν έμεινε όμιλητής να μην τονίσει πόσο ό Τρίτος Κόσμος θά ώφεληθεί από τη νέα βιοτεχνολογία... Βγήκα από την αίθουσα με έπιβεβαιωμένους τούς χειρότερους φόβους μου για την άπροκάλυπτη προπαγάνδα της «όργανωτικής άρχής» οικονομικών και επιστημονικών συμφερόντων υπέρ των ΓΤΟ. Ό άπτικός ήλιος έλαμπε, ή ζέστη έδιωξε την τεχνητή παγωμάρα του αίρ-κοντίσιον. Ανάσασα. Στο πρώτο περίπτερο πού συνάντησα κρεμόταν τό τελευταίο τεύχος της σκληρής αλλά έγκυρης νεοφιλελεύθερης έπιθεώρησης *The Economist*²³ (Μάιος 13-19, 2000). Τό μαύρο έξώφυλλο περιείχε ένα σχίσμα στο σχήμα της Άφρικής από τό όποιο προβάλλοταν ή φωτογραφία ενός όπλοφορούντος μαύρου άντάρτη και ό τίτλος με τονισμένα κίτρινα γράμματα έγραφε: «Η άπελπισμένη ήπειρος». Τό άγόρασα και ξεφύλισσα τό σχετικό πολυσέλιδο άφιέρωμα. Λεγόταν πολλά για τη διαφθορά και τούς πολέμους άλληλοεξόντωσης πού βυθίζουν την άφρικανική ήπειρο σε ένα εφιαλτικό σήμερα χωρίς αύριο. Δεν υπήρχε λέξη για τη «μεγάλη προσδοκία» της βιοτεχνολογίας στην όποια με τέτοιο ζήλο είχαν άποδυθεί οί καθηγητές του Forum. Αυτόματα μου ήρθε στο νού μία φράση του Χάρολντ Πίντερ την όποια όταν διάβασα μου φάνηκε υπερβολική: «ή δημοκρατία είναι μία λέξη πού άρχίζει να βρομάει». Νομίζω ότι εκείνο τό ήλιόλουστο μαγιάτικο μεσημέρι την κατάλαβα καλύτερα.

22. D.E. Goodman and J. Wilkinson «Patterns of research and innovation in the modern agri-food system» στο P. Lowe. T.K. Marsden και S. Whatmore (έκδ.) *Technological Change and the Rural Environment*, London: David Fulton, 1990.

23. Άφιέρωμα: «Hopeless Africa», περ. *The Economist*, 13-19.5.2000.

«Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΟΛΗ, ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΟΧΗΣ»¹

του Νίκου Παπαμίχου

Ἡ ἐξέλιξη τῶν σημαντικότερων ἀστικῶν κέντρων μετὰ τίς περιπέτειες τῆς ἐμφύλιας σύρραξης² σφραγίστηκε ἀπὸ τὴν ἀντιπαροχὴν σὲ τέτοιον βαθμὸ καὶ ἔκταση, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ὑπερβολὴ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς μεταπολεμικῆς πόλης ὡς «πόλη τῆς ἀντιπαροχῆς». Τὸν χαρακτηρισμὸν θὰ δικαιολογοῦσε καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντιπαροχὴ ὑπῆρξε ὁ ἀποκλειστικὸς σχεδὸν τρόπος παραγωγῆς τῆς ἀγοραίας κατοικίας –καὶ γενικότερα κτισμένου χώρου– σὲ μιά περίοδο πού τὰ ἀστικά κέντρα γνώριζαν ἐκρηκτικὴ πληθυσμιακὴ ἀνάπτυξη, ἐνῶ τὸ διαθέσιμον στόκ κατοικιῶν ἦταν τελείως ἀνεπαρκές, ποσοτικά ἀλλὰ καὶ ποιοτικά.

Ἀντιπαροχὴ: μιά ιδιότυπη ἀνταλλαγὴ

Οἱ συντεταγμένες τῆς μεταπολεμικῆς ἀστικῆς ἠθογραφίας (ἢ μήπως δράματος;) ἐν πολλοῖς διαμορφώθηκαν μέσα ἀπὸ τὴ λειτουργία αὐτῆς τῆς ιδιότυπης ἀνταλλαγῆς, πού ἐνσωμάτωσε ἀποτελεσματικά σὲ μιά παραγωγικὴ διαδικασίαν συγκυριακά ἀλλὰ καὶ σταθερότερα γνωρίσματα τῆς περιόδου: μικροϊδιοκτησία, στενότητα κεφαλαίων, χαμηλὴ τεχνολογία, ἀφθονία ἀνείδικετης ἐργασίας, θεσμικὸ πλαίσιο, συνθήκες ἀνασφάλειας. Τὸ σκηNIKὸ ὑπῆρξε τὸ ἄμεσο ὑλικὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς: τὸ διαμερίσμα, ὁ φωταγωγός, ὁ ἀκάλυπτος, ἡ ταράτσα, ὁ δρόμος. Κεντρικὲς φηγοῦρες καὶ κομπάρσοι τοῦ ἔργου, προέκυψαν μέσα ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐμπλοκὴ τους σ' αὐτὴ τὴ διαδικασίαν: ὁ ἐργολάβος, ὁ οἰκοπεδοῦχος, ὁ ἐνοικιαστής ἢ ἀγοραστής τῶν νεόδμητων διαμερισμάτων. Ὁ μικροκό-

μος τῆς καθημερινότητος, σχέσεις καὶ ρόλοι, δομήθηκαν σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους: ὁ θυρωρός, ὁ ἀπέναντι, ὁ ἀποπάνω καὶ ὁ διπλάνος (ἀλλὰ –προσοχὴ– ὄχι ὁ γείτονας). Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πῆραν τὴ συγκεκριμένη τους μορφή οἱ νέες κοινωνικὲς σχέσεις στό χώρο μιᾶς ρευστῆς κοινωνίας πού διαμόρφωνε τίς ἱεραρχίες τῆς καὶ τίς ἐσωτερικὲς τῆς ἐντάσεις: τὰ ρετιρέ καὶ τὰ ἡμιῦπόγεια, τὰ προνομιούχα διαμερίσματα καὶ τὰ τριάρια-εὐκαιρίες.

Ἡ ἀντιπαροχὴ λειτούργησε πράγματι ὡς «γενετική» διαδικασίαν τῆς νεοελληνικῆς πόλης καὶ προσφέρει κλειδιά γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης τοῦ δομημένου χώρου, τῶν χρήσεων καὶ τῆς κατάληψης τῆς πόλης, τῆς κοινωνικῆς γεωγραφίας, ἀκόμη καὶ τῆς αἰσθητικῆς τοῦ δημόσιου χώρου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐκτεταμένη καὶ μακρόχρονη ἐφαρμογὴ τῆς ἀντιπαροχῆς τὴν ἔχει κάνει τόσο οἰκείαν

καὶ τοῦ κράτους, ἐπηρεάσαν καθοριστικά τίς μετέπειτα ἐξελίξεις στό χώρο. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές σηματοδεύθηκαν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν ταυτόχρονη διάγκωση τῶν κέντρων. Τὸ λεγόμενον «οἰκιστικὸ πρόβλημα», πού ἀποτελέσεν ἀντικείμενον προβληματισμοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, συμπτωνῶναι αὐτὰ τὰ δύο φαινόμενα, τὸ μαρασμὸ τῆς περιφέρειας καὶ τίς συνθήκες στέγασης στίς μεγάλες πόλεις (ιδίως Ἀθήνα καὶ Θεσσαλονίκη).

1. Εἰσῆγηση στό ἐπιστημονικὸ συμπόσιο πού ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἐταιρίαν Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας στίς 10-12 Νοεμβρίου 2000.

2. Οἱ ἐκτεταμένες καταστροφές τῶν τεχνικῶν καὶ παραγωγικῶν ὑποδομῶν καθὼς καὶ μεγάλου μέρους τοῦ κτιριακοῦ ἀποθέματος κατὰ τὸν πόλεμον, καὶ οἱ ἐπιπτώσεις, ἰδιαιτέρως ἐν τῇ περιφέρειᾳ καὶ τῇ ἀγροτικῇ οἰκονομίᾳ, τῶν ἐμφυλιακῶν συγκρούσεων καὶ τῆς μετεμφυλιακῆς πολιτι-

ὥστε νά μοιάζει σάν τό αὐτονόητο μέσον εἴτε ἀξιοποίησης ἐνός ἀστικοῦ ἀκινήτου ἀπό τή μιά πλευρά, εἴτε ἀπόκτησης γῆς γιά τήν ἄσκηση κατασκευαστικῆς δραστηριότητας, ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ ἐξασφάλιση τοῦ ἀναγκαίου ἐδάφους γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐπιχειρηματικῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητας, πού ἐπιτυγχάνεται μέ τή συμφωνία ἐργολάβου-οἰκοπεδούχου, χωρίς τήν ἀπευθείας ἀγορά τοῦ οἰκοπέδου, συσκοτίζει τόν οικονομικό χαρακτήρα τῆς ἀντιπαροχῆς. Ὅσο, παρά τό ὅτι ἐμφανίζεται μέ τήν ἀρχαϊκή μορφή τοῦ ἀντιπραγματισμοῦ (ἀνταλλαγή οἰκοπέδου μέ κτισμένη ἐπιφάνεια), εἴτε ὡς ἐπιδίωση στόν ἀστικό χῶρο παραχρημένων μορφῶν ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐδάφους - κολιγιά- πρόκειται γιά μιά σχέση τῆς ὁποίας τό οικονομικό της περιεχόμενο ἀφορᾷ τή σχέση ἐδάφους-κεφαλαίου σέ μιά διαδικασία ἀξιοποίησής τους. Καί μ' αὐτή τήν ἔννοια μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιά σχέση ἀνταλλαγῆς ἀπολύτως συμβατή μέ τόν ἐπικρατοῦντα τρόπο παραγωγῆς. Αὐτό ἐξάλλου βεβαιώνει ἡ μακροβιότητα τῆς ἀντιπαροχῆς πού δέν ἔχει χάσει τό δυναμισμό της μέχρι σήμερα.

Ἡ ἐμφάνιση τῆς ἀντιπαροχῆς στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ὀφείλεται τόσο στίς γενικότερες οικονομικές συνθήκες τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου ὅσο καί εἰδικότερα στίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, πού εἶχαν ἤδη παγωθεῖ στό χῶρο τῆς πόλης, ἀπό τόν μεσοπόλεμο ἀκόμη, καί ἔμειναν ἀθικτες ἀπό τίς πολεμικές καί ἐμφύλιες συγκρούσεις. Οὐσιαστική προϋπόθεση ὑπῆρξε ἐπίσης ἡ ὀριζόντια ἰδιοκτησία -ἡ ἰδιοκτησία κατ' ὄρο-

φους-, ρύθμιση προπολεμική, χάρις στήν ὁποία τό δικαίωμα ἰδιοκτησίας ἀπελευθερώθηκε ἀπό τό συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ἐδάφους καί μετατράπηκε σέ ἰδεατό μερίδιο συνιδιοκτησίας. Στή συνέχεια, οἱ παράγοντες αὐτοί διαμόρφωσαν ἕνα περιβάλλον, πού εὐνόησε τή γενίκευση τῆς ἀντιπαροχῆς σέ ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο καί ἐπέτρεψε τήν τελική ἐπικράτησή της ἰδιαίτερα στήν ἀγορά ἀστικῆς κατοικίας. Μέ ἐλάχιστη τήν κρατική παραγωγή κατοικίας καί τήν αὐτοστέγαση (κυρίως αὐθαίρετη) στήν περιφέρεια τῶν πόλεων ὡς ἀνταγωνιστικό τομέα κάλυψης τῆς ζήτησης στέγης, ἡ ἀντιπαροχή ὑπῆρξε, τήν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ὁ ἀποκλειστικός σχεδόν τρόπος μαζικῆς παραγωγῆς κατοικίας.

Γιά νά καταλάβουμε τή συμβολή τῆς ἀντιπαροχῆς στήν κατασκευαστική βιομηχανία, δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τό ἀπλό γεγονός ὅτι ἡ παραγωγή κατοικιῶν καί γενικότερα κτισμένης ἐπιφάνειας γιά κάθε χρήση, διαφοροποιεῖται ἀπό τοῦς ἄλλους παραγωγικούς τομείς κατὰ τό ὅτι ἐκτός ἀπό κεφάλαια, ὑλικά, ἐργασία, τεχνολογία, χρειάζεται κατάλληλη γῆ, οἰκόπεδο. Δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι σέ κάθε χρονική στιγμή ὑπάρχουν τά ἀναγκαῖα κεφάλαια, ὅτι ἡ ἀστική γῆ εἶναι διαθέσιμη κλπ. Ἡ ἀντιπαροχή ὀφείλει τήν ἀποτελεσματικότητά της στό ὅτι, ἂν καί τά διαθέσιμα κεφάλαια ἦταν ἐξαιρετικά περιορισμένα καί ἡ κατοχή οἰκοπέδου ἦταν τό μόνο ἴσως ἀσφαλές περιουσιακό στοιχεῖο, λειτουργοῦσε ὡς καταλύτης καί ἐξασφάλισε τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος «κτισμένη ἐπιφάνεια», μέ τρόπο πού γρήγορα ἀνταποκρίθηκε πο-

σοτικά αλλά και γεωγραφικά στην αυξανόμενη ζήτηση.

Η αντιπαροχή υπήρξε πρωτίστως ένας πρόσφορος και αποδοτικός μηχανισμός εισαγωγής της γης στην κατασκευή, παρακάμπτοντας την ανυπαρξία αυτότελους αγορᾶς γης, ή όποια δέν ήταν δυνατό νά δημιουργηθεί σέ συνθήκες στενότητας κεφαλαίων, αποκλεισμού του τομέα κατασκευῆς ἀπό τό πιστωτικό σύστημα, καί ἀπουσίας διαθέσιμης ἀστικής γης. Τό ἀδιέξοδο ὑπερεκράστηκε μέ τή δυνατότητα πού παρείχετο στόν ἐργολάβο νά ἐξασφαλίσει τό ἀναγκαῖο οικόπεδο χωρίς τήν ἄμεση καταβολή του τιμήματος, ἀποφεύγοντας ἔτσι τή δέσμευση μεγάλου μέρους τοῦ διαθέσιμου κεφαλαίου του.³

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μέ τήν παραχώρηση τοῦ δικαιώματος ἀνοικοδόμησης στόν ἐργολάβο ἔναντι τῆς μελλοντικῆς ἀντιπαροχῆς ποσοστοῦ τῆς οἰκοδομῆς, ὁ οἰκοπεδοῦχος ἀξιοποιοῦσε τήν περιουσία του χωρίς νά τήν ρευστοποιεῖ. Ἔτσι, διατηρώντας πάντα τά δικαιώματά του κατά τή διάρκεια τῆς κατασκευῆς καί ἐξασφαλισμένος ἀπέναντι σέ ἐνδεχόμενη ἀποτυχία τῆς ἐπιχείρησης, ἀποκτοῦσε σύγχρονη στέγη καί ἀκίνητα πρὸς ἐκμετάλλευση. Συγχρόνως, διατηροῦσε καί μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς οἰκοδομῆς μέρος τῶν ἀρχικῶν ἰδιοκτησιακῶν δικαιωμάτων του, πράγμα πού τοῦ ἐξασφάλιζε ἀσφάλεια ἀλλά καί μελλοντικές προσόδους ἀπό τήν ἀλματώδη αὔξηση τῶν τιμῶν τῆς ἀστικής γης. Στό ἀσταθές καί ἀνασφαλές μεταπολεμικό περιβάλλον, ὁ «ἀντιπραγματισμός» τῆς ἀντιπαροχῆς λειτουργοῦσε ὡς ἐμπράγματη ἀσφάλεια πρὸς τόν οἰκοπεδοῦχο καί διευκόλυνε τή διοχέτευση τοῦ ἐδάφους στό κύκλωμα παραγωγῆς.

Ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ οἰκοπεδοῦχου σέ κτισμένη ἐπιφάνεια στάθηκε δυνατή χάρις συνθήκες ἐκμετάλλευσης τῆς ἀστικής γης. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ ἰσχύοντες ὅροι καί τό θεσμικό πλαίσιο δόμησης στίς πρῶτες μεταπολεμικές δεκαετίες ἐπέτρεπαν τήν κατασκευή ἐπιφάνειας, πού ἱκανοποιοῦσε τίς προσδοκίες τοῦ οἰκοπεδοῦχου καί ἄφηνε περιθώρια κερδοφορίας στίς ἐπιχειρήσεις. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἴδια τήν παραγωγή, αὐτή εὐνοήθηκε καί ἀπό τήν ἰσχύουσα –στήν ἀρχική περίοδο– νομοθεσία τῶν κατασκευῶν, οἱ λεπτομερειακές καί περιπτωσιολογικές διατάξεις τῆς ὁποίας (τοποθέτηση τοῦ κτίσματος στό οικόπεδο, περιοριστικά συστήματα δόμησης, προκαθορισμένα ὕψη, ὑποχρεωτικά διαγράμματα κάλυψης κλπ.) ὀδήγησαν τίς πολυάριθμες κατασκευαστικές ἐπιχειρήσεις στήν αὐθόρμητη (σταδιακά, καί μέσω τῆς αγορᾶς), τυποποίηση τοῦ προϊόντος-διαμέρισμα. Ἡ τυποποίηση αὐτή τῆς ἐμπορικῆς οἰκοδομῆς πῆρε τά χαρακτηριστικά μαζικῆς παραγωγῆς καί συνοδεύτηκε ἀπό μιά συνολικότερη ὁμογενοποίηση τῆς ζήτησης, μέ τήν κυριαρχία ὀρισμένων καταναλωτικῶν προτύπων στόν τομέα τῆς στέγης, ὅσον ἀφορᾶ τά κατασκευαστικά ἀλλά καί τά τυπολογικά χαρακτηριστικά καί τόν βασικό ἐξοπλισμό τῆς κατοικίας.

«Ἀναθέρμανοι τῆς οἰκονομίας διά τῆς οἰκοδομῆς»

Σ' αὐτό τό οἰκονομικό καί θεσμικό περιβάλλον, σέ συνδυασμό μέ τά χαρακτηριστικά τῆς ἰδιοκτησίας στόν ἀστικό χῶρο –μικρό μέγεθος καί μεγάλη κοινωνική διασπορά– ἡ κυριαρχία τῆς ἀντιπαροχῆς εἶχε πολλαπλές καί μακροχρόνιες συνέπειες:

Ὅσον ἀφορᾶ τήν παραγωγή, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι μέ τή διευκόλυνση τῆς ἐμφάνισης καί λειτουργίας πολλῶν μικρῶν οἰκοδομικῶν ἐπιχειρήσεων, δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γρήγορης ἀνάπτυξης τοῦ κατασκευαστικοῦ τομέα ὁ ὁποῖος ἀνταποκρίθηκε ἱκανοποιητικά στήν πιεστική ζήτηση στέγης, δημιούργησε μεγάλα περιθώρια ἀπασχόλησης γιά τήν πλεονάζουσα ἀνειδίκευτη ἐργασία καί ἀναθέρμανε τή χεμαζόμενη οἰκονομία (παρά τίς ἀμφισβητήσεις τοῦ παραγωγικοῦ χαρακτήρα τῆς οἰκοδομῆς). Δέν εἶναι ἐπίσης χωρίς σημασία ὅτι πολλές ἀπό τίς νεοεμφανισθεῖσες ἐπιχειρήσεις ἀπέκτησαν στή συνέχεια ὄργανωση, τεχνογνωσία καί ἀξιόλογα κεφάλαια καί διαμόρφωσαν τόν δυναμικό κατασκευαστικό κλάδο τῶν μετέπειτα δεκαετιῶν.

Ὅσον ἀφορᾶ τό δομημένο περιβάλλον, στήν κοινή συνείδηση –καί ὄχι μόνο– ἡ ἀντιπαροχή ἔχει ἐγγραφεῖ ὡς ἡ γενεσιουργός αἰτία τῶν προβλημάτων τῆς σημερινῆς πόλης: στενοί δρόμοι, συμπαγεῖς ὄγκοι, μεγάλες, ἀσφικτικές πολλές φορές, πυκνότητες, κακές κατασκευές, τυχαία συνύπαρξη ἀσύμβατων χρήσεων, προβληματική αἰσθητική, τραγικές ἐλλείψεις σέ κοινόχρηστους χώρους καί πράσινο. Ἄν προχωρήσουμε ὅμως τόν προβληματισμό μας θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἀντιπαροχή δέν λειτούργησε παρά ὡς ἕνας ἀποτελεσματικός τρόπος γιά τήν παραγωγή τῆς πόλης σέ δεδομένες οἰκονομικές συνθήκες καί μέ τούς δεδομένους θεσμικούς καί οἰκονομικούς ὅρους (κατάσταση ἰδιοκτησιῶν, σχέδια πόλεων, ὅροι δόμησης, ἀπουσία ἐλέγχων καί ρυθμίσεων κλπ), ὅροι στοὺς ὁποίους πρέπει νά ἀναζητηθοῦν οἱ λόγοι τῆς σημερινῆς κακοδαιμονίας τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος.

Στήν ἀντιπαροχή θά μπορούσε νά χρεωθεί τό ὅτι διευκόλυνε τή διάχυση τοῦ κοινωνικοῦ πλεονάσματος, μέσω τῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀστικῆς γαιοπροσόδου σέ μεγάλο ἀριθμό οἰκοπεδοῦχων, στερώντας τό κράτος ἀπό ἀναγκαίους πόρους γιά ἐπενδύσεις στόν ἀστικό χῶρο. Ἀλλά καί αὐτό θά μπορούσε νά ἀντιμετωπιστεῖ μέ κατάλληλη φορολόγηση τῶν προσόδων, πράγμα πού ἐπανειλημμένα ἐπιχειρήθηκε χωρίς ἀποτέλεσμα.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, αὐτό τό προϊόν τῆς ἀντιπαροχῆς, ἡ ἑλληνική πόλη, διαθέτει ὡστόσο καί ὀρισμέ-

3. Ἔχουμε δηλαδή ἕναν ἄδηλο δανεισμό πρὸς τόν ἐργολάβο καί μέ βάση αὐτή τήν ἐρμηνεία θά πρέπει νά ἀξιολογηθεῖ καί τό οἰκονομικό ἀποτέλεσμα τῆς συμφωνίας ἀνάμεσα στόν ἐπιχειρηματία καί τόν οἰκοπεδοῦχο (καί κατ' ἐπέκταση ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τή γαιοκτησία).

να θετικά χαρακτηριστικά που δέν είναι καθόλου άμελητά. Ως αποτέλεσμα δεσμευτικών πολεοδομικών κανονισμών, στις κεντρικές περιοχές των πόλεων τά κτίρια συγκροτούν συμπαγή οικοδομικά τετράγωνα, με συνεχή και ισούψη μέτωπα και ομοιόμορφη οργάνωση όγκων. Έτσι δημιουργείται ένας αστικός ιστός φτωχός σε ποικιλία, αλλά συνεκτικός και με ευδιάκριτα τά δομικά στοιχεία του. Οι άπλοποιημένες όψεις των πολυκατοικιών και η άπουσία εξατομικευμένων χαρακτηριστικών, ή κατασκευαστική και έκφραστική λιτότητα, καθώς και ο έκδηλος λειτουργισμός και ο άνεπιτήδευτος όρθολογισμός διαμορφώνουν σε πολλές περιπτώσεις ένα όρισμένο στυλ, ένα ιδιαίτερο ύφος και, γιατί όχι, τελικά δημιουργούν μιάν όρισμένη αισθητική ποιότητα. Στο λειτουργικό επίπεδο, ο τύπος αυτού του κτιρίου εξασφαλίζει ευελιξία, που επιτρέπει, μαζί με την ευεργετική παρουσία της κατοικίας στα κέντρα των πόλεων, τή ζωγόνα ανάμειξη δραστηριοτήτων. Χωρίς αποκλεισμούς, αλλά με εύλογη εξειδίκευση, οι στάθμες χρησιμοποιούνται για τίς πιό διαφορετικές λειτουργίες: εμπόριο στά ισόγεια, κατοικίες, επαγγελματική στέγη και υπηρεσίες στους όρόφους, μεταποίηση, ακόμα και άναψυχή, στά υπόγεια. Τά χαρακτηριστικά αυτά της πολυκατοικίας, σε συνδυασμό με τίς μεγάλες πυκνότητες και τόν τρόπο παραγωγής της, απέτρεψαν τή εμφάνιση στή νεοελληνική πόλη άρνητικών φαινομένων, όπως ή μονολειτουργικότητα των κέντρων, ο άυστηρός διαχωρισμός των κοινωνικών ομάδων στον αστικό χώρο κ.ά.

Οι νέες ζητήσεις

Έχουμε μπει σε περίοδο κατά τήν όποία οι πόλεις θά ύποστούν μεγάλες αλλαγές. Οι πιέσεις προέρχονται τόσο από έξωγενείς παράγοντες —βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αστικών κέντρων σε διεθνές πλαίσιο— όσο και από μετασχηματισμούς στο έσωτερικό των πόλεων

—άναχωροθετήσεις δραστηριοτήτων, άναδιάρθρωση της παραγωγικής δομής, μεταβολές στήν κοινωνική γεωγραφία, είσοδή μεταναστών, δημιουργία θυλάκων άποκλεισμού, περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων, εμφάνιση πολυπολιτιστικών φαινομένων, κ.ά— που κάνουν άνεπαρκείς τούς συνήθεις χειρισμούς των αστικών προβλημάτων και άνατρέπουν τίς μέχρι τώρα άκολουθούμενες πρακτικές αστικής άνάπτυξης.

Οι πόλεις μας, και ιδιαίτερα τά κέντρα τους, θά άπαιτήσουν σοβαρές επεμβάσεις άνανέωσης και εμπλουτισμού των ύποδομών τους, βελτίωση της λειτουργικής τους ικανότητας, μεγέθυνση της χωρητικότητάς τους, άναβάθμιση της αισθητικής τους, και παράλληλα μέριμνα για τήν βιωσιμότητα του αστικού οικοσυστήματος τόσο σε σχέση με τήν περιβαλλοντική ίσορροπία όσο και σε σχέση με τή διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Ο κτιριακός όγκος που κατασκευάστηκε τήν είκοσαετία στήν όποία άναφερόμαστε, εμφανίζεται έξαιρετικά εύάλωτος στις πιέσεις νέων ανταγωνιστικότερων χρήσεων με άποδοτικότερες εκμεταλλεύσεις. Και μόνο τό γεγονός της ηλικιακής γήρανσης αλλά και της τεχνολογικής άπαξίωσης των κτισμάτων καθώς και ή —έκτός έποχής— μορφολογική «μικροαστική» έκφραση είναι άρκετά για νά τά εισαγάγουν μαζικά και βίαια στό νέο κύκλο άξιοποίησης του αστικού έδάφους.

Η διαδικασία της αστικής άνανέωσης μέσω της άγοράς προϋποθέτει τήν άνάπτυξη ενός κατασκευαστικού τομέα, που για νά παράγει σε συνθήκες ίσορροπίας πρέπει παράλληλα νά λειτουργεί μιá αυτόνομη άγορά γής. Ατή είναι μιá δύσκολα ύλοποιήσιμη συνθήκη, καθώς ή ιδιοκτησία των αστικών άκινήτων, ιδιαίτερα στά τμήματα των πόλεων με τό παλιότερο κτιριακό άπόθεμα, έχει κατακερματιστεί μέσω της όριζόντιας ιδιοκτησίας. Έτσι, ο μηχανισμός της αντιπαροχής, ενώ σάρωσε ό,τι βρήκε μπροστά του κατασκευάζοντας τή σύγχρονη πόλη, «κλείδωσε» τήν πόλη που δημιούργησε, άκυρώνοντας τή όμαλή διαδικασία άνανέωσής της.

Η ΤΑΞΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ

της Γεωργίας Πετράκη

ΤΗ Δυσκολία νά μιλήσεις σήμερα για τις κοινωνικές τάξεις¹

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τη δεκαετία του 1970, η συζήτηση στις ευρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, θά περιστραφεί γύρω από τό θέμα τών κοινωνικών ανισοτήτων. Μέ την άνοδο τής ανεργίας και τής φτώχειας ή συζήτηση μετατοπίσθηκε στά ζητήματα τού κοινωνικού αποκλεισμού, όρος πού χρησιμοποιείται εϊρύτερα, και από τήν κοινωνική επιστήμη, για νά προσδιοριστεί τό σημερινό κοινωνικό πρόβλημα. Η εξέλιξη αυτή άποκρύπτει διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης και άναπαράστασης τής κοινωνίας.² Η προβληματική τών κοινωνικών ανισοτήτων άναφέρεται σ' ένα κάθετα ιεραρχημένο σύνολο, δομημένο από τόν κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό τής εργασίας, ό όποιος άναγνωρίζεται ως ή ένοποιητική κοινωνική διαδικασία. Η προβληματική τού κοινωνικού αποκλεισμού άναπαριστά τήν κοινωνία ως όριζόντια διάταξη κατηγοριών, προβλημάτων και αντίστοιχων ομάδων πού συνιστούν έναν κατακερματισμένο κοινωνικό ιστό τού όποιου τά προβληματικά στοιχεία δέν συναρθρώνονται. Άλλωστε, ό ίδιος ό όρισμός τού κοινωνικού αποκλεισμού άφορά μία περιπτωσιολογία ομάδων τών όποιων ή σχέση μέ τή συνολική κοινωνική δομή μένει άπροσδιόριστη αλλά και μή άναζητήσιμη. Στην πρώτη περίπτωση ή κοινωνική δομή θεωρείται ότι παράγει και περικλείει άνταγωνισμούς, άνεξάρτητα από τόν τρόπο πού τούς όρίζει, ενώ στή δεύτερη περίπτωση θεωρείται ότι άποτελεί ένα συναινετικό, συγκλίνον άθροισμα πού διαταράσσεται από κάποιες άκραίες καταστάσεις.

Η μετατόπιση αυτή στόν τρόπο άνάλυσης τού κοινωνικού προβλήματος σηματοδοτεί τήν έγκατάλειψη μιās ταξικής άνάλυσης τού κοινωνικού κόσμου στόν κρίσιμο τομέα τής κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή τής

άνάλυσης πάνω στήν όποία βασίσθηκε σ' ένα μεγάλο βαθμό τό κράτος πρόνοιας τών δυτικών κοινωνιών.

Άντίστοιχες μετατοπίσεις στόν τρόπο άνάλυσης και θεωρητικοποίησης τού κοινωνικού προβλήματος παρατηρούνται γενικότερα στήν κοινωνική θεωρία: Σέ αντίθεση μέ αυτό πού συνέβαινε στις δεκαετίες '60-'70, τις τελευταίες δεκαετίες άπουσιάζουν θεωρίες για τή δομή τής κοινωνίας σέ τάξεις, στρώματα, κοινωνικές κατηγορίες, ενώ οι άντιλήψεις τής στρωματοποίησης πού κυριαρχούν χρησιμοποιούν τις άναλύσεις τής κοινωνικής ιεράρχησης μέ όρους εισοδήματος-κληρονομιάς-έπαγγέλματος και μόρφωσης.³ Παράλληλα στή μεταμοντέρνα θεωρία τείνει νά έγκαταλειφθεί ή κοινωνικο-οικονομική αιτιότητα ως εξηγητική μέθοδος, άφου καθετί άντιμετωπίζεται ως «πολιτισμική κατασκευή» ενώ τό υλικό υπόστρωμα τής κοινωνίας ως πραγματικότητα πού δομεί τις κοινωνικές πρακτικές άντικαθίσταται από «τίς ιδεολογικές και συμβολικές νοηματοδοτήσεις στόν τρόπο πού τά ύποκείμενα έρμηνεύουν τήν πραγματικότητα και συγκροτούν τήν ταυτότητά τους».⁴

Πώς μπορούν νά κατανοηθούν όλα αυτά; Σημαίνουν

1. Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε σέ μία πρώτη μορφή στά Σεμινάρια τής Έρμούπολης 1998, στόν κύκλο «Τέλος τής Έργασίας» και Άλλαγές στό Έργασιακό Πρότυπο».

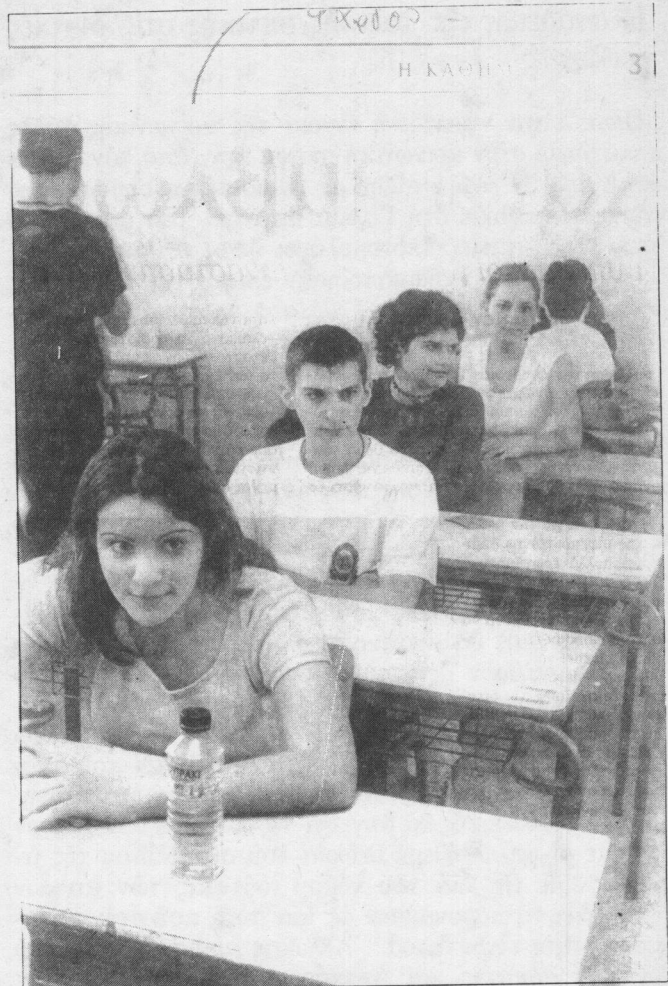
2. Πετράκη Γεωργία, «Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες “άναγνώσεις” τού κοινωνικού προβλήματος», στό Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, 6ο Έπιστημονικό συνέδριο ιδρύματος Σάκη Καράγεωργα, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 27-30 Νοεμβρίου 1996, Άθήνα 1998.

3. Claus Offe, *Κοινωνία τής εργασίας*, εκδ. Νήσος, Άθήνα 1993.

4. Άβδελά Έφη, «Η κοινωνική τάξη στή σύγχρονη βιβλιογραφία», *Τά Ιστορικά*, 22, 1995, σ. 173-204.

Άραγε, οι κοινωνίες μας και οι κοινωνικές σχέσεις δεν προσδιορίζονται πλέον από την κοινωνικο-οικονομική τους δομή; Ότι οι κοινωνίες μας δεν έχουν πλέον μία θεμελιώδη-δομοῦσα αρχή, αλλά αποτελούν μία συνάθροιση καταστάσεων; Ότι οι κοινωνίες μας δεν χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων; Κατά τη γνώμη μου, τό θέμα δεν βρίσκεται στην απάντηση που δίνουμε σ' αυτά καθ' εαυτά τά ερωτήματα αλλά στο να κατανοήσουμε μέσα από ποιές διαδικασίες παράγονται και τίθενται τά ερωτήματα αυτά στις συγκεκριμένες κοινωνίες και μέ ποιό τρόπο κάποιες απαντήσεις νομιμοποιούνται ως ὀρθόδοξες ἢ ἑτερόδοξες στην ἐπιστημονική κοινότητα ἀλλά και στην κοινωνική διαμάχη. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρέπει να κατανοήσουμε τήν ιδιάζουσα λογική που εἶναι τό πεδίο μᾶς συνεχούς πάλης γιά τόν ὀρισμό τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας.⁵

Οἱ διαιρέσεις, οἱ ταξινομήσεις τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου ἀποτελοῦν ἀντικείμενα διαπραγμάτευσης, ἀντικείμενα διαμάχης τῶν κοινωνικών δυνάμεων που τόν ἀποτελοῦν ἐπειδή, ἀκριβῶς, ὑπακούουν σέ πρακτικές λειτουργίες που εἶναι προσανατολισμένες στην παραγωγή κοινωνικών ἀποτελεσμάτων. Ἐπιπλέον οἱ ἀναπαραστάσεις που ἔχουμε γιά τήν πραγματικότητα συμβάλλουν στην παραγωγή τῆς ἴδιας τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ἐνῶ οἱ κατηγορίες θεσμοθετοῦν τήν πραγματικότητα, τήν κάνουν νά ὑπάρχει μέσω τῆς ἀντικειμενικοποίησης που ἀσκει ὁ λόγος και ἔτσι ἐπηρεάζουν και μορφώνουν τίς ἀναπαραστάσεις μας γιά τόν κοινωνικό κόσμο. Γιά τόν λόγο αὐτό ἡ πάλη γιά τίς κοινωνικές ταξινομήσεις, ἡ πάλη γιά τή διατήρηση ἢ τήν ἀνατροπή τῶν ἀποδεκτῶν διαιρέσεων μεταξύ τῶν τάξεων, τή διατήρηση ἢ τόν μετασχηματισμό τῶν συστημάτων κατάταξης, διακύβευμα τῆς ἐσωτερικῆς πάλης μέσα στό ἐσωτερικό τῶν κοινωνικών ἐπιστημῶν, εἶναι μία καθοριστική διάσταση τῆς πάλης τῶν τάξεων στό πολιτικό πεδίο. Ἡ πάλη τῶν τάξεων νοεῖται στή συγκεκριμένη περίπτωση ὡς ἡ διαμάχη τῶν κοινωνικών ὑποκειμένων που διεκδικοῦν διαφορετικούς τρόπους ταξινομήσεως τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου και συγχρόνως διαθέτουν ἀνιση δυνατότητα στην ἐπιβολή τῶν νόμιμων κατηγοριοποιήσεων, παραστάσεων τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου. Ἡ ὅποια συζήτηση γιά τίς ἐπιστημονικές ἐννοιες τῆς «τάξης», τῆς «δομῆς» κλπ. ἐγγράφεται, λιγότερο ἢ περισσότερο ἄμεσα, σέ κυρίαρχους ἢ μή πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης, ἀποκρυσταλλωμένους στή συγκυρία, που προσπαθοῦν σέ δεδομένες συγκυρίες νά κάνουν νά ὑπάρξει ἢ νά φανεῖ ὡς ἀνύπαρκτο αὐτό που ὑπάρχει, μέ ἐπίδικο ἀντικείμενο τόν μετασχηματισμό ἢ τή διατήρηση τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου ὡς ἔχει. Οἱ ὑπό κυριαρχία κοινωνικές τάξεις, αὐτές που διεκδικοῦν μία ἄλλη θέση στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας και τῆς κατανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, ἐπεξεργάζονται διανοητικά ἐργαλεῖα προκειμένου νά κατανοήσουν και νά ἐρμηνεύσουν τόν κοινωνικο-οικο-

Φωτόβλαιο του ΤΕΙ/Θ στην ἀριστερά. Ἡ φωτογραφία ἀναφέρεται στήν ἐπιχειρηματική ἐπιχειρηματικότητα και τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἀναδοξίας. Ἡ φωτογραφία ἀναφέρεται στήν ἐπιχειρηματικότητα και τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἀναδοξίας.

νομικό σχηματισμό και τή θέση τους σ' αὐτόν, ἐνῶ συγχρόνως διαπραγματεύονται τήν ἀναγνώριση ἢ τήν ἀναδιατύπωση τῶν κοινωνικών ταυτοτήτων που ἀποκρύπτονται ἢ συσκοτίζονται ἀπό τίς νόμιμες διαιρέσεις τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου. Σήμερα ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μεξικῆς ὀπτικῆς στην ἀνάγνωση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας τῶν κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων—αὐτῶν τῶν ὁποίων οἱ κοινωνικές ἐμπειρίες και οἱ κοινωνικές ταυτότητες δέν ἀναγνωρίζονται στίς ἀποδεκτές διαιρέσεις τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου— νά νομιμοποιήσουν τό αἴτημα γιά τόν μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας και τήν ἀνακατανομή τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, νομιμοποιώντας συγχρόνως μία διαίρεση-ἀνάγνωση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχήματος που καθιστά διαυγέστερες τίς συνθήκες ἀσκήσεως και ἀναπαραγωγῆς τῆς κυριαρχίας.

5. Bourdieu Pierre, *Questions de sociologie*, Les editions de Minuit, Paris 1980, σ. 63-72.

Ἡ ἀνάδειξη τῆς ταξικῆς ὀπτικῆς στίς δυτικές κοινωνίες

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης ἐντάχθηκε στήν κοινωνική σκέψη πρὶν ἀπὸ τὸν Κάρολο Μάρξ. Ἡ λέξη «τάξη» μὲ τὴ μοντέρνα σημασία της χρησιμοποιήθηκε στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα ἐνῶ στὴ Μ. Βρετανία οἰκονομολογοὶ ὅπως ὁ Ρικάρτο καὶ ὁ Ἄνταμ Σμίθ χρησιμοποίησαν ἐπίσης τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης. Στὴν Γαλλία ὁ ὅρος «τάξη» περιέχεται στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια, πρὶν τὴν Ἐπανάσταση καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Κεναί (Quesnay), ὁ Τυργκό (Turgot) ἢ ὁ Νεκέρ (Necker).⁶ Σὲ διαφορετικό βαθμὸ οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ὀρίζουν τίς τάξεις σὲ σχέση μὲ τὸν ρόλο τους στὴν παραγωγή τοῦ πλούτου καὶ τῆς σχέσης τους μὲ τὴν ἰδιοκτησία. Τὸ θέμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι παρὸν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς θὰ διαφοροποιηθεῖ στὴ συνέχεια καὶ σταδιακὰ οἱ κοινωνικὲς ἀντιφάσεις τοῦ μοντέρνου κόσμου (ἐργασία-κεφάλαιο) θὰ μυστικοποιηθοῦν. Στὴ θέση τους θὰ χρησιμοποιηθοῦν ὀρισμοὶ μὲ ὄρους ἱεραρχίας, εἰσοδήματος, στρωμάτων, ἐξουσίας, γοήτρου, μόρφωσης, κοινωνικῆς κατάστασης κλπ. Ἐξαίρεση στό παραπάνω ἀποτελοῦν τὰ ρεύματα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ μαρξισμοῦ. Ἡ ἀστική τάξη ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐγκατέστησε τὴν ἐξουσία της θὰ ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τάξεων καὶ μὲ τὴ φιλελεύθερη θεωρία τοῦ συμβολαίου τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς διὰ τοῦ νόμου ἰσότητος τῶν ἀτόμων ἐπιδιώκει νὰ παρουσιάσει ὡς ἴσα αὐτὰ πού στὴν πραγματικότητα εἶναι ἄνισα.⁷ Ἄλλωστε ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ ὄροι ἀσκησης καὶ ἀναπαραγωγῆς τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης ἐπιβλήθηκαν, ἡ ἀστική τάξη σὲ ἀντίθεση μὲ τίς κυριαρχούμενες τάξεις δὲν ἔχει ἀνάγκη μιᾶς ταξικῆς θεωρίας γιὰ νὰ ὑπάρξει. Μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς τάξη ὀργανωμένη καὶ μάχιμη μὲ βάση μιὰ ἀκριβὴ πρόσληψη τοῦ συμφέροντός της χωρὶς νὰ τῆς χρειάζεται μιὰ θεωρία τῆς κοινωνικῆς της κατάστασης,⁸ χωρὶς τὴ λειτουργικὴ ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνίσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της τί τύπο κοινωνίας ἢ τί ἰδιαιτέρους θεσμοὺς ἐπιθυμεῖ.⁹ Ἀντίθετα, οἱ κυριαρχούμενες τάξεις ὀφείλουν νὰ παράξουν μιὰ θεωρία τῆς κοινωνικῆς τους κατάστασης καὶ τῆς ἐμπειρίας τους γιὰ νὰ ὑπάρξουν κοινωνικά, ὀφείλουν νὰ κατανοήσουν θεωρητικὰ μὲσω συστηματικῶν αἰτιακῶν θεωριῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, πῶς ἡ θεσμοθετημένη ἰσότητα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε μέλος τῆς κοινωνίας ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τίς ἴδιες ἐλευθερίες μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο, μετατρέπεται σὲ πραγματικὴ ἀνισότητα. Οἱ κυριαρχούμενες τάξεις μποροῦν νὰ σχηματίσουν τίς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ποῖο εἶναι συμφέρον τους, μόνο μέσα ἀπὸ περίπλοκες διαλογικὲς διαδικασίες προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσουν τίς δομικὲς ἀσάφειες στὴν πρόσληψη τοῦ συμφέροντός τους πού εἶναι ἐγγενεῖς στίς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τους. Ἀντιθέτως, τὸ

συμφέρον τῶν κυρίαρχων τάξεων εἶναι σταθερὰ ἐγκαθιδρυμένο καὶ δύσκολο νὰ παραβλεφθεῖ ἢ νὰ διαστρεβλωθεῖ.

Ὁ μαρξισμὸς, ὡς κοινωνικὴ θεωρία, προσέφερε ἐργαλεῖα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ καταπιεσμένες τάξεις μπόρεσαν νὰ ἀναπτύξουν μιὰ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς τους ἐκμετάλλευσης καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη νὰ διεκδικήσει τὴν ἀναγνώρισή της, ὡς τάξη. Ἡ μαρξικὴ θεωρία τῆς ἐκμετάλλευσης ἐπέτρεψε στό ἄμορφο πλῆθος τῶν καταπιεσμένων ἐργατῶν νὰ ὑπάρξουν κοινωνικά, ὡς τάξη, μέσω τῶν πολιτικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν τους ὀργανώσεων, νὰ διατυπώσουν μιὰ θετικὴ παράσταση τῆς ταυτότητάς τους καὶ τοῦ κοινωνικοῦ τους ρόλου καὶ νὰ οἰκοδομήσουν θεσμοὺς, κοινωνικὲς σχέσεις καὶ πολιτισμὸ πού ὑπονόμισαν ἢ ἔθεσαν σὲ ἀμφισβήτηση τίς κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις μὲ τίς ὁποῖες εἶναι ὀργανωμένη ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ ὀργανωμένη, ἔτσι, ἐργατικὴ τάξη δὲν κατάφερε νὰ κάνει πραγματικότητα τὸ ἀρχικὸ ὄνειρο τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος, οὔτε νὰ ἀνατρέψει τίς δομὲς τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης. Κατάφερε ὅμως νὰ κάνει ὀρατὴ καὶ ὑπολογίσιμη τὴ δική της συλλογικὴ ταυτότητα, νὰ ἐπιβάλλει μιὰν ἀντίληψη τοῦ συμφέροντος πού ἀμφισβητοῦσε τίς φιλελεύθερες κατηγοριοποιήσεις καὶ καθιστοῦσε ὀρατὴ ἀλλὰ καὶ συγχρόνως προβληματικὴ τὴν ταξικότητα τῶν μοντέρνων κοινωνιῶν.

Ἡ πολιτικὴ στρατηγικὴ ἀντιμετώπισης τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος μὲ βάση τὸν νομιμοποιημένο ἔλεγχο τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, κληρονομία τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν τὰ κράτη πρόνοιας στίς εὐρωπαϊκὲς ἀλλὰ καὶ στίς ἄλλες προηγμένες καπιταλιστικὲς χώρες, πῆρε ὑπὸψη της –χωρὶς πάντα νὰ δηλώνεται ρητὰ– ἐκεῖνες τίς κοινωνικὲς διαιρέσεις καὶ κατηγοριοποιήσεις πού ἀναδείχθηκαν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ –οἰκονομικὴ, πολιτικὴ, πολιτισμικὴ, κοινωνικὴ, συμβολικὴ– τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ ἱστορικὴ διαδικασία μὲσω τῆς ὁποίας τὸ κράτος θὰ παρέμβει στὴν ἀγορὰ ἐργασίας γιὰ νὰ διαμορφώσει ταξικὸς συσχετισμοὺς εὐνοϊκότερους γιὰ τίς δυνάμεις τῆς ἐργασίας ἦταν ἀποτέλεσμα καὶ τῆς ἀνάδειξης ἀπὸ τίς δυνάμεις τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας τῆς δομικῆς ἀνισότητος ἐργασίας-κεφαλαίου. Ἄνισότητα πού

6. Desbrousses H., Pelouille B., *Petite histoire de classe*, Alternatives Economiques, 29, hors serie, *Les classes sociales font de la resistance*, 1996, σ. 14-16. Ἐπίσης Larry Portis, *Les Classes Sociales en France, un Debat inacheve* (1789-1989), les editions ouvrieres, Paris 1988.

7. Claus Offe, *Κοινωνία τῆς ἐργασίας*; ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1993.

8. Pincon M. Pincon-Clarlot Monique, «La grand bourgeoisie: Une classe mobilisée», *Alternatives Economiques* hors serie no 29 *Les classes sociales font de la resistance*, 1996, σ. 30-33.

9. Claus Offe, *Κοινωνία τῆς ἐργασίας*; ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1993, σ. 170-174.

συνιστά έγγενή πλέον ιδιότητα του οικονομικού συστήματος παρά και ενάντια στη διασφάλιση των «ατομικών ελευθεριών» πάνω στις οποίες θεμελιώνεται ή ατομική σύμβαση εργασίας. Τό μοντέλο κοινωνικής ένταξης της εξαρτημένης εργασίας, που οικοδομήθηκε σταδιακά, βασίστηκε στην αναγνώριση της ταξικότητας των μοντέρνων κοινωνιών και της ανάγκης έλεγχου της. Η κρατική παρέμβαση συμπυκνώνοντας μία όρισμένη ισορροπία στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας αποκρυστάλλωσε με τη σειρά της μία διαταξική κοινωνική συμμαχία ή οποία επέβαλε ως σαφή πολιτική στρατηγική την αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος μέσα από την υιοθέτηση κάποιων βαθμών ισότητας, στη βάση ενός κοινά αποδεκτού, μίνιμουμ επιπέδου διαβίωσης και ευημερίας. Η ανάγκη έλεγχου των ταξικών ανταγωνισμών αποτέλεσε έναν από τους θεμελιώδεις στόχους του όραματος που ο Α. Μάρσαλ διατύπωσε τό 1873 στο δοκίμιο του με τίτλο «Τό μέλλον των εργατικών τάξεων», ως τό αίτημα «κάθε άντρας (εργάτης) νά γίνει ένας κύριος».¹⁰

Βεβαίως, ή πολιτική στρατηγική του σχετικού έλεγχου της ταξικής ανισότητας έγινε κυρίαρχη πολιτική στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες της Δύσης κάτω από την επίδραση πολυδιάστατων διαδικασιών - πολιτικών-οικονομικών-φιλοσοφικών-έθνικων. Υιοθετήθηκε ως αποτέλεσμα πολιτικών διαδικασιών που αποτύπωναν και εξέφραζαν μία ευρύτερη ταξική συμμαχία πάνω σε θέματα τά οποία παρ' όλο που εξέφραζαν σε άνισους βαθμούς τις διάφορες ταξικές μερίδες θεωρήθηκαν ως οικουμενικής σημασίας για όλη την κοινωνία. Όμως ή ταξική αντίληψη του κοινωνικού κόσμου που διαπότισε και όργάνωσε τις δυτικές κοινωνίες, είναι άρρηκτα δεμένη με τη συγκρότηση της εργατικής τάξης ως τάξης που επέβαλε την αναγνώριση της ταυτότητάς της στο κοινωνικό πεδίο και κατέστησε έτσι τις κατηγορίες διαίρεσης του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού πολιτικό διακύβευμα. Συγχρόνως ή νομιμοποίηση της ταξικής αντίληψης του κοινωνικού κόσμου στις δυτικές κοινωνίες είναι εξ ίσου άρρηκτα δεμένη με την πολιτική βούληση έλεγχου των ταξικών ανταγωνισμών που αποκρυστάλλώθηκε σ' αυτές με τη μορφή συναινετικών κοινωνικών συμβολαίων.

Η εγκατάλειψη της ταξικής ανάλυσης

Η εγκατάλειψη ή καλύτερα ή περιθωριοποίηση της ταξικής όπτικής των κοινωνιών μας είναι, νομίζω, αποτέλεσμα, τουλάχιστον σ' ένα μεγάλο βαθμό, της ανατροπής των δύο προηγούμενων παραμέτρων. Δηλαδή της κρίσης ταυτότητας της εργατικής τάξης, της τάξης που έθεσε και νομιμοποίησε τό πρόβλημα των τάξεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες και της έντονης κάμψης της στρατηγικής έλεγχου των ταξικών ανισοτήτων, ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού.

α) Η κρίση ταυτότητας της εργατικής τάξης

Η κρίση της εργατικής τάξης είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο στο οποίο δέν μπορώ νά αναφερθώ παρά έπιγραμματικά και έπιλεκτικά. Θα έλεγα συνοπτικά ότι ή εργατική τάξη σήμερα αδυνατεί νά υπάρξει ως αυτόνομο πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο, αδυνατεί νά διατυπώσει μία έναλλακτική άναγνωση του κοινωνικού κόσμου, αδυνατεί νά καταστήσει όρατό και ύπολογίσιμο τό συμφέρον των κυριαρχούμενων τάξεων. Τά στοιχεία συνοχής που ξεχώριζαν τους εργατικούς πληθυσμούς έχουν σοβαρά ύπονομευτεί (τρόποι ζωής, συλλογικότητα, ένότητα κατοικίας-εργασίας) ενώ οι όργανώσεις της εργατικής τάξης -τά εργατικά κόμματα και οι συνδικαλιστικές ένώσεις- βρίσκονται και τά ίδια σε κρίση εκπροσώπησης, χάνουν την έπαφή τους και τη δημοτικότητά τους σε μεγάλα ποσοστά του εργατικού κόσμου. Η παραδοσιακή εργατική τάξη -άνθρακωρυγεία, χαλυβουργεία, σιδηρουργεία, ναυπηγεία- συρρικνώθηκε, ενώ ή νέα εργατική τάξη στις λεγόμενες μεταφορτικές βιομηχανίες είναι πολύ διαφορετική.¹¹

Όρισμένα από τά στοιχεία της κρίσης εκπροσώπησης και ταυτότητας της εργατικής τάξης στη σημερινή φάση προκύπτουν από την ίδια την αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και των αναγκών του. Δέν υπάρχουν πιά οι μεγάλες βιομηχανικές πόλεις, οι μεγάλες κυρίαρχες βιομηχανίες, οι τεράστιες βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Έχουμε μπει στη περίοδο της ευελιξίας, των νέων εργασιακών σχέσεων.¹² Ένα όλο και σημαντικότερο κομμάτι του εργατικού πληθυσμού έχει προσωρινή άπασχόληση και γίνεται άπροσπέλαστο στα συνδικάτα. Η διαδικασία ν' άποκτούν συλλογική μορφή τά έτερογενή συμφέροντα των εργαζομένων, προϋπόθεση συλλογικής δράσης, με τη διάβρωση της κανονικής εργασιακής σχέσης, χάνει έναν πόλο άναφο-

10. T.H. Marsall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Gutenberg, Άθήνα 1995, σ. 37, για τη Γαλλία μεταξύ άλλων J. Le Goff Jacques, *Du Silence à la Parole, Droit du Travail, Societe, Etat* (1830-1985), Calligrammes/La Digitale, 1985.

11. Hobsbawm Eric, *Η Έποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, εκδόσεις Θεμέλιο, Άθήνα 1997, σ. 386-410, επίσης Jean-Pierre Terrail, *Destins Ouvriers, La Fin d' une Classe?* P.U.F., Paris 1990.

12. «Ministere du Travail, de l'Emploi et de la Formation Professionnelle, l' Evolution des Formes d' Emploi, Actes du colloque de la revue Travail et Emploi», 3-4 nov. 1988, *La Documentation Francaise*, Paris 1989.

13. Castel Robert, *Les Metamorphoses de la Question Sociale, Une Chronique du Salarariat*, ed. Fayard, Paris 1995, Τουτζιαράκης Γ., *Η έλαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και ή κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας*, Έπιθ. Κouv. Έρευν., 76, 1990, σ. 174-200.

ρᾶς καὶ ἓνα μέσο τυποποίησης τῶν ὄρων ἐργασίας καὶ ἀμοιβῆς.¹³ Τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα κρίσης τῆς ταυτότητας τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ εἶναι σίγουρο ὅτι παραλείπω πολλά ἄλλα ὅπως οἱ πολιτικο-ιδεολογικὲς συνέπειες τῆς κατάρρευσης τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ κοινωνικὴ διάβρωση πού προκαλεῖ ἡ ἀνεργία κλπ. Τὰ παραπάνω δὲν ἔχουν ὡς συνέπεια τὴν ἐξαφάνιση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ τῶν ἐργατικῶν κινητοποιήσεων. Ὅμως σέ μιὰ γενικότερη κατάσταση ἀποσύνθεσης¹⁴ καὶ ἀπονομιμοποίησης τῶν θεσμικῶν μορφῶν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ τῆς ὀργανωμένης πάλης τῶν τάξεων, θά ἔλεγα, χρησιμοποιώντας τὰ λόγια τοῦ Μπαλιμπάρ, ὅτι προβάλλει ὡς ἀπειλὴ «ὄχι ἡ ὀλοσχερῆς ἐξάλειψη τῶν κοινωνικο-νομικῶν ἀγῶνων καὶ τῶν συμφερόντων πού μεταφράζονται, ἀλλὰ ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς τους κεντρικότητας, ἡ ἀπορρόφησή τους μέσα στό πλέγμα μιᾶς πολυμορφῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης πού παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι πανταχοῦ παρούσα, δέ συνοδεύεται ἀπὸ καμιά ἰεράρχηση, ἀπὸ καμιά ὀρατὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σέ δύο στρατόπεδα, καμιά διάσταση "σέ τελευταία ἀνάλυση" προσδιοριστικὴ καὶ τῆς συγκυρίας καὶ τῆς ἐξέλιξης».¹⁵

6. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν πολιτικῶν ἐλέγχου τοῦ ταξικῆ ἀνταγωνισμοῦ

Στά προηγούμενα ὑποστήριξα ὅτι οἱ μοντέρνες κοινωνίες ὀργανώθηκαν μέ βάση τὴν ἀναγνώριση τῆς ταξικότητάς τους καὶ τὴν ἀνάγκη ἐλέγχου της. Σήμερα στὴν πορεία πρὸς τὴν ἀποκαλούμενη μεταμοντέρνα κοινωνία οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ βρίσκονται σέ νέα ἔξαρση. Οἱ δυτικὲς κοινωνίες ἀπελευθερώνουν ἐκ νέου τὶς ταξικὲς ἀνισότητες καὶ ἐγκαταλείπουν λεκτικά καὶ θεσμικά τὴν πολιτικὴ κάποιων βαθμῶν ἰσότητας πού εἶχαν μέχρι πρότινος υἱοθετήσει.¹⁶ Ἡ σχετικὴ ἰσορροπία δύναμης κεφαλαίου-ἐργασίας ἔχει ἀνατραπεῖ, ἐνῶ συγχρόνως διατυπώνεται καὶ ἐπιχειρεῖται πολιτικά ἡ «ἀπελευθέρωση» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀπὸ τὴν «παραμορφωτικὴ» ἐπίδραση τῆς κρατικῆς παρέμβασης. Ἡ «ἀκαμψία» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας σέ ἀντιπαράθεση μέ τὴν «εὐελιξία» της εἶναι νοητὴ ὡς ἀποτέλεσμα τῶν νομικῶν προστατευτικῶν θεσμῶν πού καθιστοῦσαν σχετικὰ ἀνελαστικὴ τὴν προσφορὰ ἐργασίας στὶς ἀνάγκες τῆς ζήτησης: ρύθμιση ὥραριων ἀπασχόλησης, ἐξασφάλιση ἐγγυημένου κατώτερου μισθοῦ, ἐλεγχος ἀπολύσεων, ἀποζημιώσεις γιὰ ἀπολύσεις κλπ. Ἡ νομοθεσία αὐτὴ ρυθμίζει τοὺς ὄρους μίσθωσης τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας στὴ βάση μιᾶς σχετικῆς ἰσορροπίας μεταξὺ κεφαλαίου-ἐργασίας, ἐλέγχοντας ἔτσι τὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμό. Ἀντίθετα ἡ «ἐλαστικότητα» ἢ «εὐελιξία» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀπελευθερώνει τοὺς ὄρους τῆς ἀπασχόλησης ἀπὸ τὴ δημόσια κοινωνικὴ εὐθύνη καὶ μεταδίδει τὴ δικαιοδοσία ὀρισμοῦ τους ὄχι στό πεδίο τοῦ δημοσιο-πολιτικοῦ χώρου ἀλλὰ σ' αὐτό τοῦ ἰδιωτικοῦ-οικονομικοῦ πεδίου: ἡ ἀτομικὴ

σύμβαση ἐργασίας θά προσδιορίσει ὅσα πρὶν ἔθεωροῦντο ἐγγυημένα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Ἡ ἐπιδοκώμενη «εὐελιξία» τῆς ἐργασίας μεταθέτει στό κεφάλαιο τὴν ἐξουσία νά διαχειριστῆ τοὺς ὄρους τῆς ἀπασχόλησης ἀνάλογα μέ τὶς ἀνάγκες του, ἀπελευθερώνοντας τὸν κοινωνικὸ ἀνταγωνισμό. Ἡ «εὐελιξία» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀποκρυσταλλώνει ἓναν νέο συσχετισμὸ εἰς βάρος τῆς ἐργασίας ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἀνατροφοδοτεῖται: ὑποβάθμιση καὶ ἀνοικτὴ ἐπίθεση στὴν ἐμβέλεια τῆς συλλογικῆς διαπραγματεύσεως, ἀδυναμία συλλογικῆς διαπραγματεύσεως γιὰ τὰ μεγάλα κομμάτια τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού βρίσκονται πλέον σέ εὐέλκτες μορφές ἀπασχόλησης, ἀμφισβήτηση τῆς τυπικῆς ἀπασχόλησης πού ἀποτελοῦσε βάση σύγκλισης καὶ ὁμογενοποίησης τῶν ἐργασιακῶν κατηγοριῶν, πολλαπλασιασμός τῶν κομματιῶν τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού βρίσκεται σέ εὐέλκτες μορφές ἐργασίας ἐκτός νόμιμης προστασίας, συνδικαλιστικῆς ἐκπροσώπησης καὶ κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ἀνοικτὴ παραβίαση κεκτημένων καὶ ὄχι ἀκόμη ἀνοικτὰ ἀναθεωρημένων δικαιωμάτων, ὅπως π.χ. ὁ χρόνος ἐργασίας.

Ὅμως, παράλληλα μέ τὴν ἀποσταθεροποίηση τῶν νομικῶν θεσμικῶν συστημάτων πού ρυθμίζουν τοὺς ὄρους μίσθωσης τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας, βρίσκονται σέ κρίση, ἀμφισβήτηση καὶ περιστολὴ ὅλα τὰ κοινωνικά συστήματα ἐλέγχου τῆς ταξικῆς ἀνισότητας, δηλαδή αὐτὰ πού ἐξασφαλίζουν ἀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίες στὴ βάση τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, τὰ συστήματα πού ἐξασφαλίζουν στὴν πλειοψηφία τῶν πολιτῶν ἓνα ἐλάχιστο ἐπίπεδο διαβίωσης, πολιτισμοῦ καὶ κοινωνικῆς συμμετοχῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οικονομικὴ τους θέση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τιμὴ πού μπορεῖ νά ἀποσπᾶται στὴν ἀγορὰ ἢ ἐργασία τους. Βρίσκονται δηλαδή σέ κρίση, ἀμφισβήτηση καὶ περιστολὴ ἢ δημόσια ἐκπαίδευση, ἡ δημόσια υγεία, ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ἡ κοινωνικὴ κατοικία. Ἐτσι σέ μιὰ περίοδο πού τό σύστημα ἀπασχόλησης εἶναι ἀποσταθεροποιημένο καὶ μεγάλα κομμάτια τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀδυνατοῦν νά ἀποκτήσουν ἓνα ἀποδεκτὸ εἰσόδημα, ἡ ἐπιβίωση τοῦ σύγχρονου μισθωτοῦ νοικοκυριοῦ καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν του ὑπόκεινται ὅλο καὶ περισσότερο στὴν καθαρὴ ἀγοραστικὴ του ἰκανότητα.

Ἡ περιστολὴ τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κρίση τοῦ μοντέλου κοινωνικῆς ἐνταξης τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας πού οἰκοδόμησαν οἱ δυτικὲς κοινωνίες, μέσα ἀπὸ διεργασίες πού διήρκεσαν πάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες. Ἡ ἀπορρύθμιση τῶν κοινωνικῶν συστημάτων πού ἐνέτασαν τὸν μισθωτὸ πληθυσμὸ στὴν κοινωνία καὶ τῶν ὁποίων θεμέλιο ἦταν ἡ ἐργασία, ἔχει

14. Μπαλιμπάρ Ἐπιέν, Βαλλερστάιν Ἰμμανουέλ, *Φυλὴ, Ἔθνος, Τάξη*, ἐκδ. Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα 1991, σ. 235-275.

15. Ὁ.π., σ. 242.

16. Πετρόκη Γεωργία, ὀ.π.

προκαλέσει αυτό πού συνήθως ονομάζουμε κοινωνικό αποκλεισμό. Παρά τό γεγονός ότι ή έννοια αυτή χρησιμοποείται πλέον για νά όρίσει κάθε τύπο κοινωνικής προβληματικότητας, ή κύρια αναλυτική του άξια έγκειται στό ότι άποδίδει τήν άπώλεια του κοινωνικού δεσμού -άδυναμία κοινωνικά άποδεκτού βιοπορισμού, άπώλεια κοινωνικής συμμετοχής, διάβρωση τής κοινωνικής ταυτότητας, περιθωριοποίηση- σέ πληθυσμούς οι όποιοι τήν προηγούμενη περίοδο ήταν κοινωνικά ένταγμένοι.¹⁷ Στήν κατηγορία αυτή άνήκει όχι μόνο ή παραδοσιακή έργατική τάξη αλλά και κομμάτια τής λεγόμενης νέας μικροαστικής τάξης, δηλαδή ή μη χειρωνακτική έξαρτημένη έργασία, τής όποιος οι όροι κοινωνικής άναπαραγωγής έχουν έξίσου άποσταθεροποιηθεί. Φαίνεται πώς ή άναδιάθρωση τής οικονομίας τείνει νά διαμορφώσει ένα ταξικό τοπίο αισθητά διαφοροποιημένο από αυτό τής προηγούμενης περιόδου στό όποιο κυριαρχεί ή άποσταθεροποίηση και ή άπώλεια κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ισχύος τής μισθωτής έργασίας.

Ός αποτέλεσμα τών παραπάνω κοινωνικών μετασχηματισμών ό λόγος πού κυριαρχεί σήμερα για τήν κοινωνία είναι έξαιρετικά μυθευτικός, συσκοτιστικός και ή όρατότητα τών όποιων ταξικών άνταγωνισμών μεταμορφώνεται σέ άδιαφάνεια. Έγκαταλείπονται οι δομικές έννοιες και άναλυτικές κατηγορίες τής ταξικής ανάλυσης και επανανοθετούνται έννοιες όπως πλούσιοι-φτωχοί, περιθωριακοί, αποκλεισμένοι, έννοιες πού έχουν ήδη μιά ιστορία στήν κοινωνιολογική συζήτηση κυρίως κατά τήν πρώτη περίοδο του ιστορικού καπιταλισμού.¹⁸ Η έπιστροφή στίς έννοιες τής περιθωριακότητας και του αποκλεισμού είναι ένδεικτική τής όπισθοχώρησης τής όργάνωσης τών κυριαρχούμενων τάξεων, ενώ ταυτόχρονα ή μεγάλη καπιταλιστική τάξη, μονολότι άμφισβητεί τήν ύπαρξη τών τάξεων διεθνώς, συχυροποιείται ως τάξη. Παρατηρείται διεθνώς μιά συνεχής επέκταση τών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σέ σφαίρες πού μέχρι πρόσφατα ήταν προφυλαγμένες από τή λογική τών έμπορευματικών σχέσεων. Οι κοινωνίες μας, κοινωνίες «γενικευμένου καπιταλισμού»,¹⁹ διασχίζουν μιά νέα περίοδο καταμερισμού τής έργασίας κατά τήν όποία διευρύνεται και ένισχύεται ή βασιλεία του έμπορεύματος, ενός έμπορεύματος όλοένα και πιο σύνθετου, ενώ ταυτόχρονα επέκτείνεται, άν και μέ τρόπο θρυμματισμένο, ή μισθωτή έξαρτημένη έργασία. Και ενώ τό «τέλος τής έργασίας»²⁰ άκολούθησε κατά σειρά «τό τέλος τών τάξεων»,²¹ τό «τέλος τών ιδεολογιών», τό «τέλος τής ιστορίας»²² σήμερα στίς άρχές του 21ου αιώνα οι κυρίαρχες ιδέες για τήν κοινωνία και τους άνθρώπους μας εμφανίζονται, για άλλη μιά φορά, «τίς σχέσεις τους αναποδογυρισμένες, μέ τό κεφάλι κάτω, σάν μέσα σέ σκοτεινό θάλαμο».²³

Επίλογος

Ός επίλογο μπορούμε νά διατυπώσουμε συμπερασμα-

τικά όρισμένες κατευθύνσεις ανάλυσης.

1. Η ταξική ανάλυση τής κοινωνίας σήμερα στερεΐται νομιμότητας στό έπιστημονικό πεδίο, έπειδή έχει περιθωριοποιηθεί στό κοινωνικό πεδίο και αυτό συμβαίνει έπειδή οι κοινωνικές κατηγορίες πού έχουν συμφέρον νά τήν άναδείξουν, δηλαδή οι κυριαρχούμενες τάξεις, δέν άποτελούν αυτόνομα κοινωνικά και πολιτικά ύποκείμενα.

2. Η ταξική συγκρότηση και άρα ή κοινωνική νομιμοποίηση μιās κυριαρχούμενης τάξης έμπεριέχει διαδικασίες συνάρθρωσης του πολιτικού, του θεωρητικού και του κοινωνικού στοιχείου χωρίς νά είναι δυνατόν νά πούμε ποίο είναι τό άρχικό στοιχείο αυτής τής διαδικασίας.

3. Οι θεωρητικές έννοιες στήν κοινωνική έπιστήμη διαποτίζονται από τους κοινωνικούς και πολιτικούς άνταγωνισμούς ενώ, άντίστροφα, οι θεωρητικές έννοιες έπιστρέφουν στό κοινωνικό πεδίο για νά τό όργανώσουν και νά τό καταστήσουν όρατό και άναγνωρίσιμο. Μ' αυτή τήν έννοια ή κοινωνική έπιστήμη μπορεί «νά συμβάλλει στήν πολιτική όχι σάν ύπηρετρια»²⁴ αλλά ως διαμορφωτική δύναμη»: μέ τήν έπεξεργασία διανοητικών έργαλείων πού έρμηνεύουν τόν κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό και συμβάλλουν στήν υπέρβασή του.

4. Η ανάλυση του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού πού θά άναδείξει τίς παλιές και τίς νέες μορφές διαίρεσης τής κοινωνίας δέν άποτελεί ένα σϋδέτερο έπιστημονικό πρόβλημα αλλά ένα επίδικο άντικείμενο στό κοινωνικό και έπιστημονικό πεδίο πού έγκαλεί όλες τίς κοινωνικές δυνάμεις, παλιές και νέες, πού, έχοντας ένδιαφέρον ν' αλλάξουν τόν κόσμο, μπορούν νά παράξουν μιά άνάγνωσή του λιγότερο κρυπτική.

17. Paugam Serges s. la dir., *L' Exclusion, l' Etat des Savoirs*, ed. La decouverte, Paris 1996.

18. Robert Castel, «Les marginaux dans l' histoire», στό Paugam Serges s. la dir., *L' Exclusion, l' Etat des Savoirs*, ed. La decouverte, Paris 1996.

19. Michel Bead, «Η έποχή του γενικευμένου καπιταλισμού», *Maniere de voir/Le Monde Diplomatique*, ελληνική έκδοση, τχ. 10, 1996.

20. Jeremy Rifkin, *Τό Τέλος τής Έργασίας και τό Μέλλον της*, έκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1996.

21. Ralf Dahrendorf, *La classe ouvriere en erosion*, La decouverte, Paris 1978.

22. Φουκουγιάμα Φ., *Τό Τέλος τής Ιστορίας και ό Τελευταίος Άνθρωπος*, έκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1993.

23. Κάρολ Μάρξ, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, 1845, έλ. έκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994.

24. Λιάκος Άντώνης, «Η άλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στήν ιστορία του έργατικού κινήματος», *Μνήμων*, τομ. 11, 1987, σ. 247-254.

Η ΛΟΤΕ ΤΟΥ ΤΟΜΑΣ ΜΑΝ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΩΝΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ*

του Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

Γιά τον Λούκατς, ο Τόμας Μάν υπήρξε ο χαρακτηριστικότερος συγγραφέας του μοντερνισμού, ενώ για τον Αντόρνο ο Τόμας Μάν εξέφραζε έναν μοντερνισμό που είχε φτάσει στα όριά του. Το πρόβλημα ήταν εάν η ρεαλιστική απεικόνιση από μόνη της θα μπορούσε να εκθέσει τις διαλεκτικές αντινομίες της πραγματικότητας (θέση του Λούκατς) ή εάν αντιθέτως θα χρειαζόταν, όπως πίστευε ο Αντόρνο, η διαμεσολάβηση του έργου τέχνης με αντιρεαλιστικά στοιχεία άλλοτρίωσης της πραγματικότητας προκειμένου να εκτεθούν οι αντινομίες της. Το έργο του Τόμας Μάν εμφανίστηκε από τον Λούκατς ως τό υπόδειγμα γραφής που θα επιβεβαίωνε τις θέσεις του αλλά, κατά παράδοξο τρόπο, φαίνεται ότι ο ίδιος ο Τόμας Μάν προσχώρησε στο αντίθετο στρατόπεδο, καταδεικνύοντας τά όρια της ρεαλιστικής απεικόνισης του πραγματικού. Για να τό κάνει αυτό ανέτρεξε επανειλημμένα στο έργο του Γκαίτε, ως ένα αξεπέραστο όριο πέραν του οποίου και τό δικό του έργο δέν θά μπορούσε νά συγκροτηθεῖ.

Τό έργο του Γκαίτε θεωρήθηκε αξεπέραστο για τον μοντερνισμό ακριβώς επειδή περιέχει έναν εσωτερικό αναστοχασμό πάνω στις ίδιες του τις δεσμεύσεις και τις συμβατικότητες και μάλιστα φαίνεται νά ειρωνεύεται τις δεσμεύσεις και τις συμβατικότητες αυτές. Ήδη από τήν εποχή του Φρ. Σλέγκερ είχε επισημανθεῖ αυτό τό στοιχείο τής ειρωνείας στό *Βίλχελμ Μάιστερ* του

Γκαίτε. Σ' αὐτήν τήν παράδοση βρίσκεται καί ὁ Τόμας Μάν ὁ ὁποῖος κατανοεῖ τήν ειρωνεία ὡς μέσο πού σχετικοποιεῖ καί διαμεσολαβεῖ τό στοιχείο τοῦ βίου καί τό στοιχείο τοῦ πνεύματος. Τό έργο τοῦ Τόμας Μάν Φέλιξ Κρούλ φαίνεται νά εἶναι μιά παρωδία τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τοῦ Bildungsroman, ἀντικείμενο τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῶν ψυχικῶν δομῶν καί τῶν ἐρμηνευτικῶν δυνατοτήτων τῶν ἡρώων πρὸς κάποιας μορφῆς τελείωσι. Ἐνός τέτοιου εἴδους παρωδία μοιάζει νά εἶναι ἡ *Λότε στή Βαϊμάρη*. Τό έργο αὐτό ξενίζει ὡς ἓνα παράδοξο Bildungsroman ὅπου, ὡστόσο, κανενός ὁ χαρακτήρας δέν ἀλλάζει καί δέν ἐξελίσσεται. Θά μπορούσε ἀντίστοιχα νά χαρακτηριστεῖ ὡς μιά *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος* κατά τήν ὁποία οἱ μορφές τοῦ πνεύματος παραμένουν σταθερές. Ὑπάρχει, ὡστόσο, μιά ἐξέλιξη κατά τήν ἐκθεση τῶν μορφῶν τοῦ πνεύματος, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀνθρώπινες μορφές, ἀπό τίς ἀπλούστερες μορφές πρὸς τήν ἀνώτερη καί τήν τελειότερη πού εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἴδιου τοῦ Γκαίτε. Οἱ ἀπλούστερες μορφές δέν φαίνεται νά μαθαίνουν τίποτα, δέν διδάσκονται καί δέν ἀλλάζουν, ἀπλῶς ἡ ἐξέλιξη τῆς διήγησις τίς ἀφήνει πίσω τῆς στήν κατάσταση πού ἦταν καί συνεχίζει πρὸς συνθετότερες μορφές. "Ὅταν φτάνει στήν τελειότερη μορφή μᾶς ἐπιτρέπει νά εἶμαστε παρόντες καί νά παρακολουθοῦμε τόν ἴδιο τόν Γκαίτε τήν ὥρα πού ὁ ὑπηρέτης του τόν ξυρίζει καί τόν ντύνει, στίς πιό ἐνδόμυχες σκέψεις καί ἐξομολογήσεις του.

Τό έργο ὁμως δέν κλείνει μέ τήν ἐκθεση τῆς τελειότερης μορφῆς· ἡ μορφή αὐτή θά διαμεσολαβηθεῖ ἄλλη μιά φορά, στό ὄγδοο κεφάλαιο, μέσα ἀπό τίς ἀτελέστερες συνειδησιακές μορφές, στή σκηνή τοῦ συμπο-

* Ἐπίμετρο γιά τό μυθιστόρημα τοῦ Τόμας Μάν, ἡ *Λότε στή Βαϊμάρη*, τό ὁποῖο θά κυκλοφορήσει προσεχῶς ἀπό τίς ἐκδόσεις Ἐξάντας.

οίου, στό ὁποῖο ὁ Γκαίτε ἔχει καλέσει τήν Λότε, τόν γιό του καί τούς ἄλλους φίλους καί θαυμαστές του. Στήν πορεία τῆς διήγησης θά ὑπονομευθεῖ ὅμως καί ἡ κυρίαρχη ματιά τοῦ συγγραφέα, θέμα τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ Γκαίτε, καθώς καί ἡ ἀρχική δεβαιότητα τοῦ ἀναγνώστη ὅτι θά μπορούσε νά διεκδικήσει τήν αὐθεντική ἐρμηνεία ὅσων ξετυλίγονται μπροστά του.

Τό ἔργο ἀρχίζει καθώς φτάνει στή Βαϊμάρη ἡ Λότε, πού ὑπῆρξε ἡ νεαρή ἡρώιδα τοῦ ἔργου τοῦ Γκαίτε *Τά Πάθη τοῦ Νεαροῦ Βέρθερου*, ὠρμη πλέον γυναίκα, χήρα μέ τόν σκοπό, ὅπως λέει, νά ἐπισκεφθεῖ τήν ἀδερφή της, πού ζεῖ στήν πόλη αὐτή. Ἡ Λότε εἶναι ἱστορικό πρόσωπο, εἶναι ἡ Σαρλότε Κέστνερ γεννηθεῖσα Μπούφ πού ὑπῆρξε ἡ κοπελίτσα πού γνώρισε ὁ νέος Γκαίτε στό Βέτολαρ περικυκλωμένη ἀπό τά μικρά ἀδερφάκια της στά ὁποῖα μοίραζε φέτες ψωμί. Οἱ σκηνές αὐτές ἀπεικονίζονται πιστά στόν *Βέρθερο* τοῦ Γκαίτε. Ὁ νέος Γκαίτε ἐρωτεύθηκε τήν Λότε πού ἦταν, ὡστόσο ἀρραβωνιασμένη μέ ἕναν ἄλλο νέο ἄντρα, φίλο τοῦ Γκαίτε, τόν Κέστνερ. Μεταξύ τῶν τριῶν νέων ἀνθρώπων δημιουργήθηκε μιὰ ἔντονη φιλία, ὡστόσο ὁ

Γκαίτε σύντομα ἐγκατέλειψε τό περιβάλλον τοῦ Βέτολαρ, μή μπορώντας νά ἀντέξει τή σχέση ἀνεκπλήρωτου ἔρωτα πού τοῦ ἐπιβαλλόταν ἐκεῖ.

Στό τρίτο κεφάλαιο τῆς Λότε στή *Βαϊμάρη* τοῦ Τόμας Μάν ἡ Λότε περιγράφει τό περιβάλλον τοῦ Βέτολαρ καί μεταξύ ἄλλων ἀναφέρει τό νεαρό Γιερούζαλεμ. Καί αὐτός ἦταν ἱστορικό πρόσωπο, γιός γνωστοῦ θεολόγου ἀπό τό Μπράουνσβαϊγκ, φίλος τοῦ Κέστνερ καί τοῦ Γκαίτε στό Βέτολαρ, ὁ ὁποῖος αὐτοκτόνησε λόγω τῆς ἀγάπης του πρὸς μιὰ παντρεμένη γυναίκα πού δέν τοῦ τήν ἀνταπέδιδε. Τά παραπάνω στοιχεῖα, ἐρωτική ἔλξη πρὸς τήν Λότε καί αὐτοκτονία τοῦ Γιερούζαλεμ, συντίθενται ἀπό τόν Γκαίτε κατά τρόπο ὥστε νά δημιουργηθεῖ τό ἔργο του *Τά Πάθη τοῦ Νεαροῦ Βέρθερου*. Ὁ Κέστνερ καί ἡ Λότε παντρεύτηκαν στίς 14 Ἀπριλίου 1773 καί μάλιστα ὁ Γκαίτε τούς εἶχε στείλει τά δαχτυλίδια τοῦ γάμου. Σαράντα τρία χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ Κέστνερ, τό 1816, ἡ χήρα Λότε, 64 χρονῶν πλέον, ἐπισκέπτεται τήν Βαϊμάρη, καί δώδεκα χρόνια ἀργότερα πεθαίνει στό Ἀννόβερο.

Στό δεύτερο κεφάλαιο του μυθιστορήματος του Τόμας Μάν παρακολουθούμε την Λότε ξαπλωμένη στο κρεβάτι του πανδοχείου «Ο Έλεφας» στη Βαϊμάρη, να όνειροπολεί πάνω σε σκηνές της ζωής της, διώματα μεταξύ τριών. Άλλά θυμάται και διώματα μεταξύ δύο, όταν ο άντρας της έλειπε από την πόλη σε δουλειές και ο Γκαϊτε την επισκέφτηκε, της διάβασε παθητικές σκηνές από τον *Ossian* (Όσσιαν) και έπεσε στα πόδια της με κλάματα, αντάλλαξαν φιλά κ.λπ. Άλλά μάλλον όχι, αυτό είναι η έκδοχή του μυθιστορήματος του Γκαϊτε. Αυτό που στην πραγματικότητα έγινε ήταν ότι αντάλλαξαν μόνο ένα φιλή κάποια στιγμή που μάζευαν βατόμουρα. Αυτή μετά του είπε, «ντροπή θά τό πω στον Κέστνερ». Άποφάσισαν με τον Κέστνερ να τον περιορίσουν αλλά εκείνη του έστειλε, παρ' όλ' αυτά, ένα φιόγκο από τό φουστάνι της σε συμφωνία με τον Κέστνερ που τον είχε συγκινήσει όλη αυτή η ιστορία. Τελικά η Λότε παντρεύτηκε τον Κέστνερ, τον άνδρα που της ταίριαζε κοινωνικά, σκέφτεται στην όνειροπόλησή της.

Στό ένατο κεφάλαιο του μυθιστορήματος του Τόμας Μάν η χήρα επισκέπτρια της Βαϊμάρης όμολογεί στον Γκαϊτε ότι σκοπός της επίσκεψής της ήταν να δει τον ίδιο τον Γκαϊτε και ότι ο σκοπός που επικαλέστηκε, να επισκεφθεί την αδερφή της, δέν υπήρξε παρά μία «πρόφαση». Η ανάπτυξη της διήγησης στο μυθιστόρημα του Τόμας Μάν αποτελεί την άρση αυτής της πρόφασης με τη μορφή αναβολής της έκπληρωσής της. Ο σκοπός της να επισκεφθεί την αδερφή της διαρκώς αποτρέπεται από άλλεπάλληλες επισκέψεις προς την ίδια στο πανδοχείο όπου έχει καταλύσει. Επισκέπτες της είναι ο καμαριέρης του ξενοδοχείου, ο Μάγκερ, μετά η έκκεντρική άγγλίδα μισ Κάζλ, εν συνεχεία ο γραμματέας του Γκαϊτε, ο δρ. Ρήμερ, η νέα διανοούμενη Άντέλε Σόπενχουσερ, τέλος, ο γιός του Γκαϊτε, ο Άουγκουστ. Όλες αυτές οι μορφές είναι μορφές άντετραμμένης και έλλειπτικής συνείδησης σε σχέση με αυτήν στην όποια αναφέρονται και στην όποια κατά κάποιο τρόπο οδηγούν, αυτήν του αισθητικού ιδεώδους, της συνείδησης του Γκαϊτε. Όστόσο, η έκθεση των μορφών αυτών θά χρειαστεί έπιπλέον να αποδείξει ότι υπάρχει μία τέτοια τελειωμένη μορφή και ότι δέν είναι η ίδια άτελής και έλλιπής, γιατί σε μία τέτοια περίπτωση θά κατέρρεε η συνοχή της διήγησης και θά παρουσιάζονταν τά όρια της λογοτεχνίας νεωτερικού τύπου.

Η πρώτη έλλιπής μορφή που κατασκευάζει ο Τόμας Μάν είναι η μορφή του Μάγκερ, του υπαλλήλου του πανδοχείου στο όποιο κατέλυσαν η Λότε με την κόρη της. (Η θεώρηση από τη «σκοπία του υπηρέτη» είναι μία όπτική που άπαντά και στην *Φαινομενολογία του Πνεύματος* και στην *Φιλοσοφία του Δικαίου* του Χέγκελ). Ο Μάγκερ, μαθαίνοντας ότι έχει μπροστά του τό πρόσωπο που ένέπνευσε τον Γκαϊτε στον *Βέρθερο*, δέν μπορεί να κρύψει τη συγκίνησή του. Η γυναίκα που έχει μπροστά του έχει γίνει ήδη μυθιστόρημα. Εί-

να η Λότε του Βέρθερου που δέν άνήκει στον έαυτό της αλλά στη λογοτεχνία, στους άναγνώστες, στο γερμανικό κοινό, άκόμη και αν αυτό άποτελείται από υπαλλήλους πανδοχείων. Έχει τη θέση της ήδη σε κάθε αισθαντική ψυχή που άγαπάει τά γράμματα. Κατά διαλεκτικό τρόπο ο ένθουσιασμός του διανοούμενου πανδοχέα συναντιέται με τον τρόπο που η ίδια η Λότε έρμηνεύει την ύπαρξή της και τον ρόλο της στην ζωή. Δέν έχει τό δικαίωμα να κρατήσει τον έαυτό της για τον έαυτό της. Άνήκει στην άνθρωπότητα. Η ζωή της προϋποθέτει ένα μυθιστόρημα. Τό λογοτεχνικό πρότυπο τη δεσμεύει και δεσμεύει και τους άπογόνους της μέχρι τετάρτης γενεάς. Δέν δικαιούται να τσιγκουνεύεται με τον έαυτό της, πρέπει να τον θέτει στην διάθεση των φίλων της λογοτεχνίας. Η λογοτεχνία είναι μία άξία που κάθε υπηρέτης δικαιούται να την άπολαμβάνει και όποιος χρησίμευσε ως πρότυπο για τό λογοτεχνικό έργο υποχρεούται να προσφέρει άφιλοκερδώς ό,τι γνωρίζει για τον ίδιο τον έαυτό του σε όσους άναζητούν την κρυμμένη σχέση άνάμεσα στο πρότυπο που προέρχεται από τη ζωή και τό λογοτεχνικό άποτέλεσμα που είχε την άρχή του σε αυτό τό πρότυπο. Η ειρωνεία της ύποθεσεως είναι ότι αυτή η διαλεκτική μεταξύ Λότε και Μάγκερ λαμβάνει χώρα τελικά έρημη της λογοτεχνίας, δεδομένου ότι τόσο τό πρότυπο (Λότε) όσο και ο φορέας της πρόσληψης (Μάγκερ) έχουν έλλιπή πρόσβαση προς τό λογοτεχνικό και περιορισμένη συνείδηση του νοήματός του. Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου η Λότε γράφει στον γέρο τώρα Γκαϊτε, τον πασίγνωστο πλέον έθνικό ποιητή της Γερμανίας, κάνοντάς του γνωστό ότι ξαναδρίσκεται, μετά από 40 χρόνια, στην Βαϊμάρη και ζητώντας του να συναντηθούν.

Οι επισκέψεις προς την Λότε συνεχίζονται με την μίς Κάζλ, τη νεαρή Άγγλίδα που ενδιαφέρεται για γερμανική λογοτεχνία και φιλοσοφία. Είναι και αυτή μία φιγούρα της άτελους συνείδησης σε σχέση με τό πρότυπο της λογοτεχνίας που αντιπροσωπεύει ο Γκαϊτε. Η μίς Κάζλ έχει ένα μπλόκ όπου σκισάει διασημότητες, και μία διασημότητα είναι γι' αυτήν και η Λότε. Την Λότε κολακεύει τό ότι συμπεριλαμβάνεται στους μεγάλους του κόσμου που τά σκίτσα τους βρίσκουν τη θέση τους σ' αυτό τό μπλόκ, αν και έχει συνείδηση της γελοιότητας που συνδέεται μ' αυτόν τον τρόπο άπόδοσης τιμής στο πνεύμα, στίς έξέχουσες προσωπικότητες κ.λπ.

Και ο δρ. Ρήμερ, ο γραμματέας του Γκαϊτε, του όποιου η επίσκεψη ακολουθεί, ήρθε απ' ό,τι λέει σ' αυτήν για να άποδώσει τιμή σε μία γυναίκα συνδεδεμένη με την ιστορία του πνεύματος της πατρίδας και την «καλλιέργεια των ψυχών» των φίλων της λογοτεχνίας. Αυτοί οι φίλοι της λογοτεχνίας φαίνεται να είναι πολλοί στην Βαϊμάρη, δεδομένου ότι έξω από τό πανδοχείο έχει μαζευτεί πολύς κόσμος περιμένοντας να δει την Λότε να βγαίνει. Ο Ρήμερ και η Λότε ανταλλάσσουν τίς έμπειρίες και τίς άναμνήσεις τους από τον

μεγάλο δάσκαλο. Τί αισθάνεται απέναντί μου ο Γκαίτε, αναρωτιέται ο Ρήμερ, μήπως περιφρόνηση; Τώρα φάνηκε ότι ο Ρήμερ επισκέφθηκε τη Λότε για να μιλήσει για τα προβλήματα που συνδέονται με τον Γκαίτε. Και η Λότε έχει αντίστοιχα προβλήματα. Οι δύο εξαρτημένοι από τον Γκαίτε συναντήθηκαν για να μιλήσουν γι' αυτόν και για τη σχέση τους μαζί του. Ο Ρήμερ εγκατέλειψε το όνειρο της ακαδημαϊκής καριέρας για να μείνει στην Βαϊμάρη, ο Γκαίτε δέν τον βοήθησε να κάνει καριέρα, τον ήθελε εγωϊστικά κοντά του. Τό περιβάλλον του Γκαίτε επέβαλλε στον Ρήμερ να παντρευτεί μία όρανη κοπέλα, συνοδό της μακαρίτισσας της γυναίκας του Γκαίτε, που απ' ό,τι υποψιαζόμαστε ήταν ερωμένη του μεγάλου ποιητή· αλλά και η Λότε υπέφερε από τη σχέση της με τη μεγαλοφυΐα του Γκαίτε, από την αδιακρισία του που του επέτρεπε να μετατρέπει σε τέχνη όλες τις προσωπικές ιστορίες άλλων ανθρώπων, να τις αλλοιώνει και να τις οικειοποιείται ανταποδίδοντας με άχαριστεία την εμπιστοσύνη των άλλων.

Ο Ρήμερ αισθάνεται ότι ο Γκαίτε έχει μία ιδιότυπη ψυχρότητα όταν αντιμετωπίζει τους άλλους. Ο Γκαίτε συμπεριφέρεται σαν ο ίδιος να είναι τό όλο, όποτε δέν μπορεί να πάρει θέση υπέρ κανενός. Πάιρνει τη θέση του έαυτού του και η υπόθεση που διαφεντεύει δέν είναι τίποτ' άλλο παρά μία περιεκτική ειρωνεία. Έδω ο Ρήμερ έντοπίζει τό στοιχείο της ειρωνείας ως στοιχείο που διέπει τη συμπεριφορά του Γκαίτε, ενώ στη συζήτηση που ακολουθεί, μεταξύ Λότε και 'Αντέλε Σοπενχάουερ, η 'Αντέλε θά άρνηθει την ύπαρξη ενός τέτοιου "ρομαντικού" στοιχείου στό έργο του.

Στό επίπεδο που έχει φθάσει ο διάλογος μεταξύ Λότε και Ρήμερ έχει καταστεί κατανοητό στους συνομιλητές ότι στη ζωή και στό έργο του Γκαίτε οι άκραίες θέσεις έχουν σχετικοποιηθεί και ότι καλό και κακό, σοβαρό και ειρωνικό, ιδιοφυΐα και φύση, άλληλοδιαμεσολαβούνται και άλληλοαίρονται. Στην αντίθεση τους όξύνονται στό έπακρο και έξαφανίζονται. Ο Ρήμερ χρησιμοποιεί γι' αυτήν την κατάσταση της άρσης των αντίθετων όρων τη λέξη «άδιαφορία» (φιλοσοφικό όρο που προέρχεται από τον Σέλιγγ), αλλά και τους όρους ειρωνεία, μηδενισμό, καταστροφή του ένθουσιασμού. Η καταστροφική αυτή δραστηριότητα του Γκαίτε, της αισθητικής μεγαλοφυΐας, είναι κάτι που τρομάζει τον Ρήμερ, κάτι άλλόκοτο. Ωστόσο η μεγαλοφυΐα είναι σε θέση να μεταστρέφει διαρκώς την ειρωνεία σε εμπιστοσύνη, καλοσύνη, συμπάθεια, δηλ. σε κάποιο είδος ήθικότητας.

Αυτή η διαλεκτική άξιογένεση δέν είναι, ώστόσο, άρμονιστική, δέν αποκαθιστά σχέσεις εύδαιμονίας αλλά είναι άλλόκοτη, τρομάζει και ένοχλει. Υπονομεύει και περιφρονεί τις κοινά αποδεκτές κανονιστικές άξιες της έλευθερίας ή της αγάπης για την πατρίδα, άναζητάει τη «φύση», αλλά οι άξιες αυτές δέν είναι φύση, είναι άφαιρέσεις χωρίς ζωή.

Ένώ ο Γκαίτε φαίνεται να άναζητήσει τό στοιχείο

της ζωής πίσω από τις άφαιρέσεις, ο ίδιος έπαιξε με τη ζωή των άλλων ανθρώπων. Η εμπειρία της Λότε ήταν ότι ο Γκαίτε χρησιμοποίησε τη ζωή της για να την κάνει μυθιστόρημα. Την έκανε γνωστή σε χιλιάδες χείλη, ένα κομμάτι της σύγχρονης ιστορίας και έλεγε ότι ήθελε να βαπτίσει τά παιδιά της και ζητούσε να του στείλουν τις φιγοϋρες τους φτιαγμένες με την τέχνη της χαρτοκοπτικής του ψαλιδιού. Στην ουσία του άρκοϋσαν τά ψαλιδισμένα σκίτσα και δέν ζητούσε τά πραγματικά παιδιά. Η Λότε αισθάνεται ότι είναι η ίδια μαζί με τον Ρήμερ συνωμότες που συμμετέχουν στό ίδιο βασανιστήριο.

Η Λότε, τό μικρό κορίτσι, η άρραβωνιασμένη με τον Κέστνερ, κατάλαβε ότι ο Γκαίτε ήταν έρωτευμένος με την σχέση της με τον Κέστνερ και όχι με την ίδια. Έβαλε τό αυγό του, όπως κάνει ο κοϋκος, σε άλλων πουλιών φωλιά. Ήθελε τη σχέση χωρίς την ευθύνη και τη δέσμευση, την άνάμειξη στη σχέση, την άπόσπαση ενός φιλιού, την άποχώρηση. Ήταν ένα παράσιτο, δέβαια ένα θεϊκό παράσιτο, άφου και οι θεοί μπορούσαν να συμμετέχουν στη γήινη ευτυχία και να σχετίζονται με τις θνητές. Άφήνουν ώστόσο στους ανθρώπους την καθημερινή ζωή. Η Λότε αναρωτήθηκε μήπως η αγάπη του Γκαίτε, η αγάπη στη νύφη, δέν ήταν παρά αγάπη προς τό άπαγορευμένο. Στόν Γκαίτε άρκοϋσαν κάποια άναμνηστικά αντικείμενα, όπως οι φιόγκοι από τά φουστάνια και οι ψαλιδισμένες εικόνες. Η Λότε σκέπτεται: «Γιατί να του άρκοϋσαν, γιατί να μην με διεκδικήσει, γιατί να χρησιμοποιήσει τό εμπόδιο (άρραβώνα) για να μην μπορέσω να ανταποκριθώ; Αυτό που ήθελε δέν ήταν να άξιοποιήσει τον χρόνο για να συγκροτήσει μία σχέση αλλά να μεθοδεύσει την άπώλεια του χρόνου, ήθελε δηλαδή να χάσει τον καιρό του μαζί μου».

Ο Τόμας Μάν προσάθησε να δείξει την έσωτερική σχέση άνάμεσα στό βίο του Γκαίτε και τά μεγάλα πνευματικά ρεύματα της εποχής του, που είναι και η εποχή μας, τον διαφωτισμό, τον ρομαντισμό, τον έθνικισμό και την κριτική που μπορεί να άσκηθεί στά ρεύματα αυτά με τά μέσα της τέχνης. Η άνάδειξη των στοιχείων αυτών γίνεται άφ' ενός μέσω της κριτικής που άσκειται στόν Γκαίτε από τά πρόσωπα που τον περιτριγυρίζουν και άφ' έτέρου μέσω των τοποθετήσεων του ίδιου του Γκαίτε, άκόμα και των κρυφών συλλογισμών του, που ο Τόμας Μάν μάς έπιτρέπει να «γνωρίσουμε». Στό πρόσωπο της 'Αντέλε Σόπενχάουερ, που επισκέπτεται την Λότε στό πανδοχείο μετά τον δρ. Ρήμερ, ο Τόμας Μάν θά σκιασάρι μια εκπρόσωπο της νέας γερμανικής γενιάς, μάς διανόησης που διαβάει τους ρομαντικούς συγγραφείς και καλλιτέχνες, διαβάει τον Ούλαντ, τον Ε.Τ.Α. χϋϊόιάί και θαυμάζει τη ζωγραφική του Ντάβιντ Κάσπαρ Φρίντριχ (την όποία ο Γκαίτε μισούσε), αισθάνεται ότι παρακολουθεί τό ρυθμό μιας μοντέρνας ζωής που ξεπερνάει

τά πάντα, κάθε αθηνία, ακόμη και τον ίδιο τον Γκαίτε. Η Άντέλε είναι ιστορικό πρόσωπο, είναι αδερφή του Άρτουρ Σοπενχάουερ, του φιλοσόφου που έμελλε αργότερα να γίνει ευρύτερα γνωστός με την πεσμιστική του φιλοσοφία. Η Άντέλε δείχνει ανήσυχη για την τύχη της αγαπημένης της φίλης Ότίλιε φόν Πόγκβις που είναι αρραβωνιασμένη με τον γιό του Γκαίτε, τον Άουγκουστ. Η Ότίλιε, όπως την βλέπει η Άντέλε, εκφράζει μία νέα εθνικιστική γερμανική γενιά που διαφεντεύει τις γερμανικές αξίες απέναντι στη γαλλική παράταξη, τους φίλους του Ναπολέοντα. Ο Γκαίτε και κατ'αντανάκλαση ο γιός του Άουγκουστ είναι φιλοναπολεοντικός, πράγμα που ενοχλεί την εθνική γερμανική νεολαία ή όποια θαυμάζει ωστόσο τον μεγάλο της εθνικό ποιητή. Ο Γκαίτε του Τόμας Μάν δίνει αρχικά την εικόνα ότι αδιαφορούσε για τις πατριωτικές ιδέες και έλεγε ότι τα ιδεώδη κινδυνεύουν κάθε στιγμή να γίνουν καρικοτούρες του έαυτού τους. Τα εθνικιστικά ιδεώδη μπορούν να οδηγήσουν σε φρικαστικές πράξεις. Ο Γκαίτε οραματιζόταν μία ενωμένη Ευρώπη έστω και ως αποτέλεσμα των κατακτήσεων του Ναπολέοντα. Από τη σκοπιά της Άντέλε η εκτίμηση του Γκαίτε απέδειχθη λανθασμένη αφού τελικά ο Ναπολέοντας ήττηθηκε και τό δικιο βρέθηκε από την πλευρά των γερμανών εθνικιστών. Άλλά ο Τόμας Μάν κλείνει τό μάτι στον αναγνώστη και είναι σαν να του λέει ότι τελικά ο Γκαίτε, αυτός που προειδοποιούσε για τις φριχτές συνέπειες του εθνικισμού, είχε δίκιο.

Οι νεαρές Γερμανίδες έχουν ως ιδανικό τους τον ώραιο νέο άνδρα και πατριώτη που πληγώθηκε στον πόλεμο κατά του Ναπολέοντα και αυτές τώρα μπορούν να τον φροντίζουν, να βοηθήσουν να γίνει καλά. Η στάση του γέρου Γκαίτε να μην αφήσει τό γιό του να λάβει μέρος στην αντι-ναπολεόντεια εκστρατεία και να τον κρατήσει με διάφορες προφάσεις και χρησιμοποιώντας κάθε μέσο στη Βαϊμάρη, αυτός ο παντοδύναμος ύπουργός, κάνει τις νέες Γερμανίδες να αγανακτούν και να ξεοργίζονται. Ο γιός του Γκαίτε παρουσιάζεται στα μάτια τους ως άνθρωπος των διασκεδάσεων και του ποτού, ως ένα άτομο χωρίς ιδανικά που κάθε άλλο παρά είναι ο ένδεδειγμένος σύζυγος για την Ότίλιε. Όμως η Ότίλιε φαίνεται προορισμένη να συναντήσει σε αυτήν την ένωση, ίσως γιατί ξυπνάει μέσα της ένα «γυναικείο» αίσθημα που την ώθει στο να θυσιαστεί, να προσφέρει τή ζωή της στον Άουγκουστ προκειμένου να τον βοηθήσει να γίνει καλύτερος. Η ίσως έπαιξε ρόλο ο ίδιος ο γέρο Γκαίτε που ήθελε αυτόν τον γάμο της Ότίλιε με τον γιό του και που μίλησε μαζί της και την πίεσε να δεχθεί αυτήν την ένωση. Η Ότίλιε δέν θέλησε να αποκαλύψει τί διεμείφθη μεταξύ αυτής και του γέρου Γκαίτε κατά τή συνάντησή τους, εκτός από τό ότι ήταν πολύ γοητευτικός απέναντί της. Αντιλαμβανόμαστε ότι ο γέρο Γκαίτε θέλει τό γάμο της Ότίλιε με τον γιό του γιατί του άρέσει αυτό του ίδιου ή Ότίλιε, τό «προσωπάκι», όπως συ-

νήθιζε να λέει, και θέλει να τήν έχει διαρκώς κοντά του. Τά παραπάνω στηρίζονται σε ιστορικά δεδομένα. Ο γάμος της Ότίλιε φόν Πόγκβις με τον Άουγκουστ φόν Γκαίτε έγινε τό 1817. Μετά τό θάνατο του άνδρα της (28.10.1830, στή Ρώμη) ή Ότίλιε, ή τρυφερή του νύφη, έζησε κοντά στον γέρο Γκαίτε παρηγορώντας τον, ενώ τά έγγόνια του του έδιναν χαρά στα τελευταία του χρόνια.

Μέ μαστοριά ο Τόμας Μάν αναδεικνύει, μέσα από τις βιογραφικές εμπλοκές, τό μυθιστόρημα ως κατ'έξοχήν πραγματεία περί ήθικης. Ηθικά ζητήματα καλύπτουν και τό μεγαλύτερο μέρος των συζητήσεων μεταξύ της Λότε και του Άουγκουστ, ο όποιος τήν επέσκέπτεται στο πανδοχείο ο «Ελέφας» άμέσως μετά τήν Άντέλε. Ο Άουγκουστ είναι ίσως μία άχρωμη προσωπικότητα άλλά εμφανίζεται ως πολύ πιό σοβαρός και αξιόλογος από ό,τι τόν παρουσίασε η Άντέλε. Δείχνει τήν αγάπη του για τήν εν τώ μεταξύ πεθαμένη μητέρα του που ή κοινωνία προσέβαλε και πίκρανε λόγω του ότι συζούσε με τον Γκαίτε χωρίς να είναι παντρεμένη. Άλλά και από τις διηγήσεις του Άουγκουστ φωτίζονται πτυχές του βίου του γέρου Γκαίτε προορισμένες να ενισχύσουν τις ήθικές ενστάσεις που θά μπορούσε να προβάλλει για τό βίο του μεγάλου εθνικού ποιητή της Γερμανίας ο μέσος άνθρωπος, ο άστός ή ο άριστοκράτης φίλος της τέχνης. Ο Γκαίτε εμφανίζεται να επεδίωκε πάντοτε τήν έρωτική του εμπλοκή με ήδη δεσμευμένες γυναίκες, να παρεμβάλλεται μέσα σε ζευγάρια, ακόμη και να επιδιώκει να δημιουργηθούν ζευγάρια, προκειμένου να μπορεί αυτός, με άνεση και χωρίς συνέπειες να παρεμβληθεί έρωτικά στή σχέση τους (περίπτωση της σχέσης μεταξύ του Βίλεμερ και της Μαριάνε Γιούνγκ που άπετέλεσε τό πρότυπο της Μινιόν στο Βίλχελμ Μάιστερ). Του άρεσε να τραγουδά και να απαγγέλλει στίχους δίπλα στο πιάνο με τις γυναίκες, και μάλιστα να τους άποσπά ένα φιλί όταν ο άνδρας τους έπαιρνε κανέναν ύπνάκο στήν πολυθρόνα. Τέχνη του ήταν ή έγκατάλειψη ή όποία λάμβανε χώρα άφου είχε άποσπασθεί τό φιλί.

Η Λότε που λαμβάνει μέρος σε αυτή τή συζήτηση φαίνεται να πιστεύει ότι δέν θά έπρεπε να μεμφθεί κανείς τον Γκαίτε για κάτι τέτοιο άφου μία γυναίκα μπορεί να έχει μία εμπειρία με τήν ποίηση χωρίς αυτό να τήν έμποδίσει να φτιάξει εν συνεχεία τή ζωή της σε στέρεες βάσεις. Η Λότε παρουσιάζει μία προσγειωμένη και ρεαλιστική έκδοχή περί του τί είναι δυνατό και τί πραγματοποιείται στή ζωή. Από τήν πλευρά του ο Γκαίτε ισχυρίζεται ότι ή τέχνη δέν είναι τίποτε άλλο παρά προϊόν στέρησης.

Άλλά ή ήθική διάσταση του προβλήματος θά τεθεί σε αυτή τή συνομιλία και σε σχέση με τήν μομφή της Άντέλε περί μή πατριωτισμού των δύο Γκαίτε. Ο Άουγκουστ μās διαφωτίζει ότι πιό ψηλά από τον πατριωτισμό είναι για τον πατέρα του τό «γενικά ανθρώπινο», αυτό όμως περιλαμβάνει και παραβάσεις από

τόν κανόνα, παρεκβάσεις και παρατυπίες στο βίο και μέσα στο στυλ των καλλιτεχνικών έργων. Ο Άουγκουστ, όντας ύποχρεωτικά (ώς γιός του Γκαίτε) μέλος της παράταξης των αντιρομαντικών κλασικιστών υποχρεώθηκε να συγκρουστεί με τον παιδικό του φίλο, ηγέτη του ρομαντικού κινήματος, τον Άχιμ φόν Άρνιμ, και να μὴν τον ξαναδεί ποτέ στη ζωή του. Αυτό όμως δέν εμπόδισε τον ίδιο τον γέρο Γκαίτε να «προδώσει» τους όπαδούς του και να εντάξει ρομαντικά στοιχεία στο έργο του. Η σκηνή της «προδοσίας», στην οποία συμμετέχουν ιστορικά πρόσωπα, είναι χαρακτηριστική: ο Γκαίτε θυμάται τή γνωριμία του με τον φιλότεχνο και συλλέκτη Ζούλιπς (Σουλπίκιο) Μπουασερέ, ο οποίος, σκέπτεται ο Γκαίτε, ήθελε να τον χρησιμοποιήσει για τά σχέδιά του της αναστήλωσης και επέκτασης του γοτθικού ρυθμού καθεδρικού ναού της Κολονίας. Έκπληκτος ο φίλος του, ο ιστορικός της τέχνης Μάνερ, βλέπει τον Γκαίτε να άσχολεύεται με τήν τέχνη του δυτικοευρωπαϊκού μεσαίωνα πού για τον ίδιο, ως κλασικιστή, είναι βάρβαρη. Ο ίδιος ο ποιητής όμως σκέπτεται ότι μπορεί μὴν ο Μπουασερέ να θέλει να τον χρησιμοποιήσει για τά σχέδιά του, στην πραγματικότητα όμως είναι εκείνος πού χρησιμοποιεί τον θαυμαστή του μεσαίωνα: «σου άνοιξε», λέει στον έαυτό του, «τά μάτια για πολλά πού δέν είχες θελήσει να δεις».

Στήν αρχή του έβδομου κεφαλαίου του *Η Λότε στη Βαϊμάρη* παρουσιάζεται ο ίδιος ο Γκαίτε στους άναγνώστες, μιλάει στο πρώτο ενικό πρόσωπο, σκέπτεται ή μονολογεί. Έδώ λαμβάνει χώρα μία μετατόπιση από τις συνειδησιακές μορφές μέσω των οποίων ο άναγνώστης είχε μέχρι τώρα πρόσβαση στο πρόσωπο του Γκαίτε, στο ίδιο τό πρόσωπο, στον ίδιο τον φορέα της λογοτεχνικής δημιουργίας. Έδώ, επιτέλους, ελπίζει ο άναγνώστης, ο Γκαίτε θά εκφωνήσει τό ουσιαδες, ταυτόχρονα θά διορθώσει τις μονόπλευρες και έλλιπείς μορφές πού διαμεσολάβησαν μέχρι τώρα τό είναι του, θέτοντας δίπλα τους άυθεντικές και μὴ άντεστραμμένες μορφές πού έδράζονται σε αυτό τό είναι. Άν γινόταν κάτι τέτοιο ή ιδιότυπη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* πού άποτελεί ή νεωτερική λογοτεχνία θά κατέληγε σε μία έπιτυχία, στο «τέλος», πού θά ένωμάτωνα τις προηγηθείσες συγκροτησιακές του στιγμές. Άλλά στο ιδεώδες του Γκαίτε για τή λογοτεχνία περιλαμβάνεται και ή άμφιβολία για τή δυνατότητα να σταθεροποιηθεί ένα τέτοιο τέλος.

Για να χαρακτηρίσει αυτό τό ιδεώδες, ο Γκαίτε χρησιμοποιεί τήν αισθησιακή εικόνα του φίλιου. Τό φίλι είναι ή ύψιστη εκδήλωση του έρωτα, ή αισθησιακή πλατωνική μεσότητα ενός μυστηρίου πού συντελείται μεταξύ της πνευματικής άρχής και του σαρκικού τέλους. Άλλά τό φίλι δέν είναι, βέβαια, ή πραγματική ζωή και ο Γκαίτε κάνει τέχνη, δέν κάνει τήν πραγματική ζωή (με τά φίλια, λέει, δέν γίνονται παιδιά). Αυτό του προσάπτουν ή Λότε και ο Ρήμερ. Άλλά αυτό προβάλλει τώρα και ο ίδιος από τή σκοπιά του. Η σκοπιά του συγκροτείται σε άπόσταση από τήν πραγμα-

τική ζωή, στο σημείο όπου ή άγαπημένη γυρνάει πάντα πίσω, πάντα νέα, για να συναντηθεί μαζί του με ένα φίλι. Σε αυτή τή στιγμή τοποθετείται ή καλλιτεχνική δημιουργία. Η άπόστασή της από τήν πραγματική ζωή της δίνει κάτι από τήν άθωότητα της φύσης, όπως αυτή ύπάρχει στην ιδιοφυία, ή οποία δέν ξεχωρίζει καλό και κακό ή άρρωστο και ύγιές αλλά εντοπίζει και μορφοποιεί αυτό πού δίνει χαρά και ζωντάνια (και από κάτι άρρωστο μπορεί να προκύψει χαρά και ζωντάνια).

Ο Γκαίτε σκέφτεται τό βίο από τήν πλευρά της τέχνης ως όρο για μία τέχνη πού, όντας τέχνη, δικαιώνει τις προϋποθέσεις της και τις στρέφει προς τό άγαθό. Αυτό τό άγαθό δέν είναι ήθικολογικό, αλλά είναι ο ίδιος ο βίος της ιδιοφυίας, μία έλαφρότητα πού βρίσκεται σε ίσορροπία, νηφαλιότητα, άποφυγή του παθητικού, συμπιλίωση και έξισορρόπηση, συνείδηση και άθωότητα, άτομικότητα και κοινωνικότητα. Αυτά σκέπτεται ο Γκαίτε για τό αισθητικό ιδεώδες πού δεσμεύει τον ίδιο. Οι συνέπειες αυτής της «δέσμευσης» άφορούν κατευθείαν τά αισθητικά μέτωπα πού βρίσκει άπέναντί του, τό μέτωπο της ιδεαλιστικής κανονιστικότητας και τό μέτωπο του ρομαντισμού.

Ο γέρος Γκαίτε, καθώς μονολογεί, ταυτόχρονα συνομιλεί με τον πεθαμένο φίλο του τον Σίλερ, τον μόνο άνθρωπο, σκέφτεται τώρα, πού τον παρακολούθησε και τον καταλάβαινε. Ο Σίλερ ήταν ένας ιδεαλιστής πού πίστευε στον λαό και τήν έλευθερία, αλλά κατά παράδοξο τρόπο ο ιδεαλισμός αυτός ήταν συμβατός με τήν οργανικιστική αισθητική του Γκαίτε. Ο Γκαίτε στρέφεται κατά της άφηρημένης κανονιστικότητας της έλευθερίας και των δικαιωμάτων, γιατί τά διαφωτιστικά αυτά ιδανικά είναι ιδανικά σκυθρωπά, χωρίς χαμόγελο. Είναι ιδανικά ανθρώπων πού δέν ξέρουν ότι ο πολιτισμός είναι και άγάπη, είναι και παρωδία. Πιστεύουν ότι ο καθένας δικαιούται να κρίνει κατά τό δοκούν και ζητούν δικαιώματα, όμως τά δικαιώματα αποκλείουν τήν άσυνέπεια, τήν έξαίρεση από άγάπη, τήν παράλειψη. Μία κανονιστικότητα πού δέν θά απέκλειε ώστόσο τήν άσυνέπεια και θά παρωδούσε τον έαυτό της θά ενέτασσε τό αντίπαλο στοιχείο, τον ρομαντισμό στις αισθητικές της άρχές. Αυτό κάνει ο Γκαίτε δημιουργώντας έναν κόσμο χαράς, έναν έλληνικό κόσμο ή έναν μεσαιωνικό κόσμο, με νεράιδες και μαγικά όντα, δημιουργώντας κόσμους άνοιχτούς στο μυθικό, στην παράδοση.

Τελικά, ο Γκαίτε έχει κατανόηση για τον ρομαντισμό της γερμανικής εθνικής νεολαίας τύπου Άντέλε και Ότίλιε, άκόμη και για τους προτεστάντες πού ο ρομαντισμός τους τους παρέσυρε να γίνουν καθολικοί για να άπομακρυνθούν από τον άποστεωμένο όρθολογισμό της Μεταρρύθμισης και να μπορέσουν να βιώσουν κάτι από τό θρησκευτικά μυστήρια. Ο Γκαίτε ένωματώνει μυστικιστικά και χριστιανικά στοιχεία στο έργο του, ένωματώνει τήν ειρωνεία μέσα από τις συμβατικότητες, ένωματώνει τό χαμόγελο πού ύπονο-

μείνει τή σοβαρότητα τής ιδεαλιστικής αισθητικής. Αυτόνομη μέσα από τούς συνειρμούς του ο Γκαίτε του Τόμας Μάν συνδέει τά προβλήματα αυτά τής αισθητικής με τό πρόβλημα τής κατανόησης του γερμανικού πολιτισμού. Ο ιδεαλιστής Σίλερ δέν ήταν Γερμανός γιατί χαμογελοῦσε, πράγμα πού δέν μπορούν νά κάνουν οί Γερμανοί. Οί Γερμανοί έχουν μιά πλευρά πού έχει αισθητική αξία καί χαρακτηρίζεται από ἐλευθερία, καλλιέργεια, πολυδιάστατη ἐμπλοκή στό πραγματικό καί ἀγάπη γιά τά πράγματα. Όμως ἡ διάσταση αὐτή παραμένει γιά τούς ἴδιους κρυμμένη. Ἰδιαιτέρα μέ τήν ἀνάδυση ενός κόσμου τής ἀτομικότητας, τοῦ ἐμπορίου καί τῶν συναλλαγῶν οί Γερμανοί βρίσκονται στήν κατάσταση νά μὴ καταλαβαίνουν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους καί νά παρεξηγοῦν τόν κόσμο τους. Αὐτή ἡ μὴ κατανόηση προκαλεῖ τό γέλιο, ἀλλά μπορεῖ νά προκαλέσει ἀκόμη καί τό μίσος ὅλου τοῦ κόσμου ἀπέναντι στοὺς Γερμανούς καί νά ὀδηγήσει στή διάλυσή τους ὡς λαοῦ, ἀλλά μόνο ἔτσι, διαλυμένος, βάζει ὁ Τόμας Μάν τόν Γκαίτε νά σκέφτεται, ὁ γερμανικός λαός θά μπορέσει νά βοηθήσει τόν ὑπόλοιπο κόσμο, θά γίνει τό «ἄλας τῆς γῆς».

Ὁ διάλογος τοῦ Γκαίτε μέ τόν γραφέα Τζῶν εἶναι ἀπό τά σημαντικότερα σημεῖα τοῦ μυθιστορήματος καί διαφωτιστικό γιά τή σχέση τοῦ Γκαίτε πρὸς τήν τέχνη καί τήν πολιτική, ὅπως τὴ βλέπει ἡ εἰρωνική ματιά τοῦ Τόμας Μάν. Ὁ Τζῶν εἶναι ἀνανήψας πολιτικός ριζοσπάστης, πρῶν ὁπαδὸς τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος. Βρίσκεται τώρα μέσω τῆς ἐπίδρασης τοῦ Γκαίτε στή φάση τῆς ἀλλαγῆς του, τῆς «θεραπείας» του, τῆς ὑπέρβασης τῶν ἐπαναστατικῶν του ψευδαισθήσεων. Ὁ Γκαίτε τόν βοήθησε νά ἀντιπαραθέσει σέ αὐτὲς τίς ψευδαισθήσεις τὴ σκοπιὰ αὐτοῦ πού πατάει γερά στή γῆ, τὴ σκοπιὰ τῆς φύσης. Θά ἐγκαταλείψει τὴ στάση αὐτοῦ πού πάει νά διορθώσει τόν κόσμο καί θά υἱοθετήσει τὴν προσγειωμένη τοποθέτηση αὐτοῦ πού ἀποδέχεται τό ὑπάρχον, τό κατεστημένο, τὴν *raison d'Etat*. Σύμφωνα μέ τὴ σκηνοθεσία τοῦ εἰρῶνα Τόμας Μάν ὁ Τζῶν ὑποφέρει, ἡ ἀλλαγή του ἀπὸ ἐπαναστάτη σέ συντηρητικό τοῦ προξενεῖ πόνου ἀφοῦ ἔχασε τὰ ἰδανικά του, πού ναί μὲν ἦταν ἀφηρημένα, λανθασμένα κλπ., ἀλλὰ τοῦ προσέφεραν κάποια παρηγοριά. Ἡ ἀλήθεια πού κατάλαβε, ὅτι δηλαδή θά ὑπάρχει πάντα ἀνισότητα στὸν κόσμο εἶναι ὀδυνηρὴ γι' αὐτόν καί θά χρειαζόταν κάποιο ἀντιστάθμισμα γιά τὴν ἀπώλεια ἰδεολογίας πού ὑπέστη.

Κορύφωση τῆς σκηνῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς φιλοδοξίας τοῦ Τζῶν νά δρέψει ἐπιτέλους τίς ἀπολαύσεις πού συνεπάγεται ἡ ἀνάληψή του καί ἡ προσχώρησή του στό κατεστημένο, καί συναφῶς ἡ ἐπιθυμία του νά καταστῆ μέλος τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καί μάλιστα τῆς ὑπηρεσίας ἐκείνης πού δουλειά της εἶναι νά ἐξαφανίζει τίς συνέπειες τῆς δράσης ἀνθρώπων πού σκέπτονται ἀκόμα ὅπως σκεπτόταν αὐτὸς παλιά, νά καταστῆ δηλαδή μέλος τῆς κρατικῆς ὑπηρεσίας λογοκρισίας. Ἡ ἀπαξίωση (λογοκρισία) τῶν ἀ-

ξιῶν τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἂν δέν χρησιμοποιήσει κάποιον πού εἶχε κάποια στιγμή ταυτιστεῖ μέ τίς ἀξίες αὐτές. Ἀλλὰ στή διαλεκτικὴ λογοκρισίας καί ἐλευθερίας ἀποδεικνύονται γιά τόν Γκαίτε καί τά δύο ἄκρα τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ὡς ἀφηρημένα καί ψευδῆ. Ὁ Γκαίτε λέει ὅτι ὁ Τζῶν δέν ἀλλάζει εἴτε ὡς ἐπαναστάτης εἴτε ὡς αὐλικὸς γραφειοκράτης παραμένει ὁ ἴδιος (καί παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Γκαίτε ὑπόσχεται νά βοηθήσει τόν Τζῶν νά προσληφθεῖ στή θέση πού ἐπιδιώκει).

Ὁ Γκαίτε θέλει νά ἐρμηνεύσει τὴν κριτικὴ στό φιλελευθερισμὸ, τὴ λογοκρισία, τὴν πειθαρχία μέ ὄρους αισθητικούς. Ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας καθιστᾷ τὸ ἀντιπολιτευτικὸ ἐπιχείρημα πιὸ ἐμμεσο καί πιὸ ἐκλεπτυσμένο, τὸ αισθητικοποιεῖ. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καί τὴ δικαιολόγηση τῆς λογοκρισίας. Μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Γκαίτε τοῦ Τόμας Μάν ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὴν Καντιανὴν ἰδέα πού ἀντιστρέφει τὸ κριτήριό τῆς λογοκρισίας ἀναθέτοντάς του νά λογοκρίνει τὸ δογματισμὸ (πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης *Ἱστορία καί Μέθοδος*, κεφ. 1 καί 2, Ἀθήνα, Σμίλη, 1992). Ὅστόσο, ὁ Γκαίτε τοῦ Τόμας Μάν δέν ἀποποιεῖται τὴν πολιτικὴ, παρ' ὅτι τὴν ἀντιστρέφει συνεχῶς μετατρέποντάς τὴν σέ τέχνη. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ Γκαίτε τῆς «ῥωραίας, μεγάλης πράξης» δέν συλλαμβάνεται ὑπὸ ὄρους ἀφηρημένης πολιτικῆς. Ἡ πράξη αὐτὴ εἶναι πράξη πού «ὑπηρετεῖ τὴν ἀνθρωπότητα», ἡ πράξη τῆς ἀρχῆς τοῦ δευτέρου Φάουστ, ὅπου θεωρεῖται ὅτι ἡ ζωὴ τῆς δράσης παίρνει τὴ μορφή «μεγάλης πολιτικῆς». Ἐδῶ ὁ Φάουστ μεταβαίνει ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ θεωρία στὴν ιδεαλιστικὴ πράξη, μέ τὴ βοήθεια τοῦ Μεφιστοφελῆ φυσικά. Ἀλλὰ ὁ κίνδυνος γιά τόν Γκαίτε θά ἦταν νά ἐκπέσει ὁ Φάουστ σέ κάποιον πού θέλει νά φτιάξει τόν κόσμο, σέ φορέα πολιτικῆς ἰδεολογίας καί οὐτοπίας. Γι' αὐτὸ ὁ Φάουστ ἀπὸ πολιτικὸς νεωτεριστὴς στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ ἐνσωματώνεται κατευθεῖαν στὴ λογικὴ πού διέπει τὴν αὐλὴ αὐτὴ, μετατρέπόμενος ἀμέσως σέ *maitre de plaisir*, σέ κάποιον πού εἶναι ταγμένος νά τέρει ἀλλὰ καί νά διδάσκει τούς αὐλικούς. Ἀλλὰ ἡ μετατροπὴ αὐτὴ δέν συνεπάγεται καί τὴ σχετικοποίησιν τῆς πολιτικῆς. Ὁ Φάουστ πού μπαίνει στὴν αὐλὴ τοῦ αυτοκράτορα δέν θά πάρει μαζί του τόν Μεφιστοφελῆ, εἶσι ὥστε ἡ ἀρχὴ τῆς μεγαλειότητος νά διατηρήσει τὴν καθαρότητά της ἀπέναντι στὴ μαγεία καί τὴν ἀγυρτεία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά καθαρὴ θά πρέπει νά μείνει καί ἡ αισθητικὴ ἀρχὴ (ἡ «ῥωραία Ἐλένη» τοῦ δευτέρου Φάουστ). Πῶς ὅμως οἱ ἀρχές αὐτές θά μείνουν καθαρές καί ταυτόχρονα θά ἀποτρέπεται ἡ ἀντιαισθητικὴ συγκρότησή τους σέ ιδεαλιστικὲς ἀφαιρέσεις; Κάποια πολιτικὴ θά πρέπει νά ἀσκηθεῖ, κάποιο παιχνίδι νά παιχτεῖ μέσα στό καλλιτεχνικὸ ἔργο. Ἐνα παιχνίδι, σκέπτεται ὁ Γκαίτε τοῦ Τόμας Μάν πού θά πρέπει νά τό πάρουμε στά σοβαρά γιά νά μπορούμε ὕστερα νά πάρουμε στά ἐλαφρά ἀκόμη καί τά πιὸ βαριά πράγματα.

Οἱ συνειρμοὶ αὐτοῦ τοῦ Γκαίτε ἐννοοῦν μιά μετάβα-

ση από την ιδεαλιστική αρχή στην αρχή της σάτιρας και της κωμωδίας, στην αρχή της ειρωνείας ως αναγκαίο δρόμο για τη νεωτερική αισθητική. Η αρχή αυτή υποδηλώνεται στο τέλος της *Αισθητικής* του Χέγκελ, ως «άντικειμενικό χιούμορ». Ο Γκαίτε σκέφτεται το «μυθολογικό χιούμορ», την ιδέα-τραβεσί, την τραγωδία σε αντιπαράθεση με τη σάτιρα, τη διαφωνία και την παρωδία, ό,τι δηλαδή αίρει την ωμότητα και την μετατρέπει σε κουλτούρα.

Η διήγηση φαίνεται να φτάνει στην ύψιστη κορύφωση της (χρησιμοποιώντας φιλοσοφική γλώσσα θά έλεγε κανείς: στην ύψιστη φαινομενολογική βαθμίδα), στο σημείο που ο Γκαίτε παρουσιάζει ο ίδιος τον εαυτό του και εκθέτει μέσω των σκέψεων, συνειρμών και μονολόγων του τις ερμηνείες του για τις ανθρώπινες σχέσεις και τα έργα τέχνης. Όμως η κορύφωση δεν πραγματοποιείται όσο η διήγηση δεν έχει διαμεσολαβήσει άλλη μία φορά την όπτική της ιδιοφυούς καλλιτεχνικής συνείδησης με τις όπτικές της «άφελους» συνείδησης των οποίων η έκθεση είχε ως τόσο προηγηθεί της ανάπτυξης της «σκοπιᾶς της ιδιοφυῖας». Η διαμεσολάβηση λαμβάνει χώρα σε έναν τόπο συνάντησης της Λότε και του Γκαίτε, (στο σπίτι του Γκαίτε, κατά τό γεῦμα, όπου παρευρίσκονται εκτός από την Λότε και τους συγγενείς της, ο γιός του Γκαίτε, ο γραμματέας του και μερικοί φίλοι του). Έχουμε την ευκαιρία να ανακατασκευάσουμε τά σημεία εκείνα όπου οι διάφοροι συνομιλητές, καθώς παρακολουθούν τις ιστορίες που διηγείται ο οικοδεσπότης, συγκροτούν τη δική τους κατανόηση των συμβάντων που παρουσιάζονται στις διηγήσεις, και να υποθέσουμε σε τί σημείο της διήγησης, «όλοκληρώνουν» την κατανόησή τους, χωρίς να αναστοχαστούν τις περαιτέρω συνέπειες της διήγησης που ως τόσο είχε κατά νου ο αφηγητής.

Μία ιστορία που διηγείται ο Γκαίτε αφορά τά συμβάντα στη μεσαιωνική πόλη Έγκερ όπου οι κάτοικοι, φανατισμένοι από έναν καλόγερο, εξοντώνουν όλους τους Έβραίους της πόλης. Ένας μόνον Έβραίος γλύτωσε από τη σφαγή τόν όποιο, εκ των ύστερων, τρόπο τινά για να έξιλωθούν, αναγόρευσε σε πολίτη της πόλεως. Ο Γκαίτε θεματοποιεί εδώ τη φρίκη στην ανθρώπινη πράξη, όπως εκδηλώνεται μέσα από πρακτικές εξόντωσης και αλλογής βίας που εκδηλώνονται σίς ανθρώπινες κοινωνίες σάν μία φυσική καταστροφή και ακολουθούνται από την απώθηση του συμβάντος και την απάρνηση της ένοχῆς. Εὐτυχῶς, ὅμως, λέει ο Γκαίτε, ο βασιλιάς έσωσε την «τιμή της ανθρωπότητας» επιβάλλοντάς μία χρηματική ποινή στους κατοίκους της Έγκερ. Στο σημείο αυτό έπέρχεται καμπή της διήγησης καθώς εισέρχεται τό στοιχείο της ειρωνείας μιάς και υποστηρίζεται λίγο-πολύ ὅτι αυτό που δέν πέτυχαν οι κάτοικοι κάνοντας πολίτη τόν τελευταίο επιζώντα Έβραίο (τήν ἄρση της ατιμίας που έρχεται από τό φρικῶδες) τό πέτυχε ο βασιλιάς επιβάλλοντάς τους μία χρηματική ποινή. Κάτι θά πρέπει να είναι σταθερό σ' αυτόν τόν κόσμο και αυτό είναι η ύψιστη νομι-

μοποίηση που πηγάζει από την ύψιστη κυριαρχία. Αλλά η διήγηση συνεχίζεται εκτυλίσσοντας περαιτέρω συνέπειες της. Προβληματίζεται πάνω στη φύση των Έβραίων οι όποιοι δέν έχουν τίποτα τό ήρωικό και μάλιστα μερικοί απ' αυτούς είναι ζητιάνοι και έχουν μία φωνή ὄλο πάθος, έχουν ως τόσο αναμφισβήτητα ταλέντα, ιδιαίτερα στη λογοτεχνία και στην ιατρική. Η διήγηση καταλήγει προφητικά με μία τελευταία συνέπεια αυτής της έμπλοκής του ανθρώπινου πράττειν στο φρικῶδες: κάποτε και οι Γερμανοί θά μισηθοῦν σάν τούς Έβραίους.

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι και μία ἄλλη ιστορία που διηγείται ο Γκαίτε στο τραπέζι στους καλεσμένους του και αφορά μία Ιταλίδα τραγουδίστρια, η οποία έκανε καριέρα στην τέχνη της με τόν σκοπό να ενισχύσει οικονομικά τόν φτωχό και δυστυχισμένο πατέρα της. Άρα, γι' αυτήν, η τέχνη δέν είναι παρά ένα μέσον για έναν έξωκαλλιτεχνικό σκοπό (έξωτερική αξία της αγάπης του παιδιού για τόν πατέρα). Μόλις της δόθηκε η ευκαιρία παντρεύτηκε έναν πλούσιο τραπέζίτη και εγκατέλειψε την τέχνη για να ζήσει μία πλούσια αστική ζωή. Όταν ὅμως ἀργότερα ὁ τραπέζίτης πτώχευσε, η τραγουδίστρια ξαναγύρισε στην τέχνη, αλλά μόλις τότε κατάλαβε την αξία αυτού που είχε εγκαταλείψει, μέσω του κοινού που την αποθέωσε. Τώρα η τέχνη έγινε έσωτερική αξία, αυτοσκοπός και αυτοπροσδιορισμός γι' αυτήν, αλλά, παράλληλα, έγινε φανερή η αναντιστοιχία ανάμεσα στον προσδιορισμό αυτό και τη ζωή της τραγουδίστριας, πράγμα που την ὀδήγησε στο θάνατο. Η Λότε παρακολουθεί τη διήγηση κατανοητικά ὡς τό σημείο που ἀναδεικνύεται η «ήθική συγκίνηση» που προέρχεται από την αγάπη του παιδιού για τόν πατέρα και πέραν του σημείου αυτού ἀποσύρει την κατανόησή της, ενώ ο Γκαίτε συνεχίζει τη διήγηση, ἀναπτύσσει τις περαιτέρω συνέπειες της δράσης που ἀποκτούν ένδιαφέρον στρεφόμενες πρὸς τή σκοπιᾶ της ιδιοφυῖας, πρὸς τήν τέχνη ὡς αὐτοσκοπό και πρὸς τόν θάνατο.

Η τελευταία διαμεσολάβηση μεταξύ της σκοπιᾶς της ιδιοφυῖας και της ἀφελούς συνείδησης της ἀπλής γυναικας, σε προχωρημένη τώρα ηλικία, που ὑπῆρξε κάποτε η ήρωίδα του Βέρθερου, συμπίπτει με την τελευταία συνάντηση της Λότε και του Γκαίτε μέσα στο ἀμάξι του ποιητή. Αὐτά που λένε ἀφορούν τόν χρόνο, τή νεότητα και τά γηρατειά, τις ἀνασφάλειες και τις βεβαιότητές τους. Η Λότε θέλει να δικαιωθεί για τις ἀποφάσεις που σημάδεψαν τή ζωή της, τήν ιστορία της, τής στάση της ὡς μητέρας, τήν ἀξιοπρεπή χηρεία της. Ταυτόχρονα θέλει να διατηρήσει τήν ταυτότητά της ὡς Λότε του Βέρθερου, του αὐθεντικού προτύπου τής ήρωῖδας του μεγάλου έργου τής γερμανικής λογοτεχνίας. Θέλει να είναι σίγουρη ὅτι αὐτή, η Σαρλότε Μπούφ είναι η Λότε του Βέρθερου παρά τά γαλάζια της μάτια και ὄχι η μαυρομάτα Μαξιμιλιάνε Μπρεντάνο (στο Βέρθερο ο Γκαίτε είχε δώσει στην ήρωῖδα του μαῦρα μάτια). Μέσα από τά κλισέ, τις παρερμη-

νεῖς, τίς διεκδικήσεις της, ἡ Λότε ἐπιδιώκει νά καταγράψει τήν ἰδιαιτερότητα καί τήν ἀξία της ὡς ἀξία τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου. Γιά τόν Γκαίτε ὅμως δέν εἶναι παρά μία σταγόνα πού ὑπάρχει, ἔστω στήν ἀνεπανάληπτη ὁμορφιά της, μαζί μέ ἄπειρες ἄλλες μέσα σ' ἓνα σύννεφο. Τόν Γκαίτε ἐνδιαφέρει ἡ ἀλλαγὴ μέσα στήν μορφικὴ ὁλότητα, ἡ ἐνότητα μέσα στό πολυπλό. Ἡ Λότε αἰσθάνεται ὅτι ἀπειλεῖται μέσα ἀπό μιά τέτοια στάση, ὅτι χάνει τή διάσταση πού θά μπορούσε ὡς ἀτομικὴ περίπτωση νά τήν καταστήσει διακριτή καί νά τήν σταθεροποιήσει ὡς μιά ἰδιαίτερη μορφὴ σ' ἓνα ρευστό πλαίσιο. Βλέπει στὸν Γκαίτε τήν ἰδιοφυῖα πού ἀρνεῖται στὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο τῆ σταθερότητα καί τῆ δεβαιότητα τῆς παρουσίας του, πού ἀπαιτεῖ «ἀνθρωποθυσίες», πού ἀναλώνει τοὺς ἀνθρώπους γύρω του, τίς τόσες γυναῖκες, τόν γιό του, τόν γραμματέα του, τὰ θύματα πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση καί εὐδόωση τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου.

Ὁ Γκαίτε ἔχει ζητήσει συγγνώμη ἀπὸ τὴν Λότε, ἀλλὰ μήπως πρόκειται γιὰ τὴν συγγνώμη πού ζητάει ὁ θύτης ἀπὸ τὸ θύμα; Ὁ Γκαίτε ἀντιτείνει ὅτι αὐτὸς εἶναι τὸ κερὶ πού λιώνει γιὰ νά συντηρήσει τὴ φλόγα πού θά κάψει τὴν πεταλούδα, καί ὅτι εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ πεταλούδα πού καίγεται. Εἶναι ὁ θύτης καί τὸ θύμα, αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση, τὸ παιχνίδι τῶν ἀλλαγῶν, τὸ πρόσωπο πού ἀλλάζει, τὸ γῆρας καί ἡ νεότη-

τα. Ἀπὸ μιά κοκεταρία καί ἡ Λότε παρουσιάστηκε μπροστά του σάν μιά γριά πού ἔβαλε τὴν κορδελλίτσα τῆς παιδούλας γιὰ νά τοῦ θυμίσει τὰ παλιά. Στὸ παιχνίδι τῶν μεταμορφώσεων πού ἔχει ἐπιλέξει ὁ Γκαίτε ξέρεي ὅτι θά πρέπει νά πληρώσει γι' αὐτὸ πού «εἶναι» μέ τὴν τιμωρία πού ἐρχεται, μέ τὸν θάνατο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ τιμωρία διαρκῶς ἀναβάλλεται καθὼς ἡ τέχνη μετατρέπει διαρκῶς τὸν κόσμο σὲ χαρούμενη γνώση, σὲ ἐλαφρότητα τοῦ παιχνιδιοῦ, σὲ μιά ὁλότητα φύσης καί πνεύματος πού κυβερνιέται ἀπὸ τὴ χάρη καί τὴν ἀθωότητα τῆς νεότητος. Καί οἱ δύο τους, τόσο ὁ Γκαίτε ὅσο καί ἡ Λότε, δέχονται ὅτι ἡ νεότης μπορεῖ νά διατηρηθεῖ, ὅπως διατηρήθηκε στό ποίημα, στό Βέρθερο. Ὅπως ἔδειξε ὁ Τόμας Μάν, αὐτὸ τὸ ἀνάλαφρο παιχνίδι φύσης, πνεύματος καί μεγαλοφυΐας βρῖσκει τὰ ὄριά του στὴ νεωτερικότητα, στὸν ἐγωισμό, στὴ βλακεία, στὸν ἐθνικισμό, στό φθόνο, στὴ λογοκρισία, στό θάνατο. Ἀλλὰ χωρὶς αὐτὸ τὸ παιχνίδι δέν μπορεῖ νά υπάρξει ὁ λόγος τοῦ Γκαίτε, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ λόγος αὐτοῦ πού μᾶς διηγεῖται γιὰ τόν Γκαίτε, τοῦ Τόμας Μάν. Γι' αὐτὸ ὅταν ὁ Τόμας Μάν διηγεῖται τὴν ἐπιστροφή τῆς Λότε στήν Βαϊμάρη, αὐτὸ πού στήν πραγματικότητα διηγεῖται εἶναι ἡ ἀντινομία πού ὁ ἴδιος ἔχει ἀνακαλύψει σ' αὐτὸ πού μέχρι τότε θεωροῦσε ὡς διήγηση.

ἡ **ΑΥΓΗ**

**Διαβάσετε
τὴν Αὐγὴ**

Τὰ Ἐνθέματα

**τῆς Κυριακῆς
στὴν ΑΥΓΗ**

ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΟΙ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΗ (ΜΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ)

τοῦ Γιάννη Δάλλα

(1)

Αντιπαραθέτω δύο κείμενα, ἄσχετα ἐκ πρώτης ὄψεως, ποιητῶν διαφορετικῆς προέλευσης καὶ τάσης τῆς μεταπολεμικῆς γενιᾶς τῆς πρώτης περιόδου: τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη («Τό Δεῖπνο») καὶ ἐνός μεγαλύτερου συγχρόνου του, τοῦ Ἄρη Δικταίου («Ἐνας γυμνός»). Εἶναι δημοσιευμένα καὶ τὰ δύο σέ γειτονικῆς χρονολογίας ἐκδόσης:

Μανόλη Ἀναγνωστάκη:

ΤΟ ΔΕΙΠΝΟ

(«Στὸ βάθος κῆπος»). Γραφικῆς οἱ παραστάσεις:
Ἐδῶ ὁ Σιληνός καὶ οἱ Φαῦνοι. Ἐκεῖ ἡ Δικαιοσύνη
Μὲ τὸ σπαθὶ ἢ τὴ ζυγαριά· οἱ Θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου.
Κόπηκε τὸ ψωμί καὶ τὸ κρασί μοιράστηκε ὅτις
κοῦπες

Κι ὅπως κανεῖς δὲν ἔλειπε, οἱ συνδαιτυμόνες
Στῆς οἰκειότητάς τῆ ζεστασιά πράα δοσμένοι
Μέσα στὰ γέλια καὶ στὶς σοβαρῆς κουβέντες, ὅπως
πάντα,

Στ' ἀστεῖα πειράγματα καὶ στὰ λαφρὰ τραγοῦδια.
Ὅμως οἱ ὄρες βάραιναν κι ὅταν χτυπήσαν ρυθμικά
Οἱ δώδεκα, ὅλοι χαμήλωσαν τὰ μάτια νὰ μὴν κοι-
ταχτοῦνε

—Ἐφτασε ἡ ὥρα καὶ δὲν εἶχε ἀκόμα ἡ προδοσία
γίνει—

Μοιράστηκε πάλι ψωμί καὶ τὰ μαχαίρια περιμέναν
Κρυφὰ στὶς φοῦχτες ἔτοιμα, σὰν ὄρθια λέξη, σὰ φιλί.
Μιλοῦσαν ἤρεμα σὰν πρώτα, στὴ φωνὴ
Κανένα τρέμουλο, ὄχι λιποψύχισμα ἢ δειλία.

Ἴσως κι ἀπόψε ἡ στιγμή δὲν ἔφτασε — μὰ παραμόνευε
Τὸ Τέλος, ὄρμη, ἀδυσώπητο, μέσα στὸ βάρος τῶσων
τύψεων

(Στὴν πράξη τοῦ ἄλλου μιὰ λύτρωση αὐτὸ ποῦ
τόσο

ἐκλιπαροῦμε στὸν σύνοικο ποῦ εὐλογοῦμε τὴν
τόλμη του
ποῦ μᾶς προσφέρει τὴ σάρκα του νὰ καθαρίσουμε
τὸ ματωμένο μαχαίρι μας μὲ τὴ χαρὰ τῆς ἀνα-
κούφισης
στὸν τολμηρὸ ποῦ φτύνει τὴ δειλία μας καὶ
ξεριζώνει
τὸν κακοήθη ὄγκο ἀπ' τὴν καρδιά πέφτοντας
κάτω
ἀπ' τὰ χτυπήματά μας πρὶν προλάβει νὰ ἀκούσει
τὸ βογγητὸ ποῦ λευτερώνεται ἀπ' τὰ στερνά μας.
Ἐμεῖς δίκαιοι καὶ ἀπρόσβλητοι, γενναῖοι κι ἀθῶοι).

Πάλι μοιράστηκε ψωμί. Πέρασαν οἱ ὄρες.
(Φαῦνοι καὶ Σιληνοί· ἡ Δικαιοσύνη
Μὲ τὸ σπαθὶ ἢ τὴ ζυγαριά, οἱ Θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου)
Ἴσως δὲν ἔφτασε ἡ στιγμή. Καὶ τώρα ξημερώνει
Καὶ στ' ἀνοιγμένα μάτια τῆς ἡμέρας οἱ περαστικοὶ
Ἀνίδεοι, τίποτα δὲν ἔπρεπε νὰ καταλάβουν
Σὰ θὰ μᾶς χαιρετοῦσαν ἤρεμοι, μὲ καλοσύνη,
πρωινοί,
Βέβαιοι γιὰ μιὰ καινούρια μέρα, γιὰ μιὰ καλὴ
γυναίκα καὶ ζεστὸ φαί.

(*Ἡ Συνέχεια*, 1954)

Ἄρη Δικταίου

ΕΝΑΣ ΓΥΜΝΟΣ

Στὶς ἀνοιχτῆς παλάμες μου, τὸ φῶς τῶν ἄστρων
ἐξύγισα, κ' ἡ γύρη ἀπὸ τὸ φῶς τοὺς ἔχει ἐπικαθήσει
στὶς ἄκρῆς τῶν δαχτύλων μου: γι' αὐτὸ ἀπαστραύπτουν
ὡς ἄστρα τ' ἀκροδάχτυλά μου.

Τῶν Ἀγγέλων
θεωρῶ τὴν ἀγνότητα· μὲ τὴ γνώση ποῦ ἐλέγχει
ἀπὸ καιροὺς πολλοὺς τώρα ἀμαρτάνω, γιὰ νὰ
ἐπιστρέφω
μόνον καὶ νὰ ἐποπτεύομαι καὶ νὰ ἐρευνῶμαι
ὥστε ἀγνὸν τὸν ἑαυτὸ μου νὰ ὑποπτεύομαι. Ἔλεγε.

Καί τὰ ποτήρια
ἐνῶ ὑψώναμε (καί ὦν ἕκαστος κατὰ διάνοιαν ἔχει)
κάνιστρα μὲ λογίων καρπούς γυρόφερνε γυμνός,
– ἀλλὰ ντυμένους
παιδὸς καλοῦ σεμνότητα. Κ' ἦταν μονάχος.

Μονάχος καὶ γυμνὸς ἀνάμεσα σὲ ἀσπιδοφόρους.

Περήφανος στὴ μοναξιά τῆς γύμνιας του, ὀρθωνόταν
κάτω ἀπ' τὶς λάμπεις τῶν κεριῶν, ὡς νὰ ἐπροκάλει,
καὶ τὴ σιωπὴ πού διάτρεξε τὸ συμπόσιό μας
δὲν ἐνόησεν, οὐδὲ καὶ τὸ φρικίασμα στὶς ψυχές μας.

Οἱ ἀσπιδοφόροι ἐνόησαν, ὅμως. Τῶν ματιῶν πού
ἐρευνούσαν

κάτοχοι ἦταν. Νὰ ἔρχεται, νὰ φεύγει, πάλι καὶ πάλι,
μὰ πιθαμὴ πάνω ἀπὸ τὸ γυμνὸ κεφάλι,
ἓνα δρεπάνι ἀπαίσιο βλέπανε. Κι' ἀναρωτιόνταν:

Γυμνὸς τόσο,
πῶς θὰ μποροῦσεν ὁ γυμνὸς νὰ τὸ ἀποτρέψει; Καὶ
μειδιοῦσαν

μ' ἱκανοποίησι πού ντυθήκαν, συνετοί, τόσες στερήσεις
καὶ τοῦ γυμνοῦ δὲν εἶδαν τὸ χαμόγελο, ὅταν
χτυπώντας τὰ ποτήρια μας (καὶ ὦν ἕκαστος κατὰ
διάνοιαν ἔχει)

τὸ βλέμμα του, πάνω ἀπὸ τὰ ὀπλισμένα κεφάλια τους,
εἶχε κρεμάσει.

Ναί, τὸ σοφὸ κεῖνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὶς δυὸ
πῆρες
τὸ εἶχαν ξεχάσει, βέβαια, – ὅμως, αὐτός, πὼ πέρα ἀπ'
τὰ ὄπλα
καὶ πὼ πέρα ἀπ' τὸν κίνδυνο, ἔβλεπε: μὴν ἄγνωστη
χώρα
πού διώσιμους, θανάσιμους ὄχι, κινδύνους τοῦ
ὑποσχόταν.

(Πολιτεία, 1955)

Καὶ ἀκολουθεῖ ὁ συσχετισμὸς καὶ ἡ διάκρισή τους:
Συσχετίζονται, ἐν μέρει, ὅπως βλέπομε, ὡς πρὸς τὴ
σκηνοθεσία, ἀλλὰ ἀντιδιαστέλλονται ἐν ὄλῳ ὡς πρὸς
τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπονοούμενη «ιδέα» τους.
Πρόκειται γιὰ τὴ «σκηνή», ἀντίστοιχα, ἐνός δείπνου
καὶ ἐνός συμποσίου μὲ τὰ σκηνικά σχεδὸν παρεμφε-
ρῆ καὶ τὴ διαδικασία τῆς σκηνῆς τους πού καὶ πού
διασταυρούμενη. Ἐνός συμποσίου ἀρχαιοελληνικοῦ ἢ
μᾶλλον ἐλληνιστικοῦ μοντέλου στὴ σκηνοθεσία τοῦ
Δικταίου (ὅπου ὁ «παῖς ὁ καλός», ἦτοι ὁ «ὠραῖος»
[ἐρωμένος] στὴν περίπτωσή του, πού μοιράζει στοὺς
συμπότες τοῦ καρπούς καὶ ἐκεῖνοι ὑψῶναν τὰ ποτή-
ρια, θὰ μποροῦσε νὰ κατάγεται, σὲ ἄλλους καιρούς,
ἀπὸ τὴν τράπεζα τοῦ Ξενοφάνη ἢ αἰσθητικότερα
ἀπὸ τοὺς Δειπνοσοφιστὲς τοῦ Ἀθήναιου) καὶ ἐνός
δείπνου «μυστικοῦ», ἀλλὰ σὲ σύγχρονη ταβέρνα, στὴ
σκηνή τοῦ Ἀναγνωστάκη (μὲ μία νεοκλασικὴ συμβο-

λικὴ γκραβούρα ἐπάνω καί, ἀποκάτω, νὰ ξαναμοιρά-
ζεται κρασί στὶς κούπες καὶ ψωμί: οἶνος καὶ ἄρτος).
Μὲ κοινὰ τὰ προαισθήματα μιᾶς ἀπειλῆς καὶ ἐνός
κινδύνου, ἐξυπονοούμενα ἐκεῖ ἀπὸ τὸ δρεπάνι ἐπάνω
ἀπὸ τὰ κεφάλια καὶ ἀπὸ «τὸ φρικίασμα στὶς ψυχές»
τῶν παρευρισκομένων καὶ ἀντίστοιχα ἐδῶ ἀπὸ «τὸ
σπαθὶ τῆς Δικαιοσύνης» καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση πῶς
πέρα καὶ ἀπὸ τὴ δωδέκατη ἀκόμη ὥρα «παραιμόνευε
τὸ Τέλος». Ἔτσι ἡ σκηνοθεσία διεισδύει καὶ ἐπηρεά-
ζει καὶ τὰ ψυχολογικὰ ἀκόμη σύνδρομα τῶν δρώντων.

Ἄλλὰ ὡς ἐκεῖ μονάχα... Ἡ κοινὴ ἰδέα μιᾶς σκηνο-
γραφίας στὰ δύο κείμενα δὲν φιλοξενεῖ παρά διαφο-
ρετικὰ περιεχόμενα: ἀπ' ἐνός τὸ θέμα τοῦ γυμνοῦ
πού περιφέρεται ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς φαιά φρονούντες
μὲ τὶς πανοπλίες γύρω του καὶ τὸ θέμα ἀπ' ἐτέρου
τῆς κοινωνικῆς συντροφικότητος πού κινδυνεύει ἐκ
τῶν ἔσω ἀπὸ τὴν προδοσία ἐνός Ἰούδα τοῦ κινήμα-
τος. Παριστάνεται, βαθύτερα, ἀντίστοιχα ἡ ἐρωτικὴ
ἐλευθεριότητα καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία –καὶ οἱ δύο
ὑπὸ κρίσιν: ἡ ἐρωτικὴ ὡς ὑπαρξιακὴ καὶ ἡ συλλογικὴ
ὡς ἰδεολογικὴ καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς ὡς πολιτικὴ
δοκιμασία, ὅπως ἐκδηλώνονται ἀπὸ τὶς ὁμώνυμες,
αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, τάσεις τῆς ποίησης.

(2)

Καὶ ἐδῶ ἔχει τὴ θέση τῆς μία διαπίστωση τοῦ κριτι-
κοῦ ἐρευνητῆ, πού ἀπαιτεῖ μὴ σύντομη ἀνάπτυξή
τῆς. Ἀπ' τὶς τρεῖς τάσεις τῆς ποίησης οἱ δύο –γιὰ
τὴν τρίτη, τὴ λεγόμενη μεταὑπερρεαλιστικὴ θὰ γίνει
λόγος στὴ συνέχεια– οἱ δύο, ἡ ὑπαρξιακὴ καὶ ἡ πο-
λιτικὴ, παρουσιάζονται ἀπόλυτες καὶ μεταξύ τους
ἀντιμέτωπες ὡς ἰδέες καὶ ποιητικὲς φωνές στὰ
πρῶτα χρόνια τοῦ μεταπολέμου. Μὲ σημεῖα καὶ «ρη-
ματικὴ» ἀναφορὰ τὴν ἀγωνία τοῦ μεμονωμένου
ἀτόμου ἢ μία, καὶ ἡ ἄλλη τὴ μελλούμενη εὐτυχία τῆς
ὁμάδας. Δυὸ στρατόπεδα ἰδεολογικὰ καὶ αἰσθητικὰ
ἀντίπαλα.

Ἄλλὰ στὴ δεκαετία τοῦ '50 πρὸς '60 οἱ ἀντίπαλες
ποιητικὲς συμπλησιάζονται. Βαθμιαῖα καὶ ὁ ποιητὴς
τῆς πολιτείας θὰ βιώσει τὴ μεταπολεμικὴ του περιπέ-
τεια ἐσωτερικότερα, ὡς δρᾶμα τοῦ προσώπου του
καὶ ὁ ποιητὴς τῆς ὑπαρξῆς ἐξ ἄλλου θὰ ἰκρῶσει τὴν
προσωπικὴ του ἀγωνία, καθιστώντας τὴν ἐμπράγμα-
τη, στό δρᾶμα τῶν καιρῶν. Τότε πού οἱ ἐλεγείες
μαρτυριῶν ἀπ' ἐνός τῆς μιᾶς καὶ τὰ ἄγχη ἐποχῆς
τῆς ἄλλης τάσης ἀπ' ἐτέρου ἀναδιπλώνονται καὶ ὁ
πόνος ὁ κοινωνικὸς καὶ ὁ ὄντολογικὸς διασταυρώνο-
νται. Καὶ στὴ θεωρία ἡ εἰσοδοχὴ καὶ ἡ ἀλληλοεμβο-
λιασμὸς ξένων ρευμάτων, λ.χ. τοῦ οὐμανιστικοῦ ἢ
«ἐξαναστημένου» ὑπαρξισμοῦ τοῦ Σάρτρ καὶ τοῦ Κα-
μὺ καὶ μαζί τοῦ ριζοσπαστικοῦ καὶ δομικοῦ ἰδίως
μαρξισμοῦ τοῦ Λούκατς καὶ τοῦ Γκόλτμαν ὠρμιάζει
καὶ ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὶς ἰδεοληψίες τὴν πνευματι-
κὴ συνείδηση τῶν ὁπαδῶν τῶν δύο τάσεων. Καὶ ταυ-
τόχρονα ὡς πρὸς τὴν ποίηση ἢ διασταύρωση τῶν τε-

χνικῶν τοῦ Μαγιακόφσκι (καί ἄλλων, εὐρωπαϊῶν, πρωτοπόρων) καί τοῦ Ἑλιοτ (καί τῶν διαδόχων του τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντερνισμοῦ) διαμορφώνει, μέ ὅλη της τήν ποικιλομορφία, μιά κοινή ποιητική. Ποικιλία στήν ὁποία δραστικά συμβάλλει καί ἡ τρίτη τάση, ἡ μεταὑπερρεαλιστική τῆς γαλλικῆς πρωτοπορίας στή χαλάρωσή της (λ.χ. ἀπό τόν Μπρετόν στόν Ἑλύαρ), ὕστερα ἀπό τήν αὐτοματική καί αὐτοαναφορική φωνή τῆς πρώτης περιόδου της, στήν ἐμπράγματη καί ἐκείνη τώρα φάση καί γραφή.

Ἔσοπου μέσα στή δεκαετία τοῦ '60 καί ἐνόσω προχωροῦμε πρὸς τήν κρίση καί τήν ἐμπειρία τοῦ '67, οἱ ὡς τότε «πράσινες» γραμμές κυκλοφορίας ὑπερβαίνονται καί τέλος καταλύονται, δίχως φυσικά νά θυσιάζεται ἡ εἰδοποιός διαφορά καί ὁ χαρακτήρας κάθε τάσης. Μέ ἀποτέλεσμα: καί ἡ ποίηση ταγμένων ὑπαρξιακῶν τῆς ἐποχῆς νά ἀνοίγεται ἐπίσης καί σέ θέματα πολιτικῆς κατηγορίας, ὅπως λ.χ. γίνεται στίς συλλογές *Νεκρόδειπνος* καί *Χρονικό*, μετά τήν ἐμπειρία τοῦ ἐμφυλίου καί ἀντιστοίχως τῆς δικτατορίας, τοῦ Σινόπουλου· καί ἡ ποίηση ἡ πολιτική ἀπ' τήν ἀντίθετη σκοπιά της νά ἀποκλίνει καί ἐκείνη σέ πεδία ὑπαρξιακά, ὅπως συμβαίνει ἀπ' τούς πύο χαρακτηριστικούς της ἐκπροσώπους, λ.χ., μέ τόν Λειβαδίτη, ἐξαιρετικά στίς συλλογές τῆς Β' περιόδου (τοῦ *Νυχτερινοῦ ἐπισκέπτη* του καί σέ ὅλες τίς ἐπόμενες) καί ἀκόμη ποιητές ὑπερρεαλιστικῆς ἀφετηρίας καί ἐξόρμησης στίς πρῶτες συλλογές τους νά ἐπαναπροσανατολίζονται σέ τεχνικές γραφῆς καί θέματα εὐρύτερα, ὅπως κάνει, λ.χ., ὁ Παπαδίτσας, ὕστερα ἀπ' τή συλλογή *Ἐν Πάτμῳ* ὡς τό *Προεόρτιον*, στή διάρκεια καί πέρα ἀπό τήν ποιητική συναγωγή *Ποίηση 2*.

Ἄς ἀναφερθεῖ στό τέλος καί ὁ Σαχτούρης, ὁ ὁποῖος συναρθεῖ ἐκ προοιμίου τά ἐγγενῆ συστατικά καί τῶν τριῶν ρευμάτων: «δράμενα» χωρίς νά τά κατονομάζει ἀπ' τά φαντασιακά βιώματα τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου μέ ἐφιάλτες πού γεννᾶ ὁ ἀντίκτυπος τους μέσα στό ψυχόδραμα τῆς ὑπαρξης. Καί ὅλα αὐτά ἀναπλασμένα μέ τήν πύο ἀκραία γλώσσα τῆς πρωτοπορίας ξαναδουλεμένη ἀπό τόν ἴδιον, ἔτσι ὥστε καί ὁ ὑπερρεαλισμός στήν ποίησή του νά ὑπερκαλύπτεται καί τέλος νά σκηνοθετεῖται σύμφωνα μέ τά μορφώματα τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ καί ἡ ἔννοια τοῦ φανταστικοῦ καί κατά βάθος τοῦ παράλογου στήν ποίησή του νά ἀνακαλεῖ τή μαγική ἢ «ἀγρία σκέψη» (σύμφωνα καί μέ τόν Λέβι Στρῶς) τῶν πρωτόγονων καί ἀπό τήν λαϊκή παράδοσή μας τῶν παραμυθιῶν καί τῶν παραλογῶν.

(3)

Μιά ποιητική κοινή λοιπόν διαμορφώθηκε μέ ὅλη τή διάκριση τῶν τάσεων, ἤδη ἀπό τούς πρώτους τοῦ μεταπολέμου. Καί ἔτσι ὡς κοινή κληροδοτήθηκε καί στούς ποιητές τῆς συνεχόμενης δεκαετίας τοῦ '60. Ἄλλά, γιά νά ἐπιστρέψομε στό θέμα μας, μιά παρό-

μοια ἀλληλεγγύη ἔμοιαζε νά εἶναι ἀδιανόητη σέ ὅλη τή δεκαετία τοῦ '40 ἕως τίς ἀρχές ἀκόμη τοῦ '50. Τότε καί οἱ «χώροι» προβολῆς καί ἀνάδειξης τῶν ποιητῶν τῶν δύο τάσεων ἦταν καί τῶν δύο αὐστηρά περιχαρᾶκωμένοι.

Ἀπό τά μεγάλα περιοδικά τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τά *Ἐλεύθερα Γράμματα* (1945-1951) χρησίμευαν, ἀπ' τή μία πλευρά, ἀποκλειστικά ὡς δῆμα δημοσίευσης τῶν ποιημάτων τῆς ἀντίστασης καί ἐν γένει τῆς μετέπειτα πολιτικῆς δοκιμασίας καί ὁ *Κοχλία*, ἀπ' τήν ἄλλη, (1945-1948) ποιημάτων ἀντιθέτως ποιητῶν τῆς ὑπαρξιακῆς καί ὄντολογικῆς ἀνησυχίας. Ἐνας «μαντρισιμός» τῶν ποιητῶν κατά συνείδηση, θά ἔλεγα αὐταναγκαστική. Ἡ συνεργασία ἐνός ἀντιστασιακοῦ, μέ ἄλλα λόγια, στόν *Κοχλία* ἢ ἐνός ἐξ ἀντιθέτου ὑπαρξιακοῦ στά *Ἐλεύθερα Γράμματα* ἦταν καί ἔσωθεν —ἀπ' τή συνείδηση τοῦ ποιητῆ— ἀπαγορευμένη: κάτι σάν (ιδεολογική) παρασπονδία καί προπάντων (ἠθική) λιποταξία. Στόν *Κοχλία*, μεταξύ τῶν ἄλλων ὁμοϊδεατῶν καί ὁμοτέχνων, δημοσίευσε τά πρῶτα «ἀγωνιώδη» νεοτερικά ποιήματά του (εἰδικά τήν γκρανγκινολική του «Ἰωάννα») (1947) ὁ Σινόπουλος καί στά *Ἐλεύθερα Γράμματα* τά πρῶτα ἀγωνιστικά καί ἐλεγειακά ποιήματα, τά προδρομικά τῶν *Ἐποχῶν* του, ὁ Ἄναγνωστάκης (1945). Ἔσοπου, ὄχι χωρίς ἐκπληξη τῶν πιστῶν τῶν δύο παρατάξεων καί τάσεων, ἔφτασε ἡ στιγμή γιά τήν ὑπέρβαση: Στίς σελίδες τοῦ *Αἰῶνα μας* (1947-1951), τοῦ περιοδικοῦ πού ἀκολουθοῦσε κάπως ἀκατάστατα τά ἴχνη τοῦ *Κοχλία* πού ὀσονοῦπῳ ἔκλεινε, ὁ ἄτυπος ἀρχισυντάκτης του Ἄρης Δικταῖος ἐπαιρνε καί δημοσίευσε τίς *Παρενθέσεις* τοῦ «ἀπελεύθερα» ἀριστεροῦ Ἄναγνωστάκη (1951), ὅπως λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Κώστας Κουλουφάκος ἀπ' τούς πρωτεργάτες τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* (1954 -1967), περιοδικοῦ ἀριστεροῦ πού διαδέχτηκε μέ εὐρύτερη παρέμβαση καί ἀντίκρισμα τά *Ἐλεύθερα Γράμματα*, ζήτησε καί δημοσίευσε ἐκεῖ τόν «Ἐπιζῶντα» τοῦ φερόμενου ὡς δεξιῶ τοῦ Σινόπουλου (1958).

Μία ἀντιμετάθεση, ἢ μάλλον μία κρούση —ἀπό τίς πρῶτες— ἐπαφῆς τῶν δύο χώρων, πού ὅμως τότε, μέ ἰσχύοντα τά στεγανά ἀντιπαράθεσης, μᾶς ξένισε· ἀλλά δέν καταλογίστηκε ὡς παρασπονδία, παρά μέ ὅσες ἄλλες σχετικές χειρονομίες ὡς προάγγελος πνευματικῆς ἀλληλεγγύης καί μαζί μέ μία σειρά ἄλλων ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων ὡς δείκτες τῆς ποιητικῆς κοινῆς πού ἐπισημάναμε. Ἄλλωστε καί τά νεότερα περιοδικά πού ἀναφέραμε ἦταν πύο ἀπροκατάληπτα (μέ ἀνοιχτές τίς προσλαμβάνουσες) καί οἱ συνεργασίες πού ὑποδείξαμε συγγλίνουσες: ὁ «Ἐπιζῶν» τοῦ ὑπαρξιακοῦ Σινόπουλου μέ νωπές τίς ἐμπειρίες τοῦ Ἐμφυλίου πού ἀπηχοῦσε καί οἱ «Παρενθέσεις» τοῦ Ἄναγνωστάκη μέ ἀνάμεικτα τά ἀδιέξοδα, τά ὑπαρξιακά καί τά κοινωνικά, τῆς ἐποχῆς.

Δέν θά ἀργήσει νά ῥθει καί ἡ στιγμή πού ἡ ὤσμωση τους θά συντελεστεῖ ἐσωτερικά σέ πλήρη ζύ-

μωση, καταργώντας τά ὄρια καί φτάνοντας γενναῖα ὡς τή ρήξη τους. Τότε πού ὁ μάλλον υπαρξιακός Καροῦζος χρησιμοποιεῖ θεματική καί γλώσσα πού ἐρωτοτροπεῖ μέ τήν πολιτική, πρὶν ἀκόμη καί ἀπό τή *Νεολιθική νυχτωδία* στήν *Κροστάνδη* του καί ὁ πολιτικά ξεκινημένος Κατσαρός ὕστερα ἀπό τό *Ὀροπέδιο* «ἀθῶος ἐν συγχίσει πλήρει», καθὼς γράφει— διαχέεται τρελά καί στά ἄλλα ρεύματα.

(4)

Ἄλλά τί συμβαίνει, γιά νά κλείσει ὁ αὐλόγυρος πού ἀνοίξαμε, σέ μιά πρόδρομη ἐποχή πρὶν ἀπ' τήν ὤσωση, σάν αὐτή τοῦ ἀρχικοῦ μου παραδείγματος; Βρίσκονται ἢ ἀναφύονται ἄλλοι δρόμοι, ὄμοροι αὐτοῦ τοῦ παραδείγματος: Δρόμοι τεχνικῆς καί θά 'λεγα τεχνάσματος, ὅπως εἶναι ἐδῶ ἡ σκηνοθεσία ἐνός δείπνου ἢ συμποσίου. Δύο ποιητές ἀλλότριοι, ἄλλης γενεαλογίας καί σχολῆς, πού συναντῶνται «κατά τύχην», χάρι στήν παραθεατρική μορφή καί ἐπεξεργασία τῶν διαφορετικῶν θεμάτων τους καί θέσεων: ἐνός θέματος ἐκεῖ ἐρωτικοῦ καί ἐδῶ ἰδεολογικοῦ καί μᾶς θέσης βιοθεωρητικῆς ἢ κοσμοθεωρητικῆς ἀντίστοιχα.

Εἶναι πάντως καί οἱ δύο ὄριμοι τεχνίτες, μάλιστα ὁ πρῶτος υπερώριμος (καί ἐξ αὐτοῦ μέ ἡμερομηνία λήξεως), προσχηματισμένος ἤδη ἀπό τή θητεία του στό κλίμα τοῦ γαλλοτραφοῦς συμβολισμοῦ του τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ ὠριμότητά τους ἀνιχνεύεται πέρα ἀπό τή σκηνοθετική συνάντησή τους καί στή χρήση ἀναλογικῶν διακειμένων. Πίσω ἀπό τή μνεῖα τῶν ἀγγέλων τοῦ Δικταίου υποβάλλεται, ἀόριστα, ὁ Ρίλκε μέ τίς *Ἐλεγείες τοῦ Ντουίνο* πού αὐτήν τήν ἐποχή μετέφραξε. Καί ἀργότερα ὁ μῦθος ὁ εὐαγγελικός τοῦ δείπνου—ἐνός δείπνου μυστικοῦ— μέ ἐλλοχεύουσα τήν προδοσία, ὕστερα ἀπό τά προπολεμικά ἀνάλογα, τοῦ Μπαρμπύς καί ἀνακλαστικά σέ μᾶς τοῦ Βάρναλη (*Τό Φῶς πού καιεῖ*, *Σκλάβοι πολιορκημένοι*), ἀπαντᾷ μέ δραστηρική ἐπικαιρότητα ὡς δραματική ἀλληγορία καί καταγγελία τῶν ἐνόχων μεταξύ του Ἐμφυλίου καί τοῦ συνεδρίου τῆς διάσπασης στά ποιήματα «Ἐπρεπε», «Τό Δεῖπνο» καί «Μιλῶ» τοῦ ἀνερχόμενου Ἀναγνωστάκη.

Καί ἐκεῖ πού ἐνάθονται ὡς τέχνασμα, χωρίζονται ἰδεολογικά ὡς διακειμένα. Μέ τήν παρακίνηση τοῦ Ρίλκε ὑποχωρεῖ ὁ ἕνας πρὸς μιά υπερβατική «προκάλυψη» τοῦ πάθους του:

*Τῶν ἀγγέλλων
θεωρῶ τήν ἀγνότητα· μέ τή γνώση πού ἐλέγχει
ἀπο καιρούς πολλούς τώρα ἀμαρτάνω, γιά νά
ἐπιστρέφω,
μόνο καί νά ἐποπτεύομαι καί νά ἐρευνουῖμαι
ὥστε ἀγνόν τόν ἑαυτό μου νά ὑποπτεύομαι,*

ἐνῶ ὁ Ἀναγνωστάκης προχωρεῖ μέ τή δική του

εὐαγγελική ἀλληγορία:

—*Ἐφτασε ἡ ὥρα καί δέν εἶχε ἀκόμα ἡ προδοσία
γίνει—*

ἢ

Ἐκεῖνος πλήρης κι ἄφθαρτος, δέ μίλησε, ἀπελθῶν

καί τέλος:

*Κι ὅταν Αὐτός δοξάστηκε αὐτοί στρέψαν τά μάτια
Κι οἱ σύντροφοι τοὺς φτύνανε καί τοὺς σταυρώναν*

Ἔτσι, ἔστω καί ἀπό ἀντίδρομους, προαγγέλλεται καί σχεδιάζεται ἡ λεωφόρος τῆς διαφαινόμενης ποιητικῆς κοινῆς. Μία τύποις λεωφόρος καί οὐσία κόμβος καί ὑποδοχή κοινῆς κυκλοφορίας τῶν διαφορετικῶν ποιητικῶν διαδρομῶν. Συνακούγονται σέ αὐτήν μέ τά πατήματα (τοῦ τόνου τους) καί μέ τήν πορεία (τῆς ποιητικῆς τους) σέ συνήχηση—ἀναφέρω ἐκτός ἀπό τοὺς προορηθέντες, πάλι ἐνδεικτικά, χωρίς ἀξιολόγηση— ἀπ' τήν πρώτη τάση, λ.χ. ὁ Πατρίκιος, ὁ Ἀλεξάνδρου, ὁ Δούκαρης, ὁ Κύρου, ὁ Κωσταβάρας, ὁ Θασίτης· ἀπ' τή δεύτερη ὁ Δημάκης, ὁ Πεντζίκης, ἡ Καρέλη, ὁ Βαρβιτσιώτης, ὁ Φωκᾶς· καί ἀπ' τήν τρίτη ὁ Βαλαωρίτης, ἡ Ἀραβαντινοῦ, ἡ Βακαλό, ὁ Γονατᾶς, ὁ Κακναβάτος. Μία συνήχηση *συμφωνική* παραλλαγῶν ἢ ἀντιτίξεων τῶν θεμάτων, τῶν μοτίβων, τῶν φωνῶν τους πού δέν χάνονται, οὔτε ἰσοπεδώνονται. Ἡ ὅπως ἔλεγε, γιά ἄλλη ὁμογνωμοσύνη, ὁ Σολωμός:

*Καί μέσ στή θάλασσα γλυκά βαστοῦσαν τά νερά
τους.*

Πού σημαίνει, στήν περίπτωσή τους, πὼς καί μέσα στήν κοινή τους ἐκβολή διατηρεῖται ἡ προσωπική καταβολή τους.

Γκαλερί **ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ**

Ἐκθεση εἰκαστικῶν:

«Χορός καί Φῶς Μυκόνου»

Διάρκεια ἐκθεσης:

10 Δεκεμβρίου - 6 Ἰανουαρίου 2001

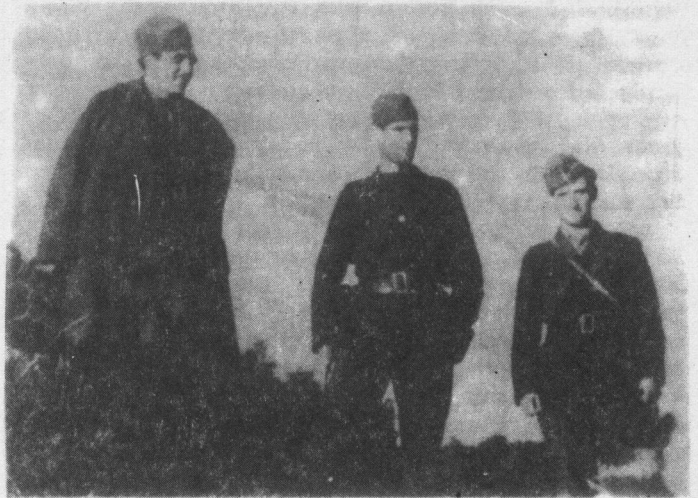
ΑΡΙΣΤΟΣ ΚΑΜΑΡΙΝΟΣ

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, 1946-1949

του Κώστα Βούλγαρη

Στό δεύτερο αντάρτικο στην Πελοπόννησο φτιάχτηκε εκ των ενόντων, δηλαδή από διωκόμενους πελοποννήσιους άριστερους, με όπλα πού κυρίως αποκτήθηκαν σε μάχες με τόν κυβερνητικό στρατό και τούς παρακρατικούς. Με δεδομένο πώς όλα τά σημαντικά κομματικά και στρατιωτικά στελέχη, πού αποτελούσαν τήν ήγεσία του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο, συνελήφθησαν ή αποκλείστηκαν στην Αθήνα, τό βάρος έπεσε στις πλάτες νεαρών κατώτερων αξιωματικών του προπολεμικού στρατού, (Κώστας Μπασακίδης, Γιώργης Κονταλώνης, Κώστας Κανελλόπουλος) ή εφέδρων άνθυπολοχαγών του πολέμου στην Αλβανία (Γιάννης Σαρής ή Σαρρήγιαννης, Θόδωρος Πρεκεζές, Μανώλης Σταθάκης, Άλέκος Τσουκόπουλος, Λεωνίδα Κωνστανταράκος, Χριστόφορος Κώνστας), οι περισσότεροι άπ' τούς οποίους ύπήρξαν διοικητές λόχων του ΕΛΑΣ. Με γραμματέα του Γραφείου Πελοποννήσου του ΚΚΕ τόν Νίκο Μπελογιάννη και άπό τίς άρχές του '47 τόν Βαγγέλη Ρογκάκο, τό αντάρτικο στην Πελοπόννησο διαθέτει 250-300 μαχητές κατά τή στιγμή τής μετονομασίας του σε Δημοκρατικό Στρατό, δύναμη ή όποία σχεδόν διπλασιάζεται με τήν άπελευθέρωση τών πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές τής Σπάρτης, τόν Φλεβάρη του 1947, ύστερα άπό έπιτυχή έπιχείρηση του ΔΣΕ.

Καθ' όλη τή διάρκεια του 1947 δίνονται μικρές αλλά σημαντικές και νικηφόρες μάχες, ό αριθμός τών άνταρτών πλησιάζει τούς χίλιους, άντιμετωπίζονται χωρίς άπώλειες οι πρώτες «έκκαθαριστικές έπιχειρήσεις», δημιουργούνται μικρές «ελεύθερες περιοχές» στον Πάρωνα και τόν Ταΰγετο, όπου συγκεντρώνεται ή κύρια δύναμη τών άνταρτών, και δευτερευόντως στό Μαίναλο, όπου και ή έδρα τής διοίκησης με έπικεφαλής τόν Κώστα Μπασακίδη. Στίς νομούς Αργολίδας-Κορινθίας (δηλαδή στά βουνά Ζήρεια και Χελμός) και στην όρεινή περιοχή Ηλείας και Αχαΐας στέλνονται κάποια τμήματα άπό τή νότιο Πελοπόννησο, με σκοπό νά αναπτυχθεί τοπικό αντάρτικο, πράγμα πού όμως ουδέποτε έπετεύχθη. Μέχρι τίς άρχές του '48, πού έρχεται άπό τή βόρειο Ελλάδα μια ομάδα στελεχών υπό τόν Στέφανο Γκιουζέλη, κυ-

Το επιτελείο της ΙΙΙ Μερραχίας του Δ.Σ.Ε. Από αριστερά προς τα δεξιά: Γιώργης Κονταλώνης, Στέφανος Γκιουζέλης και Κώστας Μπασακίδης.

ριαρχεί ή άμιγώς αντάρτικη τακτική, ως στόχος παραμένει ή «περιορισμένη ανάπτυξη» του αντάρτικου, λόγω τής αδυναμίας νά συντηρηθεί ένας μεγαλύτερος αριθμός άνταρτών, χωρίς τροφοδοσία σε τρόφιμα, ιματισμό, όπλα και πυρομαχικά, χωρίς δυνατότητα ύποχώρησης και ανασύνταξης σε ασφαλές έδαφος, όπως στή βόρειο Ελλάδα. Άκόμα και τά ύποτυπώδη «νοσοκομεία» οργανώνονται σε σπηλιές και κρύπτες τών βουνών τής Πελοποννήσου ή άπλως σ' ένα σημείο μέσα στα έλατα. Άπό τίς άρχές του '48 ή τακτική αλλάζει, οι οργανώσεις του ΚΚΕ «στρατιωτικοποιούνται» άπολύτως, αρχίζει συστηματική έπιστράτευση, ό αριθμός τών άνταρτών φθάνει στις δυόμισι χιλιάδες, έλέγχεται τό μεγαλύτερο μέρος τής όρεινης Πελοποννήσου, πραγματοποιούνται έπιθέσεις σε μικρές πόλεις, όπως τά Καλάβρυτα, ή Δημητσάνα, ή Χαλανδρίτσα, ή Αμαλιάδα, τά Λεχαινά, ή Κρέσταινα και δύο μεγάλες άποτυχημένες έπιθέσεις στη Ζαχάρω, πού είχαν σαν στόχο νά δημιουργήσουν μια

μόνιμη έξοδο στη θάλασσα, ώστε να υπάρξει ανεφοδιασμός από την Αλβανία. Μέχρι τόν Νοέμβριο αυτού του έτους, φθάνει στους αντάρτες μόνο τό φορτίο ενός καϊκιού, με λιγοστά όπλα και πυρομαχικά, ενώ ο αντίπαλος αποσύρεται στα αστικά κέντρα, και έτσι αποκλείονται οι «οίγουρες» μάχες με μικρά κυβερνητικά τμήματα, στίς όποιες όχι μόνο αντικαθίσταντο τά καταναλωόμενα πυρομαχικά, αλλά έμενε και κάποιο πλεόνασμα. Από αυτό τό σημείο και μετά, ή διόγκωση του αντάρτικου σώματος αρχίζει να αποβαίνει εις βάρος τής μαχητικής του ικανότητας, γιατί τά υπάρχοντα όπλα και πυρομαχικά διασπείρονται αφαιρούμενα από τούς έμπειρους αντάρτες, τά προβλήματα τροφής και ίματισμού όξύνονται, οι μονάδες καθίστανται δυσκίνητες, ή έπιστράτευση αποξενώνει τούς αντάρτες από τούς κατοίκους τών όρεινών χωριών. Τόν Νοέμβριο του 1948, οι δυνάμεις τών ανταρτών ανασυντάσσονται ως 3η Μεραρχία του Δημοκρατικού Στρατού, ή έπιστράτευση γενικεύεται στίς όρεινές περιοχές πού έλέγχουν, ή συνολική δύναμη, μαζί με τίς διάφορες υπηρεσίες, πλησιάζει ή και υπερβαίνει τίς τρεισήμισι χιλιάδες. Έκτός από τά πέντε Αρχηγεία, πού καλύπτουν τούς αντίστοιχους όρεινούς όγκους τής Πελοποννήσου, δημιουργούνται δύο ταξιαρχίες, μία στό βορρά και μία στό νότο, με σκοπό να διεξαγάγουν «μάχες εκ παρατάξεως» και να χτυπήσουν αστικά κέντρα, τά όποια ήταν και ή μόνη διαφαινόμενη έπιλογή για να λυθεί τό πρόβλημα τής τροφοδοσίας. Η «τελική σύγκρουση» αρχίζει μαζί με τό 1949, αφού προηγουμένως, τό βράδυ τής παραμονής τών Χριστογενένων, συνελήφθησαν αιφνιδιαστικά 4500 δημοκρατικοί πολίτες τής Πελοποννήσου, αποστερώντας τούς αντάρτες από

κάθε ύποστήριξη και συμμαχία. Μέσα σέ τρεις μήνες οι μονάδες τών ανταρτών δέν υφίστανται πλέον, χωρίς να έχουν κατορθώσει να δώσουν ούτε μία μεγάλη μάχη, ενώ ή μοναδική επιθετική ενέργεια, κατά του Λεωνιδίου (21/1/1949), κατέληξε άκαρπη όσον αφορά τόν ανεφοδιασμό. Βοηθώντας και του βαρύ χειμώνα, ή 3η Μεραρχία διαλύθηκε, με εκατοντάδες μαχητές νεκρούς από τό κρύο και τήν πείνα, άλλους πνιγμένους στα ποτάμια ή σκοτωμένους στους άπειρους «έλιγμούς», στην προσπάθεια δηλαδή να αποφύγουν τήν έπαφή με τά κυβερνητικά στρατεύματα λόγω έλλειψης πυρομαχικών, πολλούς συλληφθέντες (οι περισσότεροι εκτελέστηκαν), ενώ κάποια στελέχη προτίμησαν να αυτοκτονήσουν.

Μέχρι τώρα υπήρχαν δύο βιβλία αναφερόμενα συνολικά στον Έμφύλιο στην Πελοπόννησο, *Η νεκρή Μεραρχία*, του Κώστα Παλακωνοτανίνου (Μπελά) διοικητού λόχου του Δημοκρατικού Στρατού και *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου* του μεταγενέστερου μελετητή Γιάννη Λέφα, ο όποιος, ασχολούμενος επί χρόνια με τό θέμα, έχει συγκεντρώσει αρκετά στοιχεία για τά γεγονότα και τά πρόσωπα. Σ' αυτά έρχεται να προστεθεί τό βιβλίο του Άρίστου Καμαρινού, ταγματάρχη του Δημοκρατικού Στρατού, ο όποιος διεσώθη κρυβόμενος επί δεκατρία χρόνια στην Καλαμάτα, αφού προηγουμένως είχε σκηνοθετήσει τόν εικονικό θάνατό του. Στη συνέχεια έφυγε στη Σοβιετική Ένωση, απ' όπου επέστρεψε κατά τη Μεταπολίτευση. Τό κάθε ένα από τά τρία βιβλία προσφέρει υλικό και πληροφορίες από τό χώρο έμπειρίας του συγγραφέα του, αλλά τά βιβλία του Μπε-

lã και του Καμαρινού φέρουν επιπλέον τό βάρος της συμμετοχής τους, τίσ παρενέργειες της άμεσης εμπλοκής τους.

Τό πρώτο και σημαντικό ερώτημα, πού κυριαρχεί και στά τρία βιβλία, είναι ή απόφαση νά διογκωθεί τό αντίρτικo στην Πελοπόννησο, μέ στόχο μάλιστα νά ανοιχθεί «ένα δεύτερο μέτωπο στά νώτα του έχθρου», στόχος πού επαναδιατυπώνεται και εν μέσω των «εκαθαριστικών επιχειρήσεων» (απόφαση ΚΕ του ΚΚΕ, 30, 31/1/1949), ενώ πλέον έχει εκλείψει κάθε δυνατότητα εφοδιασμού. Στό σημείο αυτό ο Καμαρινός, παρ' ότι δέχεται ότι αυτό ήταν τό μείζον πρόβλημα, εν τέλει παρουσιάζει ως δικαιολογημένη την πολιτική αύξησης της αριθμητικής δύναμης του αντίρτικου, αφού πιστεύει πώς αν εφθαναν τά όπλα και τά πυρομαχικά, ακόμα και μετά την έναρξη των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, ή εστω αν γινόταν «πλήρης εκμετάλλευση» της μάχης του Λεωνιδίου, τά πράγματα στην Πελοπόννησο θά είχαν άλλη τροπή και ίσως επηρέαζαν τή συνολική εξέλιξη του Έμφυλιου. Τό «δεύτερο μέτωπο» μπορούσε νά ανοίξει στην Πελοπόννησο, καταλήγει ο συγγραφέας.

Οι κυριότερες ενστάσεις σέ αυτή τή βεβαιότητα ξεκινούν από την παρατήρηση πώς κατά την «τελική σύγκρουση» ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου ούτε για μία στιγμή δέν προσπάθησε νά κρατήσει μία μικρή εστω «ελεύθερη περιοχή», ούτε και σ' αυτόν τόν απόκρημνο Ταΰγετο, τουλάχιστον για νά προφυλάξει τά αποθέματα σέ τρόφιμα πού είχαν συγκεντρωθεί σέ μεγάλες ποσότητες, νά διατηρήσει τά στοιχειώδη «νοσοκομεία» κλπ. "Αν εξαιρέσουμε μία ολόκληρη «στατική μάχη» πού έδωσε τό τάγμα του ίδιου του Καμαρινού στη βόρεια Πελοπόννησο, μέ στόχο νά διευκολυνθεί ή διολίσθηση άλλων τμημάτων έξω από τόν κλοιό των κυβερνητικών στρατευμάτων, όλες οι υπόλοιπες μάχες δόθηκαν κατά τή διάρκεια «έλιγμών», δηλαδή στην προσπάθεια τά αντίρτικα τμήματα νά αποφύγουν τή σύγκρουση μέ τόν έχθρο. Απομονωμένη καθώς είναι ή Πελοπόννησος από την ήπειρωτική χώρα και μέ τούς κυβερνητικούς νά έχουν τή δυνατότητα νά μεταφέρουν εκεί ισχυρές δυνάμεις, μέ τούς ντόπιους δεξιούς και παρακρατικούς όπλισμένους και πολυάριθμους, ή βελτίωση του εξοπλισμού των ανταρτών δέν θά μπορούσε νά έχει άλλο αποτέλεσμα, παρά την μεγαλύτερη διάρκεια των «εκαθαριστικών επιχειρήσεων». Αντίθετα, αν τό μέγεθος της αντίρτικης δύναμης διατηρούνταν στα έπιπεδα των 500 έως 1000 μαχητών, θά μπορούσε νά επιβιώσει, για μεγαλύτερο διάστημα και μέ σχετικά μικρές απώλειες, αφού θά επρόκειτο για εύκινητες ομάδες, καλύτερα εξοπλισμένες, έμπειρες και άνθεκτικές (ο βασικός πυρήνας των ανταρτών ήταν στο βουνό έξι περίπου χρόνια). Έδώ βέβαια υπάρχει ένας ισχυρός αντίλογος, ενδιαφέρων υπό την προπόθεση πώς μπορεί κανείς νά αποστασιοποιηθεί από τά φληναφήματα περί διαρκών καθηρόντων των άριστε-

ρών και από τή μετάθεση του προβλήματος στους «έξωγενείς παράγοντες». Ο αντίλογος, λοιπόν, λέει πώς ή Άριστερά στην Πελοπόννησο ανασυγκροτείται διά της στρατιωτικής όδοϋ, μέσα από αυτήν οργανώνεται τό 1948 κάποιους ύποτυπώδεις παράλληλους θεσμούς στις περιοχές πού έλέγχει, και πρώτα απ' όλα νέα Κοινοτικά Συμβούλια και θεσμούς Δικαιοσύνης, αλλά και Παιδαγωγική Άκαδημία τρίμηνης φοίτησης για νά λύσει τό πρόβλημα της έλλειψης δασκάλων στα σχολεία των «ελεύθερων περιοχών» ή ακόμα και μία παιδική κατασκήνωση.

Μά ή λογική της «τελικής σύγκρουσης» και ή αντίστοιχη τακτική για την Πελοπόννησο την όποια έφερε μαζί του από τή βόρεια Έλλάδα και τό Γενικό Άρχηγείο ο Στέφανος Γκιουζέλης, ο όποιος τοποθετήθηκε διοικητής του άρχηγείου Πελοποννήσου και στη συνέχεια της 3ης Μεραρχίας, είχε σαν αποτέλεσμα και άποτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις, ήδη από τις αρχές του 1948, μέ χαρακτηριστική την μάχη στα Καλάβρυτα (11/4). Ένώ ή πόλη κατελήφθη και οι αντίρτες έγιναν κύριοι μεγάλων ποσοτήτων όπλων, πυρομαχικών, ιματισμού, τροφίμων και ύγειονομικού ύλικού (300-500 φορτία ύποζυγίων), αντί νά άποσυρθούν στις βάσεις τους, όπου θά ασφάλιζαν τά άποκτηθέντα και θά τά προωθοϋσαν και στις υπόλοιπες μονάδες, εγκαταστάθηκαν πάνω από τά Καλάβρυτα, στις πλαγιές του Χελμού, κοντά στο χωριό Πλανητέρου. Αφού ένεπλάκησαν σέ διήμερη στατική μάχη, μέ κυβερνητικές δυνάμεις πού έπενσαν από γειτονικές πόλεις, εν τέλει άποσύρθηκαν μέ σημαντικές απώλειες, ενώ στην περιοχή της μάχης εγκατέλειψαν πρόχειρα κρυμμένους τούς τραυματίες, αρκετοί από τούς όποιους εκτελέστηκαν επί τόπου και τά εφόδια, τά όποια ανακτήθηκαν από τόν κυβερνητικό στρατό. Από τή στιγμή, όμως, πού έπελέγη ο ένοπλος δρόμος, ή μαζικοποίηση του αντίρτικου και ή εισαγωγή στρατιωτικών δομών στα ένοπλα τμήματα, τότε τά μεγάλα χτυπήματα και ο μόνιμος έλεγχος κάποιων περιοχών άποτελοϋν προφανείς και πολιτικές αναγκαιότητες, όπως και ή δημιουργία κάποιων στρατιωτικών συσχετισμών, οι όποιοι καθόριζαν ιδιαίτερα τή στάση του άγροτικού πληθυσμού. Έτσι βέβαια θα μπορούσε νά επιτευχθεί πιθανόν κάποια ουδετερότητα ή και εϋνοϊκή τοποθέτηση, αλλά σέ μία ύπόθεση πού ήταν και του αντίρτικου και των αντιπάλων του και μόνο ως τέτοια άφορούσε τόν πληθυσμό της Πελοποννήσου... Τέλος, θά πρέπει νά προσθέσουμε, πώς ή όλη επιχείρηση στα Καλάβρυτα είχε ως άπώτατο στόχο (μάλλον εξέφραζε μία άνομολόγητη επιθυμία) τή δημιουργία έξόδου στη θάλασσα. Η Αιγιαλία φαίνεται νά είναι υπερβολικά κοντά στη Στερεά Έλλάδα, εστω και αν ή ομάδα στελεχών πού εστάλη από τό Γενικό Άρχηγείο στην Πελοπόννησο χρειάστηκε δύο μήνες για νά περάσει τόν Κορινθιακό...

Άς ερθουμε όμως σέ κάποια συγκεκριμένα σημεία

του βιβλίου. Μέ αφορμή τή μάχη στά Καλάβρυτα καί υπό τό κράτος τής προηγούμενης αντίφασης, ὁ Καμαρινός διαστρεβλώνει ἕνα γεγονός, ἐμμέσως σχετιζόμενο μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ διοικητῆ τάγματος Ἀλέκου Τσουκόπουλου, μιά ἀντίστοιχη περίπτωση Γιαννούλη. Ἐννιά μῆνες ἀργότερα, ὁ Τσουκόπουλος θεωρήθηκε ὑπεύθυνος γιά τή διάλυση τοῦ τάγματος του, μέ περίπου ἑκατό νεκρούς καί τραυματίες, ὅταν αἰφνιδιάστηκε ἀπο δύο μοῖρες ΛΟΚ, στόν Ἅγιο Βασίλη τοῦ Πάρωνα, ὅπου εἶχε ἀποσυρθεῖ μετά τή μάχη τοῦ Λεωνιδίου. Ἔνας ἀπο τούς λόγους, ἂν ὄχι τῆς καταδίκης του σέ θάνατο, ἀλλά ὅπωςδήποτε τῆς ἔλλειψης ἐπιείκειας ἢ ἔστω τῆς ἀρνήσης νά ἀνασταλεῖ ἡ ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς ποινῆς, ἦταν καί ἡ εὐθύνη πού τοῦ χρεώθηκε ἀπό τόν Γιουζέλη γιά τήν καθοριστική ἦττα στή μάχη μετά τά Καλάβρυτα. Ἄντί ὁ Γιουζέλης νά ἀναλάβει τίς συνέπειες τῆς πολιτικῆς πού ἐφάρμοξε καί αὐτοπροσώπως τήν εὐθύνη (ὁ ἴδιος ἀκύρωσε τή διαταγή ὑποχώρησης τοῦ ἐπιτελάρχου Κώστα Κανελλόπουλου), τήν μετέθεσε στόν Τσουκόπουλο. Ὁ Καμαρινός, παραθέτοντας ἀπό μνήμης ἀλλά ἐντός εἰσαγωγικῶν τά λόγια τοῦ Γιουζέλη, γράφει: «δυστυχῶς, ὁ λόχος πού εἶχαμε στείλει στήν περιοχή τῆς Βλαχέρνας, γιά νά μᾶς ἐνημερώσει γιά τίς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ στή διάρκεια τῆς μάχης στά Καλάβρυτα, δέν ἔκανε σωστά τή δουλειά του, δέν χτύπησε σέ ἐνέδρα τίς δυνάμεις πού κινήθηκαν ἀπό Δημητσάνα καί Τρίπολη, ὅπως εἶχε διαταχθεῖ, οὔτε μᾶς εἰδοποίησε κάν, γιά νά πάρουμε τά μέτρα μας... Ἔτσι αἰφνιδιαστήκαμε... καί ἀναγκαστήκαμε νά κάνουμε τή διήμερη μάχη ἐκ παρατάξης...». Διοικητής τοῦ συγκεκριμένου λόχου ἦταν ὁ Τσουκόπουλος, ἀλλά ὁ Καμαρινός ἀποσιωπᾷ τό γεγονός ὅτι, μέ ἐλάχιστα πυρομαχικά, ὁ λόχος κράτησε γιά μιά ὀλόκληρη μέρα τό στενό τῆς Βλαχέρνας, ἀπέναντι σέ «τρία ἐνισχυμένα τάγματα» κυβερνητικοῦ στρατοῦ, ὅπως ἀναφέρει στό βιβλίο του ὁ Γιάννης Λέφας. Θά πρέπει νά εἶναι ἕνας ἀπο τούς λόγους πού ἔκαναν ἔξאלλο τόν Καμαρινό καί, ὅπως δηλώνει, ἄφησε στή μέση ἄλλες ἐργασίες του, ὥστε νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀνασκευή τῶν κατ' αὐτόν ἀνακριθειῶν, καί κυρίως γιά νά ἀπαντήσει στό βιβλίο τοῦ «γνωστοῦ λαθολόγου», ὅπως ἀποκαλεῖ τόν Μπελά (σχεδόν μοναδική γραπτή πηγή γιά τά τῆς δίκης Τσουκόπουλου), τόν ὁποῖο ὅπου μπορεῖ ἀποφεύγει καί νά τόν κατονομάσει, φθάνοντας μάλιστα νά μὴν συμπεριλάβει τό βιβλίο του στήν ἰσχνή παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Ὅπως βέβαια καί ἡ ὑπόθεση Πέρδικα, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς θρυλικές μορφές τοῦ δευτέρου ἀντάρτικου στήν Πελοπόννησο, ἐπειδή ἀναλάμβανε παράτολμες ἐνέργειες καί κινιόταν μέ μεγάλη ἄνεση μέσα στό δάσος καί γι' αὐτό, μετά τήν κατάρρευση τοῦ ἀντάρτικου, ἡ ἐξόντωσή του θά σήμαινε πῶς κατένενας ἀντάρτης δέν εἶχε ἐλπίδες νά ἐπιβιώσει στό βουνό. Ὁ Μπελάς ἦταν μαζί του τό καλοκαίρι τοῦ 1949, ὅταν πιά στό Μαίναλο εἶχαν ἀπομείνει πέντ'

ἔξι ἀντάρτες σέ ἄθλια κατάσταση, παραδόθηκε τραυματισμένος καί ὑπέδειξε κάποιες γιάφκες, οἱ ὁποῖες ὁμως ὑποστηρίζει πῶς ἦταν πλέον «νεκρός». Σέ μιά ἀπό αὐτές σκοτώθηκε ὁ Πέρδικας, σέ ἐνέδρα τῆς χωροφυλακῆς. Γύρω ἀπ' αὐτό τό θέμα ἔχουν γραφεῖ πολλά στόν τοπικό Τύπο, χωρίς νά ἔχει διαλευκανθεῖ ἡ ὑπόθεση. Ὁ Καμαρινός μέ μεγάλη εὐκολία φορτώνει τό θάνατο τοῦ Πέρδικα στόν Μπελά καί μέσα ἀπ' αὐτό προσπαθεῖ νά ἀποδυναμώσει συνολικά τήν κατάθεση καί τό βιβλίο του.

Καί οἱ δύο συμμετεῖχαν στίς περισσότερες σημαντικές μάχες, ὁ Καμαρινός, ἤδη κομματικό στέλεχος στή Μεσοσηνία, σέ ἐπιτελικότερο ἐπίπεδο ὡς διοικητής τοῦ ἴσως πῶ ἀξιόμαχου τάγματος, ἐνῶ ὁ Μπελάς, νεαρός ἐπονίτης, ξεκίνησε ἀπό ὀμαδάρχης καί ἔφθασε διοικητής ἐνός ἐπίσης ἀξιόμαχου λόχου. Ἡ ἐποπτεία τους λοιπόν εἶναι διαφορετική, ἀλλά τό βιβλίο τοῦ Μπελά εἶναι περισσότερο ἀνοιχτό στήν πραγματικότητα, ἔχει ἐμφανεῖς ρωγμές, ἀπ' ὅπου διαφαίνονται οἱ προσωπικές ἀναστολές καί ἀντιφάσεις ἐνός νεαροῦ πού ἐντάχθηκε στήν Ἀριστερά διά τῆς στρατιωτικῆς ὁδοῦ, ἐνῶ δίνονται ἄπειρες καί χρησιμότερες πληροφορίες γιά τά καθημερινά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀντάρτες καί οἱ μονάδες. Ἀντίθετα, ἡ ἐπαναστατική αἰσιοδοξία τοῦ Καμαρινοῦ δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀσχοληθεῖ μέ «λεπτομέρειες», δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο γιά ἀνθρώπινες στιγμές, ἀνάγκες καί ἀδυναμίες, καί γιά μερικές ἀράδες στά δεκατρία χρόνια πού πέρασε κρυβόμενος στήν Καλαμάτα. Ἀντίθετα μέ τόν Μπελά, ὁ Καμαρινός ἀγωνίζεται νά πείσει πῶς μέχρι τό τέλος ὁ Δημοκρατικός Στρατός εἶχε τή λαϊκή συμπάθεια, χωρίς νά ἐξηγεῖ γιατί, μετά τήν ἀποχώρηση τῆς 9ης Μεραρχίας καί ὅλων τῶν ἄλλων ἀξιόμαχων κυβερνητικῶν τμημάτων ἀπό τή Πελοπόννησο, στίς ἀρχές Ἀπριλίου τοῦ 1949, οἱ 600 ἐναπομείναντες ἀντάρτες, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τό μεγαλύτερο μέρος τῶν στελεχῶν, ἐξοντώθηκαν, πρῖν μάλιστα καί ἀπό τήν ἦττα στό Γράμμο. Μά καί οἱ δύο δέν ἀσχολοῦνται μέ ἕνα σημαντικότερο γεγονός, πού ἀφορᾷ τήν δάση ἀναφοράς τοῦ δευτέρου ἀντάρτικου στήν Πελοπόννησο: σέ ποσοστό πού πλησιάζει τό ἐνενηντα τοῖς ἑκατό, τό στελεχικό δυναμικό προέρχεται κατά σειρά ἀπό τούς νομούς Λακωνίας, Μεσοσηνίας καί Ἀρκαδίας (παρ' ὅτι τά διαθέσιμα στοιχεῖα εἶναι φτωχά, κάτι ἀνάλογο φαίνεται νά συμβαίνει καί σέ ἐπίπεδο ἀπλῶν μαχητῶν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τούς ἐθελοντικά ἐνταχθέντες). Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ προερχόμενοι ἀπό τούς ὑπόλοιπους τέσσερις νομούς τῆς Πελοποννήσου, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ πολυπληθής Ἀχαΐα. Περί αὐτοῦ δέν γίνεται καμιά νύξη, δέν δίνεται οὔτε μιά πληροφορία ἢ ἐξηγήση, ἀφήνοντάς το νά αἰωρεῖται καί δείχνοντας πῶς ἡ συζήτηση γιά τόν Ἐμφύλιο στήν Πελοπόννησο μᾶλλον δέν ἔχει ἀρχίσει ἀκόμη.

ΜΑΡΚΟΣ ΜΕΣΚΟΣ
 Ψιλόδροχο
 Νεφέλη, Αθήνα 2000

Η ΟΔΥΝΗΡΗ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΤΟΥ

Νιώθω πώς πρέπει να προσπεράσω μία δέσμευση προσωπικής φύσης, προκειμένου να εκθέσω την κριτική άποψή μου επί του τελευταίου ποιητικού διβλίου του Μάρκου Μέσκου. Νά προσπεράσω, όχι όμως και να αποσιωπήσω, αφού καμιά φασματική «άντικειμενικότητα» δεν διεκδικεί τό λόγο του λόγου μου. Κατά τή γνώμη μου, κανένα μη ύποκειμενικό, μη παραβατικό, μη «λανθασμένο» κείμενο κριτικής δεν μās πρόσφερε ποτέ οτιδήποτε αξιο λόγου. Η κριτική τής ποίησης είναι ένα άπέραντο όροπέδιο με μοναχικά δέντρα πού επιβιώνουν καταβροχθίζοντας τήν άγρια πολιική μοναξιά τους. Οί εϋκρατοι κάμποι άργά ή γρήγορα γεμίζουν τήν άγορά με μεταλλαγμένους καρπούς, πολλούς, χρήσιμους για τά άπαθή στομάχια τών έπαγγελματιών και προπάντων έμπορεύσιμους. Ποιός ξέρει τί νιώθει ένα παιδί όταν άπλώνει τό χέρι και κόβει από τήν απόμερη γχορτσά έναν κακοσουλούπωτο καρπό πού μοιάζει με άχλάδι, αλλά είναι ξυτός και στιφός, όσο πού νά γίνει ο κόσμος μία περίπτωση άμεσης ανάγκης; Ποιός ξέρει τί σημαίνει θάνατος, αν δεν είδε τό γεράκι νά ταπεινώσει όσο γαλάζιο τολμά ο ούρανος, μόνο του.

Η κατάδική μου γνωριμία με τήν ποίηση του Μάρκου Μέσκου υπήρξε πρώτιστα υπόθεση τών αιχμηρών δοντιών πού αποτελούν τό «Ψιλόδροχο». Ξεκινοϋσα ένα ταξίδι στο θάνατο του θανάτου από τό όποιο δεν ξέρω αν επέστρεψα ποτέ και τό όποιο δεν υποχρεούται σε καμιά περίπτωση νά με επιστρέψει εκεί πού με βρήκε. Πήρα μαζί μου τά μικρά αυτά ποιήματα για ώρα ανάγκης και έξ ανάγκης. Αυτό, από μόνο του.

Η μεταπολεμική ποίηση, έγκλωβισμένη στο παράλογο δίχτυ τών γενεών πού έπλεξε ή κριτική, δε στάθηκε άπλόχερη με τούς δημιουργούς της. Σχεδόν όλοι όσοι δημοσίευσαν ποιήματα —σημαντικοί και άσημαντοι— κατάφεραν νά χωρέσουν, με βάση τά στοιχειά ταυτότητάς τους, σε μία γραμματολογική φυλακή, άνίκανη νά μās πει πρώτα και κύρια τί αξίζει και τί δεν αξίζει. Άλλά ή ήμερομηνία γέννησης κάποιου δεν είναι αξία, όσο ταραγμένοι και αν είναι οί καιροί του. Τό πραγματικό τοπίο δεν άνιχνεύεται, προς τέρψη άσημαντοτήτων πού έφτασαν σημαντικότερες θέσεις γραμματολογίας. Άλλά μιλάω για ποίηση. Φαντάζομαι τό μεταπόλεμο σαν ένα βαρυντικό σύστημα του όποιου τά σώματα πλησιάζουν στο κέντρο, όσο μεγαλύτερη είναι ή περιφέρεια τής τροχιάς τους. Τό κέντρο βρίσκεται προς τά εκεί πού

τείνουν οί φυγόκεντρες δυνάμεις. Δεν άπαιτώ από κανέναν νά καταλάβει τί έννοιά στά πλαίσια τής νευτώνιας μηχανικής. Άπαιτώ μία μη νευτώνια κριτική. Τό κέντρο του βαρυντικού συστήματος τής μεταπολεμικής ποίησης είναι ο ποιητής-πατέρας, ο κατ' ούσίαν ποιητής, ο φιλοσοφικότερος τής ιστορίας, μεταφυσικός ή απλά ο άνένταχτος κοινωνικά στοχαστής. Όμως δεν πρόκειται για πατροκτονία, αλλά για διατήρηση τής πατρικής μνήμης. Έξ ού και τό παράδοξο του προβολικού κέντρου. Οί ποιητές του μεταπολέμου αναπτύσσουν ποιητικές πρακτικές σολωμικές, καθαφικές και καρωτακικές. Ο μεταπόλεμος άποτελει ένα τεράστιο εργαστήριο ποίησης. Έδω γίνεται ή κατεργασία τών σημαντικότερων ποιητικών στάσεων πού γνώρισε ή έλληνική γλώσσα. Μόνο στή βάση αυτών τών στάσεων μπορούν νά εκτιμηθούν. Καρωτατικές πρακτικές αναπτύσσουν οί Δάλλας, Καταρρός, Μαρκίδης, Λεοντάρης, Πατίλης. Καθαφικές πρακτικές αναπτύσσουν οί Χριστιανόπουλος, Αναγνωστάκης, Ασάνογλου, Μαρκόπουλος, Χρονάς. Σολωμικές πρακτικές αναπτύσσουν οί Σαχτούρης, Καροϋζος, Μέσκος, Δημουλά, Μαστοράκη, για τά περιοριστώ στις πιο σημαντικές περιπτώσεις. Καθεμία από αυτές τίς πρακτικές έχει τή δική της ιστορία και κάθε ποιητής τή δική του ύπαρκτική άγωνία. Άνάγκη μεγάλη είναι νά ξεφύγει ή έλληνική κριτική από τραγικές ιδέες όπως αυτή τής συνέχειας του έθνους, εκ δεξιών και έξ άριστερών. Οί Έλληνες δεν κινδυνεύουν από τήν ασυνέχεια, ή όποία στο τέλος-τέλος τούς παρείχε μία ζωή χιλιάδων χρόνων, αλλά από τήν επίπλαστη συνέχεια πού τούς έγκλωβίζει σε μία σχηματική πατρίδα. Άλλά μιλούσα για ποίηση.

Η πρακτική του Μάρκου Μέσκου είναι καθαρά σολωμική. Άρθρώνεται γύρω σε τρεις έπαρκώς θεμελιωμένες από τό Σολωμό προτάσεις ποιητικής δημιουργίας. Κάθε ποίημα είναι άπόσπασμα ποιήματος. Κάθε ποίημα συμπεριφέρεται ρητορικά γύρω σε μία πυρηνική μεταφορά πού άποτελεί και τό στόχο του ποιήματος. Κάθε ποίημα είναι μία «έποχή», μία προσπάθεια έπιστροφής στην πηγή του συναισθήματος ή τής ιδέας προς τήν όποία άποβλέπει. Ο Μάρκος Μέσκος στάθηκε συνεπής σε αυτή τήν πρακτική. Τά ποιήματά του είναι πάντα άποσπάσματα ποιημάτων. Παρ' όλη τή βαθιά θρησκευτικότητα του, δεν ελπίζει στην παρουσία του Θεού, όπως ο Νίκος Καροϋζος, τελευταίος υπερασπιστής τής ολότητας. Ο Μάρκος Μέσκος διάγει τόν ποιητικό δίο του σε έναν κόσμο άπουσιών.

«Σέ ποιόν θάνατο πήγες; Περνούσε άεράκι από εκεί;»

[Ψιλόδροχο, II]

Έδω ο στίχος δεν μπορεί νά σταθεϊ, χωρίς τό μαγικό συμπλήρωμά του. Η τοποθεσία του ποιητή είναι έμφανώς κενωμένη από τό νόημα του θανάτου.

Ζεῖ σέ ἕναν κόσμο ἀπό τόν ὁποῖο ὁ θάνατος ἀπουσιάζει, μέσα στήν ἴδια τή σκληρότητα τῆς παρουσίας του. Εἶναι τόσο ἀδιάφορα ἐδῶ, ὥστε λείπει.

Τά ποιήματα τοῦ Μάρκου Μέσκου ἐμφανίζονται ἀκατέργαστα ἢ τουλάχιστον ἐτερόκλητα ὡς πρός τή δομή τους. Στόχος τους προφανῶς εἶναι τό λεγόμενο, μέ μιὰ ρητορική ἀγριότητα σχεδόν γοητευτική. Οἱ προτάσεις ἀσθμαίνουν πρός τήν ἐκθεση κάτινος πού οὕτως ἢ ἄλλως δέν ἐκτίθεται. Στό τέλος μένουν ἐκεῖ, στό χαρτί σάν προσπάθεια ἀναίρεσης τῆς γλώσσας. Γιά τό Μάρκο Μέσκο ἡ γλώσσα δέν εἶναι ποτέ ἐπαρκές μέσο ἐκθεσης ἰδεῶν ἢ συναισθημάτων. Σολωμική ὀφειλή καί αὐτό.

*Νοέμβρης μήνας εἶναι ὁ Θάνατος
ὅταν ἡ μέρα εἶναι νύχτα καί ἡ νύχτα νύχτα βαθιά.*

*Ἔτσι θαρρῶ καί ἡ σκοτεινή ὁδός
συγκλίνοντας στό μαῦρο ὀρίζοντα καί στά γυμνά κλαριά
ἀράχνες καί σκιές καί κόρακες πού κρώζουνε λυπητερά
στήν ὀμίχλη τοῦ ἀκατάλυτου Ἄδη.*

[Ψιλόδροχο, LIII]

Ἡ εἰκονοποιία τοῦ παραπάνω ποιήματος μένει μιὰ σημείωση γιά τό ποίημα πού θά τήν ἀξιοποιούσε ὀλοκληρωτικά, ἀλλά κάτι τέτοιο δέν εἶναι μέσα στίς προθέσεις τοῦ ποιητῆ.

Ὁ Μάρκος Μέσκος γράφει ποιήματα γιά νά ἀνακοινώσει τίς ἀπόψεις τους, τίς στάσεις του, τά συναισθηματά του. Κάθε στίχος του εἶναι γνωστικά φορτισμένος καί καλεῖ τόν ἀναγνώστη σέ μιάν αὔξησιν τοῦ πληροφοριακοῦ ἀποθέματός του γιά τόν κόσμο. Σέ τέτοιο βαθμό γίνεται προφανής αὐτή ἡ ἐπιδίωξη, ὥστε ἡ δραστηριότητα πάνω στή γλώσσα περνά ἀπαρατήρητη. Ἐννοῶ πῶς ὁ Μέσκος εἶναι ποιητής τοῦ λεγόμενου καί ὄχι τοῦ λεκτοῦ.

*Νέκρωσαν τά σπλάχνα μου, ἔλα μαῦρε γύπα
σκότωσε τό θάνατό μου.*

[Ψιλόδροχο, LXXX]

Αὐτό πού λέγεται παραπάνω εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τίς δυνατότητες συμπλοκῆς τῶν λέξεων καί ἀπό τά διακεκομμένα συμφραζόμενα. Αὐτό πού λέγεται παραπάνω εἶναι ἕνα σχόλιο στήν περίπτωση τοῦ Προμηθέα πού θά μπορούσε νά γίνει μέ μερικούς ἄλλους τρόπους.

Τό «Ψιλόδροχο», εἶναι ἡ πῶς ἀδολή στιγμή τῆς φωνῆς τοῦ Μέσκου μέχρι καί τό τελευταῖο ἄρθρο. Ἐπιστρέφω ἀμέσως στήν προσωπική μου σχέση μέ τήν ποίησή του: μιὰ παράξενη ὀδυνηρή εὐδαιμονία πού κάνει τήν ποίηση ποίηση.

Γιῶργος Μπλάνας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΡΦΥΡΗΣ

Noam YORK

Στοχαστής, Ἀθήνα 2000, σ. 74

*Ὡ πολεμόκραντη Ἀμερική!
Ὁ θάνατος κάθε στρατιώτη σου
Προσθέτει ἕνα χιλιόμετρο στήν ἄβυσσό σου*

N. Σπάνιας

Ἐπάρχουν πόλεις –μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, ἀδιάφορο– πού εὐτύχησαν ν' ἀποκτήσουν οἰκόσημο καί σκέπη τούς ποιητές. Ἡ Πράγα προστατεύεται ἀπό τό πνεῦμα τοῦ Κάφκα, ἡ Ἀλεξάνδρεια φρουρεῖται ἀπό τό φάρο (πάθη) τοῦ Καβάφη, τό Δουβλίνο σκέπεται ἀπό τό ἀγρυπνο βλέμμα τοῦ Τζόνς. Ἡ χαώδης Ν. Ὑόρκη –«ἡ μεγαλύτερη συλλογή χωριῶν τοῦ κόσμου»– παραμένει ἀνεξέλεγκτη κι ἀπροστάτευτη, ἀφοῦ καί τά πῶς παράφορα παιδιά της πού τήν ἀγάπησαν θανάσιμα, τά πνίγει κι ἀκούγεται τό «Οὐρλιαχτό» τους. Τώρα, διά χειρός Πορφύρη, χριεῖται προσωρινός προστάτης της ἡ ἐμβληματική μορφή τοῦ ἀναρχοδιανοητῆ Νοάμ Τσόμσκι, πού μέ τό ὀξυδερκές κι ἀέτιο του βλέμμα, ἐποπτεύει ἀπό τίς βίγλες τῶν οὐρανοξυστῶν της («τά κάστρα τοῦ καπιταλισμοῦ» κατά Βέμπερ) τά ἀνομήματα της. Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς (Noam YORK) συμφύρει τό μικρό του ὄνομα μέ τό μεγάλο τῆς μεγαλοπόλης εἰς σάρκα μίαν, διασώζοντας ὡς ἄλλος Νῶε, ψήγματα ἀπό τήν ἀξιοπρέπιά της, μέ τή θαρραλέα στάση του στόν πρόσφατο «ἀνθρωπιστικό» βομβαρδισμό τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Ἦδη ὁ πίνακας πού φιλοτεχνεῖ τό ἐξώφυλλο τῆς συλλογῆς προοικονομεῖ εἰσόδια κόλασης (dollars, Ford, διαδόλου σιδερικά, ἀφθονα σιδερικά –ὁ καθείς καί τό ὄπλο του– νεκροκεφαλές, κ.ἄ.), ἐνῶ στά ἐνδότερα ἡ φορτισμένη ἀφιέρωση «Χωρίς χορηγό» –ποιός ἐπενδύει στήν ποίηση;– συγκινεῖ, ἀφοῦ ξέρουμε ὅτι οἱ ποιητές βγάζουν ἰδίους ἀναλώμασιν –οἱ διτρίνες τῶν ὑπογραφῶν δέν μᾶς λένε καί πολλά– τά πονήματά τους.

Ἐπάρχουν ὡς γνωστόν τόσες πραγματικότητες, ὅσες μπορεῖς νά φανταστεῖς. Φυσικά καί Ἀμερικῆς. Κοντά σ' ἐκείνη τοῦ Κάφκα, τοῦ Λόρκα (ποιητῆς στή Ν. Ὑόρκη), τοῦ Γκίναμπεργκ, Φερλιγκέτι, ἀλλά καί τοῦ Καρυωτάκη (Στό ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας), τοῦ Σπάνια, τοῦ Πούλιου, τοῦ Σιώτη, τοῦ Ὑφαντή, τοῦ Χουλιάρρα, χαράσσεται εὐδιάκριτη στόν ποιητικό ἄτλαντα καί ἡ νεόκοπη τοῦ Πορφύρη πού ἀξίζει τήν ἀναγνωστική μας περιήγηση κι ἀνίχνευση. Ἀνοίγει μάλιστα μέ ὀμότιλο ποίημα. Μπρεχτικά μπητνικός, μπητνικά μαγιακοφσκικός, πυροβολεῖ μέ λέξεις, φτύνει τήν ὀργή καί τό σαρκασμό του κατά πρόσωπον τῆς μητροπόλης, «τοῦ Νέου κόσμου καί τῶν παλιῶν

μεθόδων», μέ τίς στέγες τῆς «ἀφύσικα ψηλές/γι' αὐτό πολλοί οἱ ἄστεγοι», στηλιτεύει τόν θανάσιμο κυνισμό τῆς, ἀποκαθλώνει τήν ἀστερόεσσα, πού παραπέμπει συμβολικά σέ «ἐπωμίδες συνταγματαρχῶν», δακτυλοδεικτεῖ τήν τρύπα ὄζοντος, «πάντα ἓνα ἀστέρι θά λείπει ἀπό τή σημαία σου/αὐτό τῆς Βηθλεέμ», ἐνῶ δέν κρύβει τό θαυμασμό του γιά τήν ἀνένδοτη στάση τῶν Ἰνδιάνων, «τῶν Ἀγγέλων σου/με πολύχρωμα φτερά» γιατί «δέν τά ἀντάλλαξαν μέ χαίτη δολαριῶν». Ἄς θυμηθοῦμε παρεμπιπτόντως τήν ἀπορία τοῦ φύλαρχοῦ τους ὅταν ἡ πρεσβεία τῶν νεόπλουτων πῆγε νά ἐξαγοράσει τή γῆ τους: -Καλά πῶς μπορεῖτε νά ἐξαγοράσετε τή δροσιά, τόν ἀέρα; Ὁλόκληρη ἡ ἀ' ἐνότητα ὑπό τόν εὐρηματικό τίτλο «Ἰησοῦς τοῦ ναζί» εἶναι γραμμένη κάτω ἀπό τή φόρτιση τοῦ πολέμου τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἀνυπακούεται ἀπό τίς οὐλές τῆς πρόσφατης ἱστορίας, μέ παραπομπές σά βιβλικά ἀρχέτυπα. Στό στόχαστρό του ὄχι μόνο οἱ ἐνορηστροτές τῆς Νέας Τάξης καί τοῦ συνακόλουθου δόγματος «Ναζί κανείς/ἡ νά μή ζεῖ;», οἱ ἠθικοί αὐτουργοί, οἱ «δόλιοι δολαριονοήμονες», ἀλλά γιατί ὄχι καί ἐκεῖνη ἡ ἐφησυχάζουσα πλειοψηφία, πού συνεργεῖ μέ τήν ἐκκωφαντική τῆς ἀδράνεια.

Στήν ἀρχή

γκρέμισαν μόνο ἓνα τεῖχος

Εἶπαμε: ξέχουν τί κάνουν...

Τότε ὄλοι ἐπαίρναν ἓνα κομμάτι

ἀπ' τό τεῖχος τοῦ Βερολίνου.

Τώρα ζητοῦν

ἓνα κομμάτι ἀπ' τό Stelth.

Στό τέλος ὁ λαός λαφυραγωγεῖ.

Ὁ μαστροπός λαός κατά Καρνωτάκη.

Ὁ Δημ. Πορφύρης (γεν. 1966) ἔχει σπουδάσει παιδαγωγικά καί θεολογία... Ἔχει διαμορφώσει συγγραμμένη στάση ζωῆς, ταυτίζοντας ποιητική καί πολιτική ἠθική. Υἱοθετώντας φύσει καί θέσει τό ἀξίωμα «Τά παιδιά πρῶτα» πού τηρεῖται (θεωρητικῶς, δυστυχῶς) σά ναυάγια, τό προτάσσει καί στόν πόλεμο. Γνώστης τῆς γραφῆς καί τῶν Γραφῶν, γράφει γιά παῖδες ἐν καμίνω, σέ καιρούς ἄκρας ιδιωτείας καί ἐσωστρέφειας εὐαγγελίζεται μίαν ἀνοιχτή κοινωνία, ὄχι «κυνωνία ἐγωπροβάτων», ἀλλά ἀλληλεγγύης (σύμφυτη δηλ. μέ τήν πεμπτοσύνη τοῦ ὀνόματός της, κοινός-κοινωνία) μέ ἀνθρώπινο πρόσωπο καί ὄχι μεταλλαγμένων πού βγαίνουν μόνο ἀπό παράθυρα Η/Υ. Ὁ λόγος του παραβολικός, ἐνεργοποιεῖ ὑποδηλώσεις καί συμπαραδηλώσεις. Ποιήματα-κοκτέιλ θυμοῦ, μέ συσσωρευμένη ὀργή καί τρυφερότητα μαζί, μέ καταλυτικό καί ἐκκωφαντικό σαρκασμό πού ἐκσφενδονίζει κατά παντός ἐνόχου. Ποιήματα σάν αὐτά:

Παιδιά πεινασμένα

κρατᾶνε τή χειροβομβίδα

Σά νά 'ναι τ' ἀβγό τους.

Πιό εὐκόλα θά ζήσουν ἀκρωτηριασμένα.

Σίγουρα σέ καιρούς ἐκπτώτους. Σαφῆς στήν Ποιητική του:

Σάν τόν Καυσοκαλύβη

κι ὁ ποιητής

νά διαλύει διαρκῶς

τήν χάριτη προχειροκαλύβα του

τήν στατική αὐτάρχεια

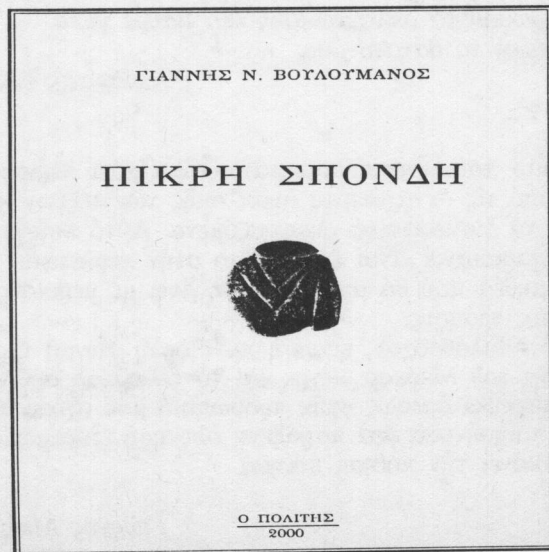
τῆς κερδισμένης θέσης.

Δέν τόν ἐνοίαξε ποτέ μιά θέση ἀλλά μιά στάση ζωῆς.

Κόντρα λοιπόν στό ρεῦμα τῶν καιρῶν, τῆς ἐσωστρέφειας καί ἀπόσυρσης, ὁ Δημήτρης Πορφύρης ἐπιμένει νά ἐπαναπροσδιορίσει τή θέση τοῦ ποιητή, καί ἄς ξέρει σίγουρα ὅτι «κανένας στίχος δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα». Εἶναι ὅμως τό δάχτυλο πού δείχνει ἐπίμονα τούς ἐνόχους. Κι αὐτό δέν εἶναι λίγο σέ καιρούς σύγχυσης, καιρούς δολοφόνων, πού διανοοῦμενοι καί πρῶην ἀντιεξουσιαστές ἐβλεπαν τά βομβαρδιστικά «ὡς ἀγγέλους πού κατέβαιναν ἀπό τόν οὐρανό» (ὅποια λυρικήτης!). Ἡ ποίηση ὡς γνωστόν εἶναι καί ἀνάπτυξις στίλβοντος ποδηλάτου (Ἐμπειρικός), καί ἀνάπτυξη ἐνός ἐπιφωνήματος (Βαλερύ), ἀλλά καί ἀνάπτυξη μιᾶς μπροσουράς, ὅπως τήν ἤθελαν οἱ ἀκτιβιστές στόν ἐπαναστατικό τους πυρετό. Γράφεται καί μέ λέξεις καί μέ ιδέες, καί κυρίως μέ πράξεις (βλ. τήν πρόσφατη ραψωδία τῶν ψαράδων τῆς Πάρου). Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἀντίσταση στήν κατίσχυση τοῦ κακοῦ καί πάντα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι μένει πιστή στόν ἐαυτό της. Ὁ Πορφύρης λογοδοτεῖ στήν ποίηση καί τήν πολιτική (μέ τήν εὐρύτερη δυνατή ἐννοια) χωρίς νά προδίδει καμιά. Κι ἄς κρέμεται στιγμές τό ἐγγεῖρημά του ἐπί ξυροῦ ἀκμῆς.

Μέ τή δεύτερη συλλογή του ὁ Δ. Πορφύρης ἐκκληρώνει καί ἀνανεώνει τίς ὑποσχέσεις πού εἶχε δώσει μέ τήν πρώτη του «Τά ἀπόκρυφα ποιήματα» (Στοχαστής, 1997). Μαζί μέ τόν Κ. Πατσή καί τήν ἐσοχή ἐρωτική του ὄντολογία (ἐκδ. Μανδραγόρας) εἶναι ἀπό τίς πιό ἀξιοπρόσεκτες νέες φωνές.

Γιάννης Κουβαράς

Περ. Τά Ιστορικά
τόμ. 17, τεύχος 32, Ίούνιος 2000
έκδ. Μέλισσα, Άθήνα

Μετρώντας ήδη τριάντα δύο τεύχη, τό περιοδικό *Τά Ιστορικά* ανανέωσε τό εξαμηνιαίο ραντεβού του μέ τούς αναγνώστες τηρώντας τίς γνωστές του έπιστημονικές προδιαγραφές: ποικιλία θεμάτων, αυστηρή τεκμηρίωση, θεωρητική πλαισίωση του έμπειρικού ύλικού τής έρευνας, βιβλιογραφική έπάρκεια και έπιστημονική συνέπεια σέ μιά λογική έννημέρωση για μείζονες και έλάσσονες περιοχές τής ιστορικής γνώσης. Τά χαρακτηριστικά αυτά, πού δέν είναι καθόλου αυτόνοτητα στήν παραγωγή του σύγχρονου λόγου, εξασφαλίζουν μιά ποιότητα πού άποτυπώνεται στή γραφή και χαράζει τίς κατευθύνσεις στίς συνεργασίες πού δημοσιεύονται.

Τό παρόν τεύχος εγκαινιάζεται μέ ένα «άντιρρητικό» κείμενο του Φ. Ήλιού για τή «διόρθωση» των κειμένων από τούς αρμόδιους διορθωτές-έπιμελητές και εκδότες. Ό συγγραφέας άναγκάζει τούς κινδύνους πού κρύβει ή παρέμβαση των τελευταίων όχι μόνο στό επίπεδο τής τεχνικής των φιλολογικο-ιστορικών ή κριτικών εκδόσεων αλλά και στό επίπεδο τής ιδεολογίας. Η άποσύνδεση του κειμένου από τίς ιστορικές έγγραφές του στήν όρθογραφία ή τήν άνορθογραφία, στή γραμματική, τό συντακτικό και τή στίξη δέν άκυρώνει μόνο τήν ιστορικότητα τής γλώσσας και των υποκειμένων τής γραφής αλλά, έπιπλέον, χειραγωγεί τόν αναγνώστη και τόν εθίζει σέ μιά αισθητική τής ανάγνωσης πού διακρίνεται για τήν μονολογική, συγκυριακή και ιδεολογικά ύποπτη δομή τής.

Ό Νίκος Καραπιδάκης, στό άρθρο του για τήν ποιητική τής πόλης αναλαμβάνει νά μās ξεναγήσει στήν Κέρκυρα μέσα από στιγμιότυπα πού καλύπτουν μιά μακρά περίοδο των πρώιμων «μοντέρνων καιρών τής». Τό θεωρητικό έρώτημα τής μελέτης, ή σχέση τής παραγωγής νοήματος του δομημένου χώρου μέσα από τίς διαφορετικές κοινωνικές χρήσεις του, άπαντάρται μέ τή συστηματική άναφορά στό έμπειρικό ύλικό, τό όποιο άναδεικνύει μιά πληθυντική εικόνα τής Κέρκυρας, όπου ή φανταστική και ή πραγματική πόλη συναρθρώνουν τό νόημα τής άστικής συνάφειας. Τό πορτρέτο τής πόλης συμπληρώνεται από τίς όψεις τής οικονομικής ιστορίας πού θίγονται στό άρθρο τής Έλλης Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου για τή «μισσητή φορολογία» τής δεκάτης, ενός φόρου πού έφαρμόστηκε στή διάρκεια τής βενετοκρατίας, παρ' όλες τίς προσπάθειες των Κερκυραίων νά εξασφαλίσουν τό προνόμιο τής άπαλλαγής.

«Στά έδάφη του Άλή Πασά» μās μεταφέρει τό άρθρο του Γιώργου Προγουλάκη πού μελετάει τήν

περίπτωση τής οικονομικής άνάπτυξης και διαχείρισης τής περιουσίας του Ι. Κωλέττη, ένοικιαστή των προσόδων τεσσάρων ταφλικιών από τόν Μουχτάρ Πασά, γιό του Άλή. Έδώ, ή κερδοφορία του χρήματος άποκαλύπτει τή σταδιακή συγκρότηση μιάς κοινωνικής ιεραρχίας πού μετέρχεται διάφορους τρόπους (ένοικίαση προσόδων, δανεισμός) προκειμένου νά αύξησει όχι μόνο τό χρηματικό της κεφάλαιο αλλά και τό κοινωνικό της κύρος στή διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, στή διάρκεια του 19ου αιώνα. Μιά άλλη όψη τής οικονομικής ιστορίας μās παρουσιάζει τό άρθρο του Κων. Β. Καρανάτη για τή μοναστηριακή περιουσία τής Μονής Ραγίου κατά τόν 19ο και 20ό αιώνα. Ό συγγραφέας μετά από έλεγχο των πηγών γύρω από τά στοιχεία κυριότητας και διαχείρισης τής Μονής έπισημαίνει τό γεγονός ότι ή υιοθέτηση των μηχανισμών τής κοσμικής έξουσίας βοήθησε τή μοναστηριακή άντίληψη νά βρει ένα εύελο μοντέλο για νά άποδίδει «τά του Θεού τω Θεώ».

Μέ τόν κόσμο του κεφαλαίου άσχολεϊται και τό έπόμενο άρθρο του περιοδικού. Οί έλληνες έπιχειρηματίες στή Ν. Ρωσία άποτελούν τό άντικείμενο του ενδιαφέροντος στήν εργασία τής Εύρυδίκης Σιφναίου. Μελετώντας τό φαινόμενο τής άγαθοεργίας και του κοινωνικού ευεργετισμού μέσα στήν παροιμία τής Όδησσού, ή συγγραφέας διαπιστώνει ότι οι στόχοι τής έπιχειρηματικής διασποράς κατάφεραν όχι μόνο νά έδραιώσουν τήν παρουσία του έλληνικού στοιχείου αλλά και νά άνατροφοδοτήσουν τή σχέση μέ τή γενέτειρα τόσο σέ οικονομικό όσο και σέ πολιτικό επίπεδο. Τέλος, μέ οδηγό τή σκέψη του Ε. Ντιρκέμ, ό Παντελής Κυπριανός παρακολουθεί μιά θεωρητική διαδρομή άνάμεσα στήν κοινωνιολογία και τήν ιστορία, όπου θίγονται έπιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα σχετικά μέ τά όρια τής διαφοράς και τής όμοιότητας των δύο συμπληρωματικών γνωστικών αντικειμένων, κυρίως σέ ό,τι άφορā τό πρόβλημα τής χρονικής σχέσης παρελθόντος-παρόντος.

Η έπόμενη ένότητα του περιοδικού, τά «Σημειώματα» έγγράφονται στήν ιστορική συγχρονία μέ ένα ιδιότυπο τρόπο. Ό Φ. Ήλιού σχολιάζει τή συνέντευξη πού έδωσε ό κοσμήτορας τής Φιλοσοφικής Σχολής Άθηνών κ. Μικρογιαννάκης καταγγέλλοντας στήν έφημερίδα *Άπογευματική* (7 Μαΐου 2000), τήν άνθελληνική προπαγάνδα πού έπιχειρείται από τούς δήθεν άφελληνισμένους παραχαράκτες τής εθνικής μας ταυτότητας πού διδάσκουν στό Πανεπιστήμιο. Ό Φ. Ήλιού έπισημαίνει τίς ιδεολογικές διαστάσεις πού άποκτā ή εργαλειοποίηση τής ιστορίας για τήν έπίτευξη των στόχων μιάς έθνοπρεπούς ρητορείας και παρατηρεί πώς ή ένοχοποίηση τής έπιστημονικής έρευνας καταλήγει νά γίνει μιά σύγχρονη μορφή λογοκρισίας πού προσβάλλει τό έπάγγελμα του ιστορικού.

Στήν ένότητα μέ τόν τίτλο «Χρονικά», γίνεται

μνεία στην πρόσφατη απώλεια του κορυφαίου ιστορικού των Βυζαντινών Σπουδών Νίκου Οικονομίδη, ενώ παράλληλα ο Βασ. Παναγιωτόπουλος αναφέρεται στο «μικρό θαύμα» της Σύρου που μᾶς εντυπωσίασε όλους «ἀμέσως καί ἐξακολουθητικά». Πρόκειται για τό Βιομηχανικό Μουσείο τῆς Ἐρμούπολης, ἕνα σύγχρονο μνημεῖο ἀφιερωμένο στόν κόσμο τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας σέ ὅλη του τήν ιστορική ἔκταση, τή διάρκεια καί τίς ἀποχρώσεις: ἀπό τή βιοτεχνία τῆς ἐπιβίωσης ἕως τή δυναμική βιομηχανία.

Στίς Βιβλιοκρισίες τοῦ περιοδικοῦ ὁ Δημ. Δημητρόπουλος παρουσιάζει τό βιβλίον τῶν Β. Πλαγιαννάκου - Μπεκιάρη, Α. Στεργεῆ γιά τό ἀρχεῖο τοῦ Ι. Κωλέττη, γεγονός πού τοῦ δίνει τήν ἀφορμή νά θίξει τό πρόβλημα τῆς ἐλάττωσης τῶν ἀρχεῖων ἐκδόσεων στή σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή. Σέ ἄμεση συνάφεια, ὁ Φ. Ἡλιού ἀναφέρεται στό βιβλίον τῆς Ἄνας Ματθαίου καί τῆς Πόπης Πολέμη γιά τή Μέλλω Ἀξιότη, δείχνοντας πῶς τά ἐπιδέξια χέρια δύο ιστορικῶν ἕνας ἀρχεῖακός φάκελος μᾶς κομματι-

κῆς διαδρομῆς μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ παραδειγματική περίπτωση τῶν ἐσωτερικεύσεων πού ἐπέβαλαν οἱ ἀνάγκες τῆς στρατευμένης διανοήσης τοῦ κομμουνιστικοῦ χώρου. Τέλος, ἡ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου ἐξετάζει τό *Ἡμερολόγιο Φυλακῆς* τοῦ Παύλου Ζάννα γιά νά σημειώσει ὅτι ἡ ἀξία τῆς μαρτυρίας του συνίσταται στήν ἀνάδειξη ἑνός πολιτισμικοῦ ὅριου πού παραμένει ζητούμενο καί στίς μέρες μας: τή χρήση τῆς παιδείας καί τή διανομή τῶν ἀγαθῶν τῆς κουλτούρας ὡς συστατικό στοιχεῖο μᾶς καταξιωμένης πολιτικῆς πράξης καί συμπεριφορᾶς.

Τό περιοδικό ὁλοκληρώνει τήν ὕλη του μέ τόν κατάλογο τῶν βιβλίων καί τῶν περιοδικῶν πού ἔλαβαν τά *Ἱστορικά*, ἐπιμένοντας νά μᾶς θυμίζει τήν ἀνάγκη ὑπαρξῆς ἑνός μικροῦ ἀλλά φιλόξενου χώρου γιά νά στεγαστεῖ μία ἀτυπη βιβλιογραφική βάση δεδομένων μακριά ἀπό τό θόρυβο τῆς ἀγορᾶς.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνῶν

Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαρακτες, 16ος - 20ός αἰῶνας

Το τετράτομο ἔργο *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνῶν*

τοῦ Εκδοτικοῦ Οἴκου ΜΕΛΙΣΣΑ περιλαμβάνει βιογραφικά

5500 περίπου καλλιτεχνῶν, τήν καλλιτεχνική πορεία καί ἀνάλυση τοῦ ἔργου τους, καθώς καί βιβλιογραφικές παραπομπές γιά τον κάθε καλλιτέχνη. Το ὅλο ἔργο εμπλουτίζεται μέ ἐγχρωμη εἰκογράφηση.

Παρουσιάζονται ζωγράφοι, γλύπτες, χαρακτες, κεραμίστες, σκιτσογράφοι, καλλιτέχνες τοῦ θεάτρου σκιῶν, τῶν happenings, τῶν performances, τῆς video art, τῆς computer art κ.ά.

Συνεργάστηκαν 80 ιστορικοί τῆς τέχνης, ἀκαδημαῖκοί, καθηγητές πανεπιστημίου, ἐπιμελητές καί τεχνοκριτικοί.

Τόμος 1: Α-Η

Τόμος 2: Θ-Λ

Τόμος 3: Μ-Πασ

Τόμος 4: Πατ-Ω

Οκτώβριος 2000